

N.H. Baynes - H. Moss

ΙΣΤΟΡΙΑ / Γ = 112

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό

002
ΚΛΣ
ΣΤ2Β
1277

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1981

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

BYZANTIO

Εισαγωγή στό Βυζαντινό πολιτισμό

Μέ απόφαση τής Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τά δι-
δακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καί Λυ-
κείου τυπώνονται ἀπό τόν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως
Διδακτικῶν Βιβλίων καί μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό

Τά κεφάλαια αυτά είναι παρμένα από τό έργο τών Ν. Η. Baynes καί Η. St. L. B. Moss, BYZANTIUM: AN INTRODUCTION TO EAST ROMAN CIVILIZATION, Oxford, Clarendon Press, 1948, πού κυκλοφόρησε στα έλληνικά μέ τόν τίτλο: ΒΥΖΑΝΤΙΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ, Άθήνα 1972, σέ μετάφραση Δ. Ν. Σακκά.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΣΤ 89 ΣΧΒ
8972
1301

N.H. Baynes - H. Moss

Baynes, N.H.

BYZANTIO

Εισαγωγή στο Βυζαντινό Πολιτισμό

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ
Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΛΑΒΟΙ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ 1981

002
KAS
ST9B
1277

BIBΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ
ΕΔΩΡΗΣΑΤΟ
10 αρ. ευλ. Δ.Δ. βιβλίου

Λύξ. Αριθ. Είσοδ. *2433* Έτος *1901*

Διευκρίνιση για τους διδάσκοντες και τους μαθητές

Οί ένότητες του κεφαλαίου Β', πού δηλώνονται με τούς ακόλουθους πλαγιότιτλους:

1. Άξιωματούχοι στην Κων/λη - τιμητικοί τίτλοι (Ή Διοίκηση τής πρωτεύουσας... τίτλοι τάξεως, σελίδες 50-52),
 2. Έξαφάνιση παλαιών αξιωματών. Νέα αξιώματα (Ή βαθμιαία διάλυση - περιδέραια, σελ. 54-55),
 3. Διάφοροι αξιωματούχοι και υπάλληλοι (Ύπηρχαν ακόμη αξιώματα... και τον πατριάρχη, σελίδες 55-59),
 4. Διαίρεση τών στρατιωτικῶν δυνάμεων (Ή κατανομή τών στρατιωτικῶν δυνάμεων... από δέκα άνδρες, σελίδες 69-70),
 5. Τά στρατεύματα τής πρωτεύουσας (Έκτός από τό στρατό... δέν έκστράτευαν προσωπικά, σελίδα 71) και
 6. Τό ίππικό, τό πεζικό και ο όπλισμός τους (Άς επανέλθουμε... νοσηλευτικές άμαξες, σελ. 73-74),
- Διδάσκονται αλλά δέν έξετάζονται.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό 1948 ἐκδόθηκε ἀπό τούς Ν.Η.ΒΑΥΝΕΣ καί Η.ΜΟΣΣ ἕνα συλλογικό ἔργο μέ τόν τίτλο ΒΥΖΑΝΤΙΟΥΜ. Συνεργάστηκαν σ' αὐτό οἱ πιά διαπρεπεῖς βυζαντινολόγοι τῆς ἐποχῆς καί ἀνέλυσαν, καθένας ἀπό τή σκοπιὰ του, τήν πολύπλευρη πολιτιστική παρουσία τοῦ Βυζαντίου. Τό ἔργο αὐτό σημείωσε κι ἄλλες ἐκδόσεις καί πολύ δικαιολογημένα μεταφράστηκε στά ἑλληνικά καί ἐκδόθηκε πρίν ἀπό δέκα περίπου χρόνια.

Ἡ παρουσίαση τῆς πολιτιστικῆς προσφορᾶς τοῦ Βυζαντίου σέ συλλογικό τόμο ἀπό εἰδικούς γιά κάθε θέμα ἐρευνητές ἔχει δύο πλεονεκτήματα: ὅτι γίνεται οὐσιαστική καί σέ βάθος μελέτη τῶν ἐπιμέρους θεμάτων καί ὅτι ἡ κάθε μελέτη γράφεται ἀπό εἰδικό ἐπιστήμονα πού διαθέτει περισσή διεισδυτική καί ἐρμηνευτική ἱκανότητα στόν τομέα πού πραγματεύεται.

Βέβαια δέν ἦταν δυνατό στό σύντομο τοῦτο ἐγχειρίδιο, πού προορίζεται νά καλύψει μέρος μόνο δίωρης ἑβδομαδιαίας διδασκαλίας, νά περιληφθοῦν ὅλα τά κεφάλαια τοῦ βιβλίου τῶν ΒΑΥΝΕΣ καί ΜΟΣΣ· ἦταν ἀνάγκη λοιπόν νά γίνει ἐπιλογή καί ἡ ἐπιλογή βασίστηκε στά ἀκόλουθα κριτήρια: (α) τά κεφάλαια πού προκρίθηκαν καί ἀκολουθοῦν ἐδῶ νά μὴν ἐπικαλύπτονται ἀπό τή γενική Βυζαντινὴ Ἱστορία πού διδάσκεται σέ ὅλους τούς μαθητές τῆς Β' Γενικοῦ Λυκείου, ἀλλά νά τή φωτίζουν καλύτερα, (β) νά συμβάλουν στήν καλύτερη κατανόηση τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, πού πάντα προκαλεῖ τό ἐνδιαφέρον ὄλων τῶν ἐπιστημόνων, ἰδιαίτερα ὁμως τό δικό μας, γιατί τό Βυζάντιο εἶναι μέρος τῆς ἱστορίας μας.

Μέ τίς σκέψεις αὐτές ἔχουν ἐπιλεγεί τά ἀκόλουθα κεφάλαια:

- (1) Ἡ Οἰκονομική ζωή τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους
- (2) Ὁ αὐτοκράτορας καί ἡ αὐτοκρατορική Διοίκηση
- (3) Τό Βυζάντιο καί οἱ Σλάβοι.

2. Για νά ἐκτιμηθεῖ ἡ σημασία τῶν κεφαλαίων αὐτῶν, ἀλλά καί ἡ συμβολή τους στήν ἐκτίμηση τῆς γενικῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, σημειώνουμε τά ἀκόλουθα δυό προβλήματα: (α) Ποιοί παράγοντες συνέβαλαν στή διαμόρφωση τῆς κρατικῆς καί κοινωνικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ εἰδικοί μελετητές συμφωνοῦν ὅτι τρεῖς χωριστές καταβολές συναντήθηκαν στίς ἀκτές τοῦ Βοσπόρου, συναρθέθηκαν καί συναποτέλεσαν τή φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου: (1) Ρωμαϊκή διοικητική παράδοση καί νομοθεσία, (2) ἑλληνική γλώσσα, τέχνη καί γενικότερα πολιτιστική κληρονομιά, (3) χριστιανική πίστη.

(β) Ποιοί παράγοντες συνετέλεσαν στή χιλιόχρονη ἐπιδίωση τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Τό Βυζάντιο ὀφείλει τή μακραίωνα ἀντοχή του στούς ἐξῆς τουλάχιστο ὀρατοῦς παράγοντες, πού ἀξίζουν γι' αὐτό χωριστή μελέτη:

(1) Γεωγραφική θέση προνομιῶχο· δέ χρειάζεται κανένα σχόλιο γιά νά ἐκτιμηθεῖ ἡ θέση τῆς πρωτεύουσας ὡς κέντρου διοικητικοῦ καί οἰκονομικοῦ· ἀνάλογα μποροῦν νά εἰπωθοῦν γιά τίς δυό χερσονήσους, Βαλκάνια καί Μικρασία, καί γιά τά ἑλληνικά νησιά, πού ἀποτελοῦσαν τό βασικό γεωγραφικό χῶρο τοῦ Βυζαντίου.

(2) Οἰκονομική ὀργάνωση καί δραστηριότητα (γεωργία, ναυτιλία, διαμετακομιστικό ἐμπόριο, βιοτεχνία) πού ἐπέτρεπε στό κράτος νά πραγματοποιεῖ δημόσια ἔργα, νά συντηρεῖ στρατό καί στόλο, νά ἀσκεῖ κοινωνική πολιτική κτλ.

(3) Διοικητικό μηχανισμό καί νομοθεσία. Πρόκειται γιά θεσμούς πού ἐν μέρει κληρονομήθηκαν ἀπό τή Ρώμη ἀλλά καί διαμορφώθηκαν μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, γιά νά θεραπεύσουν ὀρισμένες ἀνάγκες τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, καί παγιώθηκαν καί ἀντέξαν στό χρόνο.

Όταν ἀπό ἐσωτερικά σφάλματα ἢ ἐξωτερικά πλήγματα ἡ οἰκονομική ζωή καί ὁ διοικητικός μηχανισμός καί συνάκλουθα ἡ κοινωνική καί θρησκευτική συνοχή παρουσίασαν ρωγμές, τότε ἄρχισε παράλληλα καί ἡ παρακμή τοῦ κράτους, πού γι' αὐτό ἐγινε καί πιό τρωτό στήν πίεση ἐξωτερικῶν ἀντι-

πάλων. Πρώτα ήρθε ή οικονομική κατάρρευση και κοινωνική διάσπαση και έπειτα ήττοπάθεια και πτώση. Πάντως ένας κοινωνικός και κρατικός μηχανισμός που άντεξε πάνω από χίλια χρόνια και για αιώνες αποτέλεσε κυρίαρχη δύναμη σε γεωγραφικό χώρο τόσο διαμελισμένο – όσο και οικονομικά προομιούχο – είναι πραγματικά θαυμαστός και περιspoύδατος.

3. Για να είναι ανετότερη ή μελέτη των τριών κεφαλαίων, που είναι βέβαια ανεξάρτητα αλλά αποτελούσαν μέρος όργανο του μεγάλου τόμου των Ν. BAYNES και Η. MOSS, φαίνεται αναγκαίο να δώσουμε πολύ συνοπτικά ένα διάγραμμα της Βυζαντινής Ιστορίας. Διακρίνουν οί ειδικοί τρεις μεγάλες περιόδους:

1. Πρωτοβυζαντινή (330-610). Από την κτίση της Κωνσταντινούπολης ως την ανάρρηση του Ήρακλείου στο θρόνο. Κατά την περίοδο αυτή συντελείται βαθμιαία και σταθερά ή συναίρεση των στοιχείων που τελικά διαμόρφωσαν την ιστορική φυσιογνωμία του Βυζαντίου· ή ρωμαϊκή παράδοση υποχωρεί, τό ελληνικό στοιχείο (γλώσσα, φιλολογία, πληθυσμός) κυριαρχεί, ό χριστιανισμός ως επίσημη θρησκεία επικρατεί. Τό ρωμαϊκό κράτος μεταμορφώνεται σε Βυζαντινό.

2. Μεσοβυζαντινή (610-1057). Είναι ή εποχή της μεγάλης ακμής και αϊγλης του Βυζαντίου· είναι εκδηλος ό ελληνικός και χριστιανικός χαρακτήρας του, στο έσωτερικό επικρατεί βασικά κοινωνική γαλήνη, προς τό έξωτερικό ασκείται δυναμική πολιτική· ή οικονομική δραστηριότητα είναι άνθηρη, ή πολιτιστική ακτινοβολία αισθητή πέρα από τά όρια του βυζαντινού κόσμου, ιδιαίτερα στο σλαβικό κόσμο της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

3. Ύστεροβυζαντινή (1057-1453). Τώρα ή οικονομική ζωή κλονίζεται και μέσα στο βυζαντινό χώρο γίνεται όλοένα πιο αισθητή ή διείδυση ξένων. Η κοινωνική συνοχή παρουσιάζει ρήγματα, διασπαστικές τάσεις εκδηλώνονται, τό κράτος αδυνατεί να αντιμετοπίσει έξωτερικές πιέσεις, αγωνίζεται βασικά να παρατείνει την επιδίωσή του ως τή στιγμή που δέχεται τό κρίσιμο πλήγμα από την ανατολή. Αρχίζει για τόν Έλληνοσμο περίοδος δουλείας.

Τό βιβλίο αὐτό θά διδαχθεῖ ὕστερα ἀπό τήν Εἰσαγωγή στίς Ἱστορικές Σπουδές· ὁ προγραμματισμός τῆς διδασκαλίας πρέπει βασικά νά περιλαμβάνει τά δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ τοῦ βιβλίου· καί τό τρίτο, ἂν ὑπάρχουν περιθώρια χρόνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΑ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΕΜΠΟΡΙΟ

1. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Δυό Ἄγγλοι συγγραφεῖς, οἱ Φούρντ καί Χόλμες (E. A. Foord καί W. G. Holmes), ὅσο γνωρίζω, εἶναι οἱ μόνοι ἱστορικοὶ ποὺ ἔχουν ἀποπειραθεῖ νά ὑπολογίσουν τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τοῦ κράτους. Ἄλλὰ οἱ ὑπολογισμοὶ τους ἀναφέρονται στὸ τέλος τοῦ τέταρτου καί στὶς ἀρχές τοῦ πέμπτου αἰῶνα – πρὶν πραγματοποιηθεῖ σαφῶς ἡ βυζαντινὴ μορφή τοῦ κράτους. Ἐπιπλέον οἱ ἀριθμοὶ τοὺς ὁποῖους δίδουν αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς εἶναι ἐντελῶς ὑποθετικοὶ καί ἐπομένως ἐλάχιστα ἀξιόπιστοι. Γεγονός εἶναι ὅτι λείπουν τὰ στοιχεῖα ποὺ θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ ἐπιστημονικὸ ὑπολογισμό. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νά κάνει εἶναι νά ἐκθέσει σύντομα ποιά ἦταν ἡ δημογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ κράτους καί νά παρουσιάσει λίγα δεδομένα σχετικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς πρωτεύουσάς του.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἐλαττώθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ μετὰ τὴ διάλυση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἄραγε συνέβη ἓνα παρόμοιο φαινόμενο στὶς ἐπαρχίες τίς ὁποῖες οἱ Ἕλληνες αὐτοκράτορες πέτυχαν νά σώσουν ἀπὸ τοὺς Ἀραβες καί ἀπὸ τοὺς βόρειους βαρβάρους; Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὰ ἀποτελέσματα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καί τῆς πειρατείας, τῶν ἐπιδημιῶν καί τῆς πείνας καθὼς καί τῆς ἀναπτύξεως τοῦ μοναχισμοῦ, εἶναι εὐλόγο νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα καταφατικὰ.

Οἱ ἐπιδρομές τῶν Μωαμεθανῶν καί τῶν Βουλγάρων, συνοδευόμενες, ὅπως γινόταν, ἀπὸ σφαγές, ὁμαδικές ὑποδουλώσεις καί ἀπὸ βιαστικὴ φυγὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ἦταν μιὰ φοβερὴ πληγὴ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ὀχρωμένες παραλιακὲς πόλεις καί τὰ νησιά συχνὰ ἀπέφυγαν αὐτοὺς τοὺς τρόμους, ἀλλὰ ὁμως

*αἷτια
ἐλαττώσεως
τοῦ πληθυσμοῦ*

υπέφεραν από την όχι λιγότερο φοβερή πληγή των πειρατών.¹ Όταν οι Άραβες εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, άκομη και πόλεις μεγάλες, όπως η Θεσσαλονίκη, λεηλατήθηκαν.

Η Έλληνική Εκκλησία έχει θέσει στην πρώτη σειρά των κακών, που παρακαλεί το Θεό να τα απομακρύνει από τους πιστούς, την ασθένεια και την πείνα (τόν λοιμόν και τόν λιμόν). Αυτή η σύνδεση των λέξεων δεν οφείλεται απλώς σε άλλο ενδιαφέρον για παρήχηση. Και τα δυο κακά ήταν εξίσου τρομερά και συνεχώς απειλούσαν τον πληθυσμό της αυτοκρατορίας. Μπορεί κανείς να αντιληφτεί την έκταση του ολέθρου στον πληθυσμό αυτών των δύο κακών από ένα μόνο περιστατικό: κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε' μιά μεταδοτική ασθένεια τόσο πολύ μείωσε τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, ώστε ο αιτοζάτορας δέ διάτασε να αναπληρώσει το κενό με την αναγκαστική εγκατάσταση στην πρωτεύουσα πληθυσμού από διάφορες επαρχίες, ιδίως από την Πελοπόννησο. Στην πραγματικότητα η ασθένεια του 746 - 747 μ.Χ. ήταν ή πιο φοβερή επιδημική νόσος από τις γνωστές στο μεσαιωνικό Έλληνισμό, αλλά υπήρχαν και πολλές άλλες. Παρόμοια και η πείνα, ή γενική ή η τοπική, ήταν συχνή.

«Η αγαμία», λέει ο Άγιος Ιερώνυμος, «κατοικίζει τον Ουρανό». Γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία. Άλλά η αγαμία δεν αυξάνει τον πληθυσμό της γης μας, ιδίως όταν εφαρμόζεται σε τόσο μεγάλη κλίμακα, όπως συνέβαινε στο βυζαντινό κράτος. Η έλξη που ασκούσαν τα μοναστήρια σ' όλες τις τάξεις της κοινωνίας, από τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ως και τον τελευταίο χωρικό, ήταν απερίγραπτη. Αναμφίβολα, η αντίδραση εναντίον αυτού του κακού συνέβαλε πολύ στην εικονοκλαστική κίνηση. Άλλά οι διωγμοί των καλογήρων από τις δυναστείες των Ισαύρων και του Άμορίου έφεραν μισρά αποτελέσματα. Άκόμα και πριν από την επαναφορά της λατρείας των εικόνων οι Βίσι των Άγίων αναφέρουν παραδείγματα ολόκληρων οικογενειών που άκολούθησαν τη μοναστική ζωή. Άργότερα η τεράστια ανάπτυξη του πλούτου των

1. Σε τόσο μεγάλη έκταση γινόταν αυτό το κακό, ώστε καθιερώθηκε διατίμηση λύτρων.

μοναστηριῶν πρόσθεσε ὑλικούς πειρασμούς στίς ἐλπίδες τῶν οὐράνιων ἀμοιβῶν.

Ὁ πληθυσμός τοῦ κράτους πράγματι θά σημείωνε πολύ μεγάλη μείωση, ἂν ὀρισμένες συνθήκες δέν εἶχαν περιορίσει τά ἀποτελέσματα τῶν παραγόντων τούς ὁποίους μόλις ἀπαριθμήσαμε, καί ἂν μιά σειρά ἀπό εὐνοϊκούς συντελεστές δέν εἶχαν συμβάλλει στήν ἐξουδετέρωση αὐτῶν τῶν ἀποτελεσμάτων. Ἐτοίγια πολλοῦς αἰῶνες τά θέματα – οἱ παραμεθόριες ἐπαρχίες – καί στήν Ἀσία καί στήν Εὐρώπη προστατεύονταν ἀπό τίς ἐπιδρομές, ἐνῶ κατά τή διάρκεια τῶν εὐτυχῶν βασιλείων οἱ Βυζαντινοί ἦταν ἐκεῖνοι πού ἔκαναν εἰσβολές σέ ξένες χῶρες. Ἀκόμα καί ἡ πειρατεία κατ' ἐπανάληψη περιορίσθηκε καί μάλιστα ὅταν ἡ Κρήτη ἐλευθερώθηκε ἀπό τούς Ἄραβες.

Ἐπιπλέον ἡ πείνα, πού ἦταν μιά ἀπό τίς πύο φοδερές πληγές στή δυτική Εὐρώπη κατά τούς μέσους αἰῶνες, φαίνεται ὅτι δέν εἶχε τόσο καταστρεπτικά ἀποτελέσματα στό Βυζάντιο, χάρη στά μέτρα πού λαμβάνονταν γιά τήν τροφοδότηση τῶν πόλεων καί στή βοήθεια πού παρεχόταν στούς χωρικούς στίς δύσκολες περιστάσεις.

Ἀνάμεσα στούς θετικούς παράγοντες πού ἔτειναν νά αὐξάνουν τόν πληθυσμό εἶναι ἀρκετό νά μνημονεύσουμε τρεῖς:

α) Ἡ στατιστική μᾶς λέει ὅτι ὁ πληθυσμός αὐξάνεται σέ χῶρες ὅπου δέν ὑπάρχει ἔλεγχος τῶν γεννήσεων καί ὅπου ἡ ἀκμή τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη ἀστικῶν κέντρων. Κατά τήν περίοδο τῆς πτώσεως τοῦ παγανισμοῦ ὁ θεληματικός περιορισμός τῶν γεννήσεων, πού εἶχε ἐπικρατήσει τόσο πολύ στήν Ἑλλάδα καί στήν Ἰταλία, ὑποχωρεῖ. Σ' ὄλες τίς τάξεις τῆς κοινωνίας οἱ πολυμελεῖς οἰκογένειες φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν τόν κανόνα. Ὁ Χριστιανισμός καθιέρωσε τήν ἱερότητα τοῦ γάμου καί ἔτσι ἀντιστάθηκε γιά τή διάδοση τῆς ἀγαμίας, πού προκλήθηκε ἀπό τόν ἀσκητισμό. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ βιομηχανία καί τό ἐμπόριο ἦταν περισσότερο ἀναπτυγμένα στό Βυζάντιο παρά σέ ὅποιοδήποτε ἄλλο μεσαιωνικό κράτος. Ἀκόμα ὁ ἀριθμός τῶν πόλεων ἦταν πολύ μεγάλος. Ὁ Βενιαμίν ἀπό τήν Τουδέλα στήν περιήγησή του τίς εὕρισκε σχεδόν σέ κάθε ἡμερήσια διαδρομή· μέ χρυσόδουλλο (διάταγμα) τῶν Κομνηνῶν παραχωρήθηκε στούς Βενε-

*εὐνοϊκοί
συντελεστές
γιά τήν ἀνάπτυξη
τοῦ πληθυσμοῦ*

τούς τό δικαίωμα γιά τήν ἐγκατάσταση προνομιακῶν κοινοτήτων σέ εἴκοσι ὀκτώ ἐπαρχιακές πόλεις,² ἐνῶ ἄλλες πηγές ἀποκαλύπτουν τήν ὑπαρξη ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ πόλεων πού δέ μνημονεύονται εἴτε ἀπό τόν Ἰουδαῖο περιηγητή εἴτε στίς ἐγγραφές παραχωρήσεις προνομίων στούς Βενετούς.³ Αὐτό εἶναι ἐνδεικτικό ὑπάρξεως πολύ μεγάλου ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναμφίβολα θά ἀνερχόταν σέ μερικά ἑκατομμύρια, ἄν μάλιστα κανεῖς λάβει ὑπόψη του ὅτι ὁ πληθυσμός τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στίς εὐτυχησμένες ἡμέρες τῆς δέν μπορεῖ νά ἦταν κάτω ἀπό 500.000 ψυχές καί κατά καιροῦς, ἴσως, ὑπερέβαινε πολύ αὐτό τόν ἀριθμό.

β) Ἡ κατάληψη πολυἀριθμῶν ἐπαρχιῶν ἀπό τούς Ἄραβες καί τούς βαρβάρους εἶχε σάν ἀποτέλεσμα, ὡς ἀντιστάθμισμα, τήν ἐνίσχυση τοῦ πλοῦτου καί τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν πού ἀπέμειναν στό Βυζάντιο. Τό ἐμπόριο τῆς Τύρου καί τῆς Ἀλεξάνδρειας, λέγει ὁ Γίδδων, μεταφέρθηκε στήν Κωνσταντινούπολη καί οἱ Χριστιανοί ἀπό τήν Ἀφρική, τή Συρία, τήν Ἀρμενία καί τίς παραδουνάβιες περιοχές μετακινήθηκαν πρὸς τό ἐσωτερικό τῆς χώρας, γιά νά αὐξήσουν τόν πληθυσμό τοῦ κράτους.⁴

γ) Ὁ Γίδδων ἐπαινεῖ τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση, γιὰ τὴν χρησιμοποίησε αὐτούς τούς πρόσφυγες γιά τὴ δημιουργία νέων πόλεων καί γιά τήν καλλιέργεια ἐγκαταλειμμένων γαιῶν· καί ἀκόμη πιό πολύ ἐπαινεῖ τὸ βυζαντινὸ κράτος, γιὰ τὴ βαθμιαία ὑπέταξε στούς νόμους τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ κράτους τίς βαρβαρικές φυλές, οἱ ὁποῖες εἶχαν εἰσβάλει στήν αὐτοκρατορία μέ τὴ βία τῶν ὄπλων (vi et armis). Τοῦτο ἐγείρει τὸ σημαντικό πρόβλημα τῆς κρατικῆς πολιτικῆς στό θέμα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ. Ὁ καθηγητὴς Μπουασονάντ (P. Boissonade) σκιαγράφησε κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικὸ τὰ κύρια χαρακτηρισ-

2. Ἐννέα στήν Ἀσία καί δεκαεννέα στήν Εὐρώπη.

3. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀξίζει ἰδιαίτερης προσοχῆς, γιὰ τὴ συχνὰ μνημονεύονται ὡς πόλεις ἢ Θεσσαλονίκη καί ἡ Τραπεζοῦντα, οἱ ὁποῖες ἀπλῶς ἦταν οἱ πιό σημαντικὲς ἐπαρχιακές πόλεις.

4. Αὐτὴ ἡ κίνηση συνεχίστηκε σχεδὸν ὡς τὸ τέλος. Ἐπίσης κατὰ τὸν ἑνατο αἰῶνα πολλοὶ Χριστιανοὶ τῆς Σικελίας καί τῆς νότιας Ἰταλίας κατέφυγαν στήν Ελλάδα.

στικά αυτής της πολιτικής. Έχει δείξει ότι αυτή η πολιτική χρησιμοποιούσε πολλές και ποικίλες μεθόδους. Παρεχόταν άσυλο στους χριστιανούς πρόσφυγες· εκτάσεις γης διανεμόταν σε στρατιώτες με την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία· στίς επαρχίες, πού ήταν ανάγκη να έποικισθούν, ή κυβέρνηση μετέφερε είτε ανθρώπους πού διαφωνούσαν μέ τό έπίσημο θρήσκευμα, (Μανιχαίους, Ίακωδίτες καί Παυλικιανούς) ή πρόσωπα ξενικής καταγωγής (Άδάρους, Βουλγάρους καί Τούρκους), ενώ σκλάβοι αποκτούσαν τήν έλευθερία τους μέ τόν όρο ότι θά κατοικούσαν σε εγκαταλειμμένες περιοχές. Μ' αυτούς τούς τρόπους μερικές φορές άτομα, άλλες φορές μεγάλες μάζες ανθρώπων εγκαταστάθηκαν σε έρημικές από πληθυσμό περιοχές.⁵ Αυτή ή πολιτική τού έποικισμού εφαρμόστηκε σχεδόν σ' όλα τά μέρη της αυτοκρατορίας, ακόμα καί στήν Ίταλία, αλλά τά άποτελέσματά της έγιναν αισθητά κυρίως στή Βαλκανική Χερσόνησο.

Άπ' όλα αυτά τά γεγονότα μπορεί κανείς νά συμπεράνει ότι ή έλάττωση τού πληθυσμού, ή όποία αναφέρεται ότι συνέβη στίς επαρχίες της δυτικής Εύρώπης, δέν παρατηρήθηκε καί στό Βυζάντιο ή τουλάχιστο είναι βέβαιο ότι δέν ήταν στόν ίδιο βαθμό. Είναι όμως αδύνατο νά υπολογίσουμε ακόμα καί κατά προσέγγιση τόν αριθμό τών κατοίκων τού βυζαντινού κράτους.⁶

2. ΓΕΩΡΓΙΑ

Τό πρόβλημα της γεωργίας έχει δύο όψεις: ή μία, τήν όποία κανείς θά μπορούσε νά καλέσει νομική άποψη, άφορᾶ τή μορφή κατοχής της γης· ή άλλη είναι ή οικονομική πλευρά, μέ άλλα λόγια ή φύση καί οί συνθήκες της γεωργικής παραγωγής. Άπ' αυτές τίς δύο πλευρές ή δεύτερη είναι ή πιό σκοτεινή,

*δύο όψεις τού
προβλήματος*

5. Έτσι ό Ίουστινιανός Β' μία φορά μόνο εγκατέστησε 70.000 Σλάβους αιχμαλώτους στή Μ. Ασία. Σε μία άλλη περίπτωση 14.000 Τούρκοι αιχμάλωτοι υποχρεώθηκαν νά κάτοικήσουν στή Μακεδονία.

6. Παλαιότερα ό καθηγητής Άνδρεάδης είχε υποθέσει ότι στήν έποχή τών Κομνηνών ό πληθυσμός τού κράτους μπορεί νά ανερχόταν στόν αριθμό τών 10 ως 15 εκατομμύρια· άργότερα σκέφθηκε ότι θά ήταν άσφαλέστερο νά άποφύγει τήν άπόπειρα όποιοδήποτε υπολογισμού.

ἀλλά ἀκόμα καί γιά τήν πρώτη ὑπάρχουν πολύ λιγότερες πληροφορίες ἀπ' ὅ,τι γενικά νομίζεται ὅτι ὑπάρχουν.

ἡ ἐξέλιξη
τῆς ἰδιοκτησίας
τῆς γῆς

Μέ βάση τήν ἰσχύ τῶν διάφορων κρατικῶν θεσμῶν, πού δημοσιεύτηκαν κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου περίπου δέκα αἰώνων, συχνά ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἀκολούθησε τήν ἐξῆς ἐξέλιξη: Ἐνῶ κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας ἡ γῆ ἦταν συγκεντρωμένη στά χέρια μεγάλων γαιοκτημόνων, κατά τήν περίοδο τῶν εἰκονομάχων φαίνεται ὅτι μοιράστηκε μεταξύ τῶν κοινοτήτων τῶν γεωργῶν καί τῶν χωρικῶν. Ἀργότερα ἔγινε ἐπάνοδος στό παλαιότερο σύστημα τῶν μεγάλων κτημάτων. Ἡ μάχη γιά τήν προστασία τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ὁποία διεξαγόταν μέ σθένος ἀπό τόν καιρό τοῦ Ρωμανοῦ Α' Δεκαπηνοῦ ὡς τήν ἐποχή τοῦ Βασιλείου Β', τελικά κατέληξε σέ ἀποτυχία. Αὐτό τό χρονδιάγραμμα εἶναι πολύ γενικό. Οἱ ἡμερομηνίες τῆς ἀρχῆς καί τοῦ τέλους κάθε περιόδου εἶναι πολύ ἀδέβαιες καί ποτέ δέν ἐπιγράφησε ἀπόλυτα καμιά μορφή μεγάλης ἢ μικρῆς ἰδιοκτησίας ἐναντι τῆς ἄλλης. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι δέ γνωρίζουμε ἄν, πραγματικά, ὁ Ἀγροτικός Νόμος ἀνάγεται στους χρόνους τῶν Ἰσαύρων, φαίνεται βέβαιο ὅτι μεγάλα ἀγροκτήματα ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν στήν περίοδο κατά τήν ὁποία αὐτός ὁ νόμος, πού ἀφορᾷ μόνο τή μικρή ἰδιοκτησία, ἦταν ἀκόμα σέ ἰσχύ. Καί ἀντίθετα ἀπό τόν καιρό τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς τήν περίοδο τῶν Παλαιολόγων φαίνεται ὅτι ἡ μικρή ἰδιοκτησία ποτέ δέν εἶχε ἐξαφανιστεῖ ἐντελῶς. Ἀκόμα, ἐνῶ γνωρίζουμε γιατί ἡ μικρή ἰδιοκτησία προστατεύτηκε ἀπό τήν κεντρική κυδέρνηση, οἱ αἰτίες πού στήν ἀρχή ὀδήγησαν στήν ἀνάπτυξη τοῦ συστήματος τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας καί ἀργότερα στήν ἐξαφάνισή του εἶναι πολύ λιγότερο γνωστές.

Ἡ μάχη ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατῶν γαιοκτημόνων, πού ἀναλήφθηκε ἀπό τή μακεδονική δυναστεία καί πρὶν ἀπ' αὐτή ἀπό μερικούς ἄλλους αὐτοκράτορες, γενικά ἐξηγεῖται μέ ἀναφορά σέ στρατιωτικούς, πολιτικούς καί οικονομικούς λόγους. Ἄν τά στρατιωτικά ἀγροκτήματα χάνονταν σέ ὄφελος τῶν μεγάλων ἰδιωτικῶν ἀγροκτημάτων, τότε τό κράτος θά ἀναγκαζόταν νά διατηρεῖ μισθοφορικό στρατό, ὁ ὁποῖος θά ἦταν δαπα-

νηρός καί ἀμφίδολης μαχητικότητας. Οἱ μεγάλοι ἰδιοκτῆτες γῆς οἱ ὅποιοι εἶχαν γίνει ἀληθινοί «φεουδαρχικό» βαρῶνοι, συχνά ἐπαναστάτησαν καί κατά περιστάσεις ἀξίωσαν νά καταλάβουν τόν αὐτοκρατορικό θρόνο. Ἦταν ἀναγκαῖο νά περιοριστεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς δυνάμεώς τους, ἐνῶ τό βυζαντινό κράτος εὗρισκε ὅτι ἦταν πολύ εὐκολότερο νά συγκεντρῶνει ἀπό τούς μικροῖδιοκτῆτες παρὰ ἀπό τούς μεγαλοκτηματίες τούς διάφορους φόρους καί τίς ἀναρίθμητες εισφορές σέ εἶδος. Σ' αὐτές τίς αἰτίες πρέπει κανεῖς νά προσθέσει μιὰ ἄλλη, τήν ὁποία ἡ ὑλιστική ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας τόσο συχνά παραδλέπει, μολονότι φαίνεται καθαρά στό κείμενο τῶν νόμων. Ἡ βυζαντινή κοινωνία ἦταν ἐμποτισμένη ἀπό τό πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ κυδέρνηση αἰσθανόταν ὅτι εἶχε καθήκον νά προστατεύει τούς ἀδύνατους καί τούς ἀσήμαντους. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ρωμανός Α' Λεκαπηνός, ὁ ὅποιος ἀνέλαβε τή μάχη ἐναντίον τῶν «ἰσχυρῶν», διακρινόταν ὁ ἴδιος γιά τή φιλανθρωπική του δραστηριότητα.

Μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει μόνο πῶς συνέβη τό σύστημα τῆς μέσης καί τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας νά ἐπικρατήσει κατά τόν ὄγδοο αἰῶνα. Παλαιότερα πίστευαν ὅτι αὐτό τό γεγονός ὀφειλόταν στήν ὑποκατάσταση τῶν παλαιῶν καλλιεργητῶν ἀπό Σλάβους ἐποίκους. Ἀλλά αὐτή ἡ «περί Σλάβων» θεωρία, ἡ ὁποία μάλιστα δέν εἶναι δυνατό νά ἔχει ἐφαρμογή παρὰ μόνο σ' ἓνα μέρος τοῦ κράτους, ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ καί ἀπό τούς ἴδιους τούς Σλάβους. Σήμερα ὑπάρχει ἡ τάση νά πιστευεῖται ὅτι ἡ μεγάλη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων (τά ὁποία ποτέ δέν ἐξαφανίστηκαν ἐντελῶς) ὀφειλόταν στίς φοβερές ἐπιδρομές στήν Εὐρώπη τῶν βαρβάρων ἀπό τό Βορρά καί στήν Ἀσία τῶν Περσῶν καί τῶν Σαρακηνῶν καί ἐπίσης ἴσως στήν καταπιεστική διοίκηση τοῦ Φωκά καί τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β'. Ἡ σύνθεση τῆς ἀγροτικῆς τάξεως ἀλλοιώθηκε ἐντελῶς ἀπό τίς μεταναστεύσεις μέσα στήν αὐτοκρατορία πληθυσμῶν πού προέρχονταν ἀπό λαούς πέρα ἀπό τά σύνορα τοῦ κράτους καί ἀπό μεταναστεύσεις πληθυσμῶν ἀπό ἐπαρχία σέ ἐπαρχία τοῦ κράτους – μεταναστεύσεις οἱ ὁποῖες σ' ἓνα βαθμό ὀφείλονταν καί στήν πολιτική τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ, γιά τόν ὁποῖο ἤδη μιλήσαμε προηγουμένως. Ἐπομένως σχεδόν σ'

*ἐπικράτηση τῆς
μικροῖδιοκτησίας
κατά τόν ὄγδοο
αἰῶνα*

ὅλες τίς ἐπαρχίες, ἀκόμα καί σ' ἐκεῖνες πού συγκριτικά ὑπέφεραν λίγο ἀπό τίς ἐπιδρομές, ἔβλεπε κανεῖς νά καταφτάνουν χωρικοί μεταναστάτες, οἱ ὅποιοι δέν ἐξαρτῶνταν ἀπό τοὺς γαιοκτῆμονες. Κατὰ τὴν ἴδια περίπου περίοδο ἡ διοίκηση τοῦ κράτους ἔλαβε στρατιωτικό χαρακτήρα καί ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐπαρχιακοῦ στρατοῦ, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 60.000 περίπου κατόχους «στρατιωτικῶν γαιῶν», πρέπει νά εἶχε κάνει ἀναγκαῖα τὴ διανομὴ τῶν μεγάλων τσιφλικιῶν, τὰ ὅποια κατὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο εἶχαν περιέλθει στὰ χέρια τοῦ κράτους.

ἐπιστροφή στὴ
μεγαλοϊδιοκτησία

Ἡ ἐπιστροφή στοῦ σύστημα τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων πού παρατηρήθηκε ἀργότερα καί ἄρχισε κατὰ τὸν ἕνατο καί δέκατο αἰῶνα μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ διάφορους λόγους, οἰκονομικούς, διοικητικούς, πολιτικούς καί θρησκευτικούς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἕνατου αἰῶνα, μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Θεόφιλου (829-842), παρατηρεῖ κανεῖς μιά οἰκονομικὴ ἀνθιση· τὰ πολύτιμα μέταλλα ἀφθονοῦν περισσότερο καί οἱ τιμές τῶν εἰδῶν ἀνεβαίνουν. Οἱ μεγάλοι γαιοκτῆμονες, χάρις στὴν ἀνοδο τῶν τιμῶν τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἕνας ἀριθμὸς ὑψηλά ἰστάμενων κρατικῶν λειτουργῶν, χάρις στὴν κρατικὴ εὐνοία ἢ στὴν ἐλαστικότητα τῆς συνειδήσεώς τους, καί πολλοὶ ἰδιῶτες βρέθηκαν νά κατέχουν ἀξιόλογα κεφάλαια. Στὶς ἡμέρες μας θά ἐπένδυαν αὐτὰ τὰ κεφάλαια σέ χρεώγραφα, πού θά μπορούσαν νά μεταφερθοῦν, θά τὰ τόκιζαν ἢ θά τὰ ἐκμεταλλεύονταν στοῦ ἐμπόριο ἢ στὴ βιομηχανία. Ἀλλὰ στοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἦταν ἄγνωστες οἱ κινητές οἰκονομικὲς ἀξίες. Ὁ δανεισμὸς μὲ ἐπιτόκιο ἀπαγορευόταν μὲ νόμο ἢ ὑπόκειταν σέ πολὺ αὐστηροὺς περιορισμούς τὸ ἐμπόριο καί ἡ βιομηχανία, ἐνῶ προκαλοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον, χωρὶς κίνδυνο νά χάσει κανεῖς τὴν κοινωνικὴ του θέση, ὅπως στὴ Δύση, ἀπέδιδαν περιορισμένα κέρδη ἐξαιτίας τοῦ συστήματος τῶν συντεχνιῶν καί τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου στὴν παραγωγὴ καθὼς ἐπίσης καί στὶς τιμές. Ἔτσι μόνο ἡ γεωργία ἀπέμενε. Καί ὅταν ἡ χώρα εἶχε λιγότερο φόβο ἐπιδρομῶν καί ὁ ἀστικός καθὼς καί ὁ ἀγροτικός πληθυσμὸς ἀναπτυσσόταν ραγδαῖα, ἡ γεωργία πρέπει νά εἶχε γίνεῖ ὄλο καί περισσότερο ἐπικερδῆς, ἰδίως γιὰ ἐκεῖνους πού εἶχαν τὰ μέσα νά ἀγοράζουν δούλους.

Ἔτσι, ἐνῶ οἰκονομικοὶ λόγοι ὀδήγησαν τοὺς πλουσίους στὴν

απόκτηση περιουσίας σέ άγροκτήματα, οί φτωχοί αναγκάστηκαν από οικονομικούς ή μάλλον από διοικητικούς λόγους νά πουλήσουν τά κτήματά τους. Οί μικροϊδιοκτήτες (humiliores) επιβαρύνονταν μέ φόρους, πού πλήρωναν σέ χρέιμα, οί όποιοί γίνονταν πιό καταθλιπτικοί μέ τήν επιβολή,⁷ τήν καταναγκαστική έργασία καί τήν ύποχρεωτική εισφορά σέ είδη, οί όποιες ήταν άκόμη βαρύτερες από τούς φόρους. Πέρα άπ' αυτά ύπῆρχαν άκόμη βαρύτερες από τούς φόρους. Πέρα άπ' αυτές ή κυβερνητική παρεμβατική πολιτική έπέβαλλε στους ύπηκόους.⁸ Αναμφίβολα, στή θεωρία οί οικονομικοί καί διοικητικοί νόμοι δέν έκαναν διάκριση ανάμεσα σέ πλούσιους καί φτωχούς αλλά στήν πράξη οί οικονομικά δυνατοί μπορούσαν νά πληρώνουν τούς φόρους μέ άπείρως μεγαλύτερη εύκολία· έπιπλέον, έξαιτίας τής κοινωνικής τους θέσεως, οί πλούσιοι, έπειδή ήταν περισσότερο ίκανοί νά άντιστέκονται στό φοροεσπράκτορα, συχνά απέφευγαν τήν καταβολή τών οικονομικών εισφορών ή τά μέτρα πού παίρνονταν εναντίον τους δέν ήταν έπαχθή. Γενικά, αυτοί ήταν οί λόγοι γιά τούς όποίους ό έλεύθερος χωρικός κατάντησε νά ζηλεύει τήν τύχη του δουλοπάροικου, πού ήταν στήν ύπηρεσία του μεγάλου γαιοκτήμονα ή του μοναστηριού, πού ζούσε κάτω από προστασία εναντίον τών κρατικών ύπαλλήλων καί πού, σέ περίπτωση κακής έσοδείας, μπορούσε νά προσβλέπει πρós τόν κύριό του νά του προμηθεύσει τά άναγκαία· καί, δέν ύπάρχει άμφιβολία, σέ πολλές περιπτώσεις αυτή ή σύγκριση ώθησε τούς έλεύθερους νά δεχτούν θεληματικά τήν κατάσταση του δουλοπάροικου.

Στή σφαίρα τής πολιτικής οί αυτοκράτορες ήταν δυνατό νά προέχονται από τήν άριστοκρατία τών γαιοκτημόνων ή μπορούσε νά έξαρτώνται τόσο πολύ από τή βοήθεια αυτής τής τάξεως, ώστε νά μήν μπορούν νά τήν άντιμετωπίσουν μέ κάποια άποφασιστικότητα. Αυτό συνέβη μέ τούς άνίσχυρους διαδό-

*οί έλεύθεροι
χωρικοί
ζηλεύουν τήν τύχη
τών δουλοπαροίκων*

*οί αυτοκράτορες
έναντι τής
ιδιοκτησίας
τής γής*

7. (Σ.τ.Μ) Έπιβολή ήταν ή αναγκαστική παραχώρηση σέ πλούσιο γαιοκτήμονα ενός κτήματος, πού ό ιδιοκτήτης του άδυνατούσε νά πληρώσει στό κράτος τούς επιβαλλόμενους έπαχθείς φόρους.

8. Μερικές άπ' αυτές τές ύποχρεώσεις ήταν έντελώς άπροσδόκητες, όπως π.χ. ή ύποχρέωση τών χερών νά παντρεύονται βαρδάρους, πού έγκαθίσταντο από τόν αυτοκράτορα στό διοικητικό διαμέρισμα.

χους του Βασιλείου Β' και ακόμα σ' ένα βαθμό με τους Κομνηνούς. Επιπλέον τό παράδειγμα της Δύσεως, με την όποία οί σταυροφόροι έφεραν τους Κομνηνούς σε έπαφή, ή ισχυρή έλξη πού ασκούσε ό δυτικός ήλποτισμός, ή έγκατάλειψη του συστήματος των «στρατιωτικων γαιων» και ή αντικατάστασή του με τό ήμψευδαρχικό σύστημα των προνοιων⁹ ήταν άρκετοί λόγοι νά αναγκάσουν τή δυναστεία των Κομνηνων νά παραιτηθεί από τή μάχη, τήν όποία ούτε οί αυτοκράτορες των παλαιότερων αιώνων ούτε οί μεγάλοι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας κατόρθωσαν νά φέρουν σε αίσιο τέρια.

πώς

*τά μοναστήρια
άπόκτησαν
τεράστιες
περιουσίες*

Τέλος, δέν πρέπει κανείς νά λησμονεί ότι τήν πρώτη θέση μεταξύ των μεγάλων γαιοκτημόνων κατείχαν τά μοναστήρια. Σ' ένα έθνος με τόση κλίση προς τήν ευσέβεια, για νά μήν πούμε τόσο θρησκόληπτο, όπως ήταν τό Βυζάντιο, έπρεπε νά αναμένεται ότι τά μοναστηριακά ιδρύματα θά ήταν οί άποδέκτες πολλων δωρεων και κληροδοτημάτων· και τά μοναστήρια τά ίδια δέν ήταν όπισθοδρομικά, για νά μή ζητούν τέτοια ευσεδή δώρα· πράγματι μπορεί κανείς νά πεί ότι σ' αυτή τή μέθοδο πλουτισμού τά μοναστήρια έδειξαν τή μεγαλύτερη ειλικρίνεια. Έτσι τά μοναστήρια ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνα για τή δημιουργία των μεγάλων άγροκτημάτων.

*ή κατάσταση της
γεωργίας*

Έξετάζοντας τώρα τήν κατάσταση της γεωργίας, βρίσκουμε ότι τά στοιχεία μας αντίφασκουν. Τό ύλικό πού συγκεντρώθηκε από τόν Μπουασονάντ δείχνει ότι κατά τόν όγδοο και ένατο αιώνα ή γεωργία ήταν σε μιά κατάσταση «εκκληκτικής» εημερίας και δέν ήταν σε θέση νά τρέφει μόνο τήν αυτοκρατορία, αλλά ακόμα γινόταν και σημαντική έξαγωγή. Οί Βυζαντινοί δέν περιορίζονταν μόνο στην καλλιέργεια των δημητριακών και των άμπελιων, αλλά επιδόθηκαν με έπιτυχία και στην καλλιέργεια των όπωροφόρων, των θεραπευτικων βοτάνων, του βαμβακιού και της μουριάς (άπό τή λέξη μορέα προήλθε τό όνομα Μο(ω)ριάς, με τό όποιο όνομάστηκε ή Πελοπόννησος). Μιά μελισσοκομία πού άνθούσε ήταν τό υποκατά-

9. (Σ.τ.Μ) Πρόνοια κατά τό Μεσαίωνα σήμαινε φέουδο, τιμάρια. Όταν οί Φράγκοι κατέκτησαν τήν Πελοπόννησο, μετά τήν άλωση της Κωνσταντινούπολεως τό 1204, τή χώρισαν σε δώδεκα Πρόνοιας.

στατο τῆς βιομηχανίας ζαχάρως, ἐνῶ ἄφθονα κερασφόρα ποίμνια, πρόβατα καί χοῖροι τρέφονταν, ὅπως ἐπίσης καί ἄλογα γιά τίς ἱπποδρομίες καί γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ. Τά δάση ἔδιναν τό ἀναγκαῖο ὕλικό γιά τήν κατασκευή τῶν σπιτιῶν καί γιά τή ναυπήγηση τῶν πλοίων.

Ἄλλες πηγές ὁμως, μερικές ἀπ' αὐτές ἐπίσημες, μιλοῦν γιά ἀγροτικό πληθυσμό πού ὑπέφερε ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Μωαμεθανῶν καί τῶν Βουλγάρων, πού τόν ἀποδεκάτιζαν οἱ ἀσθένειες καί ἡ πείνα, τόν κατάθλιβαν τά οἰκονομικά βάρη καί τόν ἐκμεταλλεύονταν οἱ «ἰσχυροί» καί οἱ καλόγηροι. Οἱ δύο τελευταῖες τάξεις ἰδιοκτητῶν γῆς κατηγοροῦνται ἐπίσης, γιὰτι παραμέλησαν τή γεωργία καί γιὰτι ἄφησαν πολλά κτήματά τους ἀκαλλιέργητα.

Ἀπ' αὐτές τίς δύο εἰκόνες, μολοντί ἀντιφατικές, καμιά δέ φαίνεται νά εἶναι ἐντελῶς ἀναληθής. Ἐναμφίβολα, ὑπῆρχαν περίοδοι καί περιοχές τοῦ κράτους πού ἡ γεωργία εὐδοκίμοῦσε, ἐνῶ ὑπῆρχαν ἄλλες ἐποχές καί ἄλλες περιοχές πού ἡ γεωργία ἦταν σέ ἄθλια κατάσταση. Γά μεγάλα ἀγροκτίματα δέν ἦταν πάντοτε ἐπιζήμια στή γεωργία.¹⁰ Μέ τήν ἀπουσία γραπτῶν δεδομένων δέν εἶναι εὐκολο νά πούμε ποιά ἦταν ἡ πραγματική κατάσταση σέ ὁμαλές περιόδους.

Καί ὁμως εἶναι δύσκολο νά πιστέψουμε ὅτι ἡ ἀθλιότητα ἦταν ὁ κανόνας καί ὄχι ἡ ἐξαίρεση. Ἡ γεωργία ἦταν σέ πλεονεκτική θέση καί ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ξένου ἀνταγωνισμοῦ καί ἐξαιτίας τῆς παρουσίας ἑνός μεγάλου ἀστικού πληθυσμοῦ. Μετά τήν ἀπώλεια τῆς Αἰγύπτου οἱ πολυάριθμες πόλεις τοῦ κράτους προμηθεύονταν τά μέσα διαβίωσέως τους ἀπό τήν ἐθνική γεωργία. Καλή ἐπικοινωνία ἀπό θάλασσα καί σέ ἐκπληκτικό βαθμό καλοί δρόμοι στό ἐσωτερικό¹¹ διευκόλυναν τήν ἀνταλλαγή τῶν εἰδῶν. Κατά τό δωδέκατο αἶωνα οἱ ξένοι

10. Τά μεγάλα ἀγροκτίματα εἶναι περισσότερο πρόσφορα παρά ἡ μικρή ἰδιοκτησία γῆς στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί στή διανομή τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι μερικοί μεγάλοι γαιοκτίμονες καί μερικά μοναστήρια κατανόησαν αὐτή τήν ἀλήθεια.

11. Τουλάχιστο στή Μ. Ἀσία. Τό σύστημα τῶν δρόμων στή Μ. Ἀσία σέ μεγάλο βαθμό ἐξυπηρετοῦσε στρατιωτικούς σκοπούς.

έντυπωσιάστηκαν από την αφθονία τῶν προμηθειῶν σέ ὅλα τά εἶδη πού βρῆκαν στήν Κωνσταντινούπολη. Κατά τόν ὄγδοο αἰῶνα ἕνας κτηματίας, πού δέν ἀνήκε στήν ἀριστοκρατία, εἶχε 100 ζευγάρια βόδια γιά καλλιέργεια, 500 βόδια γιά πούλημα, 80 ἄλογα καί μουλάρια, 12.000 πρόβατα καί ἕνα μεγάλο ἀριθμό ἀπό δούλους. Μιά ἄλλη ἐνδειξη τῶν γεωργικῶν πόρων τοῦ κράτους εἶναι ὁ γεωργικός φόρος, ὁ ὁποῖος ἦταν μιά ἀπό τίς δύο κύριες πηγές τῶν δημόσιων ἐσόδων.¹²

Πρέπει ὅμως νά ἀποφεύγει κανεῖς κάθε ὑπερβολή καί τά παράπονα δυστυχίας τῶν χωρικῶν προσφέρουν ἀρκετό ἔδαφος γιά νά εικάσουμε ὅτι, ἐκτός ἀπό ὀρισμένες ἐξαιρετικές περιόδους, ἡ γεωργία γνώρισε μόνο σχετική εὐημερία καί ὅτι συχνά ἡ μοίρα τοῦ χωρικοῦ πολύ ἀπείχε ἀπό τό νά εἶναι ἐπιζήλη.

3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Στό βυζαντινὸ κράτος ἡ βιομηχανία κατεῖχε σπουδαία θέση, ὅπως καί ἡ γεωργία. Ἀλλά οἱ κλάδοι τῆς παρουσίασαν ἀσήμαντες μεταβολές. Γενικά ἡ βυζαντινὴ βιομηχανία παρουσιάζει πολὺ λιγότερα ἱστορικά προβλήματα ἀπ' ὅ,τι ἡ γεωργία.

*ὁ χαρακτήρας τῆς
βυζαντινῆς
βιομηχανίας*

Ἀφοῦ ἡ πυκνότητα τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη, εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ βιομηχανία εἰδῶν κοινῆς χρήσεως ἀπασχολοῦσε πολὺ περισσότερα χέρια παρά ἡ βιομηχανία εἰδῶν πολυτελείας. Ἐντούτοις, ἂν ἡ βυζαντινὴ βιομηχανία συχνά σχετίζεται μέ τήν κατασκευὴ εἰδῶν πολυτελείας, αὐτὸ δέν ὀφείλεται ἀποκλειστικά στό γεγονός ὅτι τὰ βυζαντινά εἶδη πολυτελείας (χάρη στόν καλλιτεχνικό τους χαρακτήρα) παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τό νεότερο μελετητή, ἀλλά ἐπίσης καί στό γεγονός ὅτι ἀναμφισβότως εἶδη αὐτῆς τῆς τάξεως στό βυζαντινὸ κόσμο εἶχαν σημασία σχετικῶς μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι ἔχουν σούς χρόνους μας. Κατά συνέπεια, τέτοια εἶδη, πού τὰ ζητοῦσαν πολὺ ἐκκλησίες τῆς Δύσεως καί ξένοι μεγαιστάνες (χριστιανοί καί μὴ χριστιανοί), ἀποτελοῦσαν τὰ πιό σπουδαία προϊόντα τῶν βυζαντινῶν ἐξαγωγῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ ζήτησις στό ἐσωτερικὸ εἰδῶν πολυτελείας ἐπίσης

12. Ἡ ἄλλη πηγή ἦταν οἱ δασμοί.

ήταν πολύ μεγάλη. Οί άναρίθμητες τελετές τής βυζαντινής αὐ-
λῆς, οί ὁποῖες πολύ ἐπιτυχημένα ἔχουν παραβληθεῖ μέ διαδοχή
θεατρικῶν παραστάσεων, ἀπαιτοῦσαν τεράστια ποσότητα
κουστούμιῶν, ὑφασμάτων, ἀγγείων καί κοσμημάτων ὄλων τῶν
εἰδῶν. Οἱ ναοί καί οἱ τελετές τής Ἐκκλησίας χρειάζονταν
ἀκόμα μεγαλύτερη προμήθεια· γιατί, ἐνῶ ὑπῆρχε μόνο μία αὐ-
λή, ὑπῆρχαν δεκάδες χιλιάδες ἐκκλησίες, μοναστήρια καί πα-
ρεκκλήσια. Οἱ θησαυροί τῶν μεγαλύτερων μοναστηριῶν ἄφη-
σαν κυριολεκτικά ἔκθαμβους τούς Δυτικούς, ἀλλά ἀκόμα καί
τά μικρότερα περιείχαν πολλά ἀντικείμενα μεγάλης ἀξίας.

Οἱ περιγραφές πού ἄφησαν περιηγητές καί ἡ κατ' ἐπανά-
ληψη ἔκφραση λύπης τῶν Πατέρων τής Ἐκκλησίας ἀποδει-
κνύουν ὅτι ἡ γλῆθῆ ἦταν πολύ διαδεδομένη στήν κοινωνία. Ὁ
Βενιαμίν ἀπό τήν Τουδέλα μᾶς μιλάει γιά πλούσιους Βυζαντι-
νούς ντυμένους μέ πολυτελή ἐνδύματα· ἀγαποῦσαν ἐπίσης οἱ
Βυζαντινοί νά κατοικοῦν σέ εὐρύχωρα σπίτια καί νά διακο-
μοῦν τά τραπέζια τους μέ χρυσά καί ἀργυρά εἶδη.

Γιά νά ἀνταποκριθοῦν στή μεγάλη ζήτηση στό ἐσωτερικό
καί στό ἐξωτερικό, οἱ τεχνίτες ὀρισμένων πόλεων καί ἰδίως τής
Κωνσταντινουπόλεως, τής Θεσσαλονίκης, τῶν Θηβῶν, τής
Κορίνθου καί τῶν Πατρῶν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κατασκευ-
άζουν ἀδιάκοπα τά ἀντικείμενα τά ὁποῖα ἀκόμα προκαλοῦν
τό θαυμασμό τῶν εἰδικῶν: τά ἐξαιρετα μεταξωτά ὑφάσματα, τά
πλούσια χρυσοῦφानτα μεταξωτά καί τά κομψά ἐνδύματα, τά
θαυμάσια δημιουργήματα τής χρυσοχοίας (κοσμήματα, σκεύη,
λειψανοθήκες καί ἄλλα ἀντικείμενα θρησκευτικῆς ἀφοσιώσε-
ως, ὀρειχάλκινα ἀντικείμενα κτλ.), τά κομψά ὑάλινα ἀντικεί-
μενα, τά ἔλεφάντινα, μέ συντομία, γιά νά χρησιμοποιήσω τούς
λόγους τοῦ Diehl, «κάθε τι πού ἦταν γνωστό κατά τούς Μέ-
σους Χρόνους στήν περιοχή τής ἀκριβοῆς καί ἐξευγενισμένης
πολυτέλειας».

Χάρη στή δημοσίευση ἀπό τό Νίκολ (J. Nicole) τοῦ Δια-
τάγματος περί τῶν συντεχνιῶν τής Κωνσταντι-
νουπόλεως, τό ὁποῖο γενικότερα εἶναι γνωστό μέ τόν τίτλο
Ἐπαρχικόν Βιβλίον, μπορεῖ κανεῖς νά σχηματίσει μία
κατά προσέγγιση ἰδέα γιά τήν ὀργάνωση τής βυζαντινῆς βι-
ομηχανίας καί τοῦ μικρεμπορίου.

ἡ ὀργάνωση τῆς
βιομηχανίας. Ο
συντεχνίες

Τό σύστημα τῶν συντεχνιῶν ἦταν σέ πλήρη ἐφαρμογή. Κάθε κλάδος βιομηχανίας σχημάτιζε συντεχνία καί μερικές ἀπό τίς συντεχνίες, ὅπως εἶναι τῆς βιομηχανίας μεταξωτῶν, ὑποδαιρουῦνταν σέ διάφορες ὑποσυντεχνίες. Κάθε συντεχνία εἶχε πραγματικό μονοπώλιο, ἀλλά ὑπόκειταν σέ αὐστηρό κρατικό ἔλεγχο, ὁ ὁποῖος καθόριζε τά κέρδη, τίς προϋποθέσεις εἰσόδου νέων μελῶν, τοὺς περιορισμούς στήν ἐξαγωγή τῶν εἰδῶν καί ἕναν ἀριθμό ἄλλα θέματα, στά ὁποῖα μερικές φορές συμπεριλαμβάονταν ἀκόμα καί οἱ τόποι, ὅπου τά παραλήγματα καί τά ἐργαστήρια θά μπορούσαν νά ἐγκατασταθοῦν. Τό Ἐπαρχικό ἐπίσης πρόδωλε στενή ἐπιτήρηση τῶν μελῶν τῶν συντεχνιῶν καί ἔδινε τό δικαίωμα ἐλέγχου τῶν ἐγκαταστάσεων τους.

Ἡ τάξη τῶν πραγμάτων πού συνδύαζε τό οἰκονομικό μονοπώλιο καί τήν κρατική παρέμβαση ξένισε τό σοφό λόγο, ὁ ὁποῖος ἀνακάλυψε καί δημοσίευσε τό διάταγμα. Ἄν ὁ καθηγητής Νίκολ ἦταν οἰκονομολόγος καί ζοῦσε στίς ἡμέρες μας, θά παραξενευόταν πολύ λιγότερο. Ἀποκάλεσε τό Βυζάντιο «παράδεισο τοῦ μονοπωλίου καί τῶν προνομίων» καί αὐτό ἔχει γίνει καθημερινή φράση. Στήν πραγματικότητα μιά νομοθεσία πού νά μοιάζει ἀπό πολλές πλευρές μέ τή νομοθεσία τοῦ Βυζαντίου μπορεῖ νά βρεθεῖ ὁπουδήποτε τό συντεχνιακό καθεστώς (régime corporatif) ἐφαρμόσθηκε, εἴτε στό Βυζάντιο εἴτε στή δυτική Εὐρώπη τῶν Μέσων Χρόνων ἢ στήν Ἰαπωνία τῶν Τοκουγάβα. Στίς περισσότερες ἀπ' αὐτές τίς περιπτώσεις τό σύστημα εἶχε λιγότερη φιλελεύθερη μορφή ἀπ' ὅ,τι στό Βυζάντιο. Ἀσφαλῶς μέσα σέ μακρό χρόνο τό σύστημα τῶν συντεχνιῶν ἐμποδίζει τήν πρόοδο καί ἐκτρέφει τίς καταχρήσεις. Ἄλλά ἔχει καί μερικά σημαντικά προτερήματα: ἐξασφαλίζει τήν ποιότητα τῶν παραγόμενων προϊόντων, θέτει στό περιθώριο τοὺς μεσίτες, προλαβαίνει τήν υπερβολική ἄνοδο τῶν τιμῶν καί τίς κρίσεις τῆς υπερπαραγωγῆς. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖον τό σύστημα φαίνεται ὅτι εἶναι μιά ἀναγκαῖότητα σέ ὀρισμένες περιόδους τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως. Ὅπουδήποτε φαίνεται ὅτι λειτούργησε στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, χωρίς νά προκαλέσει κανένα παράπονο. Οὔτε φαίνεται ὅτι προκάλεσε δυσμενὴ κριτική ἀπό τοὺς ξένους. Ὁ

Γκάνσοφ ανακάλυψε στους νόμους της Δύσεως του δωδέκατου αιώνα έναν αριθμό νομοθετικών προβλέψεων οι οποίες μοιάζουν με τις προβλέψεις του Έπαρχικου βιβλίου, ενώ οι Τούρκοι σουλτάνοι φαίνεται ότι άντέγραψαν αυτό το διάταγμα κατά τρόπο δουλικό.¹³

4. ΕΜΠΟΡΙΟ

Τό βυζαντινό κράτος βρισκόταν στό σημείο συναντήσεως τών επικοινωνιων μεταξύ Ἀσίας καί Εὐρώπης καί Εὐρώπης καί Ἀφρικής. Ὅλοι οἱ δρόμοι ἀπό ξηρά, θάλασσα ἢ ποταμούς ποῦ συνέδεαν τήν ἀνατολική Εὐρώπη μέ τή Μεσόγειο περνοῦσαν ἀπό τό βυζαντινό ἔδαφος. Ἡ γεωγραφική θέση ἦταν πραγματική συμφορρά ἀπό πολιτική πλευρά, γιατί δέν μπορούσαν νά ἀναπτυχτοῦν τά ἰταλικά κράτη οὔτε τά κράτη τῆς περιοχῆς τοῦ Δούναδῆ ἢ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, χωρίς τόν πειρασμό νά εἰσβάλουν στήν ἑλληνική χώρα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀπό τήν ἐμπορική ἄποψη, αὐτή ἡ γεωγραφική θέση ἦταν ἀνεκτίμητο εὐεργέτημα, γιατί αὐτόματα ἔκανε τό Βυζάντιο τό κέντρο τοῦ διεθνούς ἐμπορίου.

Ἡ φύση ἐπίσης εἶχε εὐνοήσει τό Βυζάντιο, γιατί τό προίκισε μέ ἕνα μεγάλο ἀριθμό λιμανιῶν, σέ ὅλες τίς ἀκτές του, ἀπό τήν Τραπεζούντα ὡς τό Δυρράχιο καί ἀπό τήν Κρήτη ὡς τήν Ἀγχιάλο. Μερικά ἀπ' αὐτά τά λιμάνια ἦταν οἱ φυσικές διέξοδοι ἐκτεταμένων ἐσωτερικῶν περιοχῶν. Ἐτσι ἡ Τραπεζούντα καί ἡ Θεσσαλονίκη δέν ἦταν μόνο τά ἀντίστοιχα λιμάνια τῆς Περσίας καί τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἀλλά ἐπίσης καί τῆς ἐνδοχώρας αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Ἡ Χερσόνα, ἕνα εἰδος ἀποικιακῆς κτήσεως, εἶχε μιᾶ ἀνάλογη θέση γιά τή Ρωσία.¹⁴ Ἀλλά ἀναμφισπόητα τό μεγαλύτερο ἐμπορικό κέντρο ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη μέ τή μοναδική της θέση καί μέ τό ἀσύγκριτο λιμάνι της.

Μέ τό πέρασμα τῶν αἰῶνων ὁ ἄνθρωπος εἶχε συμπληρώσει τό ἔργο τῆς φύσεως. Ἐχουμε ἤδη παρατηρήσει ὅτι ἐπί μακρό

*τό Βυζάντιο
κέντρο
τοῦ διεθνούς
ἐμπορίου. Ἡ
γεωγραφική του
θέση*

*τά εἶδη
πολυτελείας*

13. Ὁ Πατήρ Jannin ἀπέδειξε ὅτι ὁρισμένες προβλέψεις ἐκείνου τοῦ νόμου ἰσχαν ἀκόμη στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ Μουσταφά Κεμάλ.

14. Ἄμεσες σχέσεις μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως καί Ρωσίας δέν ἀναφέρονται πρῖν ἀπό τόν ἕνατο αἰῶνα.

χρόνο τό Βυζάντιο μονοπώλησε τό ἐμπόριο τῶν εἰδῶν πολυτελείας, τόσο σημαντικό σέ μιά ἐποχή κατά τήν ὁποία τό διεθνές ἐμπόριο σέ μεγάλη ἔκταση στηριζόταν γιά πελάτες στίς ἐκκλησίες, στά βασιλικά παλάτια καί στούς ἀρχοντικούς πύργους. Μπορεῖ ἀκόμα νά παρατηρηθεῖ ὅτι μερικά γεωργικά προϊόντα, ὅπως μερικά εἶδη οἴνων καί ξηρῶν καρπῶν, ζητοῦνταν πολύ ἀκόμα καί ἀπό τούς βαρβάρους.¹⁵ Τουλάχιστο ὡς τόν ἐνδέκατο αἰῶνα οἱ αὐτοκράτορες πέτυχαν νά διατηρήσουν τήν πραγματική ἀξία τοῦ χρυσοῦ, ἐνώ τό νόμισμα (besant) ἔγινε ἀληθινά διεθνές καί ἦταν γιά τό κράτος ἕνα ἀνεκτίμητο μέσο, γιά νά προσελκύει καί νά κατευθύνει τό ἐμπόριο μεταξύ τῶν διάφορων ἐθνῶν. Ὑπῆρχαν καί τά μεγάλα δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπου ἀποθηκεύονταν τά ἐμπορεύματα. Αὐτές οἱ ἀγορές ἤ πανδοχεῖα βρισκόνταν σέ ὀχυρωμένες πόλεις, οἱ ὁποῖες παρῆχαν προστασία κατά ἐπιδρομέων καί πειρατῶν καί ἔτσι ἔδιναν στό ἐμπόριο τήν ἀσφάλεια, ἡ ὁποία εἶναι τόσο ἀναγκαία γι' αὐτό ὅσο καί γιά τό ὑγιές νόμισμα.

τό νόμισμα

τά πανδοχεῖα

ὁ ἐμπορικός
στόλος

Ἐπίσης πρέπει κανεῖς νά θυμᾶται ὅτι, ἐκτός ἀπό τά ἀποτελεσματικά μέτρα πού κατά καιρούς πάρθηκαν ἐναντίον τῆς πειρατείας, οἱ Βυζαντινοί εἶχαν καί μεγάλο ἐμπορικό στόλο. Αὐτός ὁ στόλος κυριαρχοῦσε στίς θάλασσες ὡς τή μουσουλμανική χώρα· μετά αἰῶνες ἀπό ἀντιξοότητες γνώρισε νέα ἀκμή· καί ἡ παρακμή του δέν ἔλαβε χώρα πρῖν ἀπό τό δωδέκατο αἰῶνα. Ἀκόμα καί κατά τήν περίοδο τῶν ἀτυχιῶν οἱ αὐτοκράτορες ἀγωνίστηκαν νά προστατεύσουν τόν ἐμπορικό τους στόλο μέ εἰδικούς νόμους καί φαίνεται ὅτι πρὸς ὄφελος τῶν πλοιοκτητῶν χαλάρωσαν τό νόμο κατά τοῦ δανεισμοῦ χρημάτων μέ ἐπιτόκιο. Τέλος, μολονότι δέν ἔχουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες γι' αὐτό τό ζήτημα, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τό διεθνές ἐμπόριο ἐνθαρρυνόταν ἀπό τή διπλωματία καί ἀκόμα ἀπό συνθήκες. Οἱ συμβάσεις πού συνομολογήθηκαν μέ τούς Ρώσους δέ συνέβαλαν σέ μικρότερο βαθμό ἀπ' ὅ,τι ἡ κατάληψη τῆς Χερσῶνας καί ἡ κατοχή τῶν Στενῶν νά κάνουν τόν Εὐξείνιο Πόντο «ἐλληνική θάλασσα», γιά νά χρησιμοποι-

ἡ διπλωματία
καί τό
ἐμπόριο

15. Ἐπει οἱ Ρῶσοι ἔφεραν γοῦνες, μέλι, κερὶ καί σκλάβους καί σέ ἀντάλλαγμα ἔπαιρναν εἶδη χρυσοχοῖας, μεταξωτά ὑφάσματα, κρασιά καί φρούτα.

ήσω) τήν ἔκφραση τοῦ Ἰβν Χαορνταμπέχ (Ibn Khordadbeh). Γενικότερα, ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ πρὸς τοὺς ἑξένους συνέβαλε γιὰ νὰ γίνουν ἡ Κωνσταντινούπολις καί, σέ μικρότερο βαθμὸ, ὀρισμένες ἄλλες πόλεις ἐξαιρετικὰ πολυ-
άσχολα κέντρα ἐπανεξαγωγῆς προϊόντων. Νὰ γιατί στήν πρω-
τεύουσα κάποιος εἶδε «ἑξένους ἀπὸ κάθε γωνιά τοῦ κόσμου». Γιὰ ἔθνη πού εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία ὑπῆρχαν εἰδικές ἀπο-
θήκες καί ἀκόμα ἰδιαίτεροι χώροι καταλύματος.¹⁶

Τέτοιοι ἦταν, μέ πολύ λίγα λόγια, οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀνατολικὸ κράτος παρέμεινε γιὰ μερικοὺς αἰῶνες τὸ κέντρο τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Ἡ κρατικὴ διοίκηση κατηγορήθηκε ὅτι ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ὄχι μόνο μέ τὴν παρεμβάση τῶν ὑπάλληλων, ἀλλὰ ἐπίσης καί μέ μιὰ σειρά νομο-
θετικῶν μέτρων. Ἐνα μέρος αὐτῆς τῆς κριτικῆς εἶναι καλά θε-
μελιωμένο, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι λίγο ἢ πολύ ὑπερβολικό. Τόσο ὅμως μικρὴ σημασία ἀποδίδεται σ' ἐκείνες τίς οικονομικὲς ιδέ-
ες οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ ἐπικράτησαν κατὰ τὸ Μεσαίωνα ὡς τὸ δέ-
κατο αἰῶνα (μερκαντιλισμός), ἐμφανίστηκαν πάλι τώρα μέ ἄλλη μορφή, μέ τὴ μορφή τῆς ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὸ κράτος οἰ-
κονομίας.

*παρεμβατισμοί
καί
περιορισμοί
στό
ἐμπόριο*

Ἔτσι εἶναι πιθανόν ὅτι οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι ἐφάρμο-
ζαν μέ παρεμβατικὸ καί πιεστικὸ πνεῦμα τὰ μέτρα πού ρύθμι-
ζαν τὸ ἐμπόριο· καί οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ (10% γιὰ τίς ἐξα-
γωγές καί γιὰ τίς εἰσαγωγές) μᾶλλον ἦταν πολὺ ὑψηλοί.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ ἐπι크ρίσεις γιὰ τίς ἀπαγορεύσεις
τίς σχετικὲς μέ τίς εἰσαγωγές καί τίς ἐξαγωγές εἶναι πολὺ
ὑπερβολικές. Ἐμπόδια κατὰ τῶν εἰσαγωγῶν στήν πράξη ἦταν
ἄγνωστα· ἀπαγορεύσεις γιὰ τίς ἐξαγωγές ἦταν περιορισμένες
σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί δικαιολογοῦνταν ἀπὸ εἰδικούς
λόγους. Ἔτσι μόνο ἑνὸς εἶδους (τοῦ σαπουνιοῦ) ἀναφέρεται
ὅτι ἀπαγορευόταν ἡ εἰσαγωγή – χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ νὰ
προστατευτοῦν οἱ βιομηχανίες τοῦ κράτους. Τὰ προϊόντα πάλι
πού ἀπαγορευόταν ἡ ἐξαγωγή τους (ἐκτός ἂν ὑπῆρχε εἰδικὴ
ἄδεια) μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν σέ τέσσερις κατηγορίες:
α) τελετουργικά ἐνδύματα, πού τὸ κράτος συνέχεια χρειαζό-

16. Αὐτὸ συνέβαινε κυρίως μέ τοὺς Ρώσους, τοὺς Βενετούς καί τοὺς Γε-
νουάτες.

ταν για τούς αυλικούς έορτασμούς, για διανομή σέ ύψηλά ίστάμενους λειτουργούς και για δώρα σέ σπουδαίους ξένους – μαζί μέ ύφάσματα και άκατέργαστο μετάξι· β) άκατέργαστα ύλικά, τά όποια τό κράτος επιθυμούσε νά διαφυλάξει για τήν έσωτερική βιομηχανία· γ) παστά ψάρια, πού άποτελοϋσαν μιά άπό τίς κύριες τροφές τής πρωτεύουσας· δ) χρυσό, έξαιτίας τής φροντίδας του κράτους νά μή μειώνει τό νομισματικό άπόθεμα – μιά άρχή πέρα για πέρα οικεία σέ μās σήμερα. Στην ίδια άνησυχία πρέπει νά άποδοθει ή κατά περιστάσεις καταφυγή στην άμοιβαία άνταλλαγή προϊόντων – ή ύποχρέωση πού επιβαλλόταν σέ όρισμένους εισαγωγείς νά πληρώνουν για όρισμένα είδη (π.χ. βουλγαρικό μέλι και λινάρι) όχι χρήματα αλλά είδη. Αυτό τό σύστημα, πού ως πρόσφατα μās ξένιζε, για μιά φορά άκόμα εφαρμόζεται στην εποχή μας.

άλλες
έπι크ρίσεις

Ής άσχοληθούμε μέ μιά άλλη σειρά έπικρίσεων. Στο βυζαντινό κράτος τό σύστημα των συντεχνιών έπικρατούσε στο έμπόριο τόσο πολύ όσο και στη βιομηχανία· ό δανεισμός μέ έπιτόκιο (τουλάχιστο άπό τούς χρόνους των εικονομάχων) άπαγορευόταν ή ήταν περιορισμένος σέ χαμηλό βαθμό· τίς τιμές καθόριζαν οί δημόσιες άρχές και όχι ό νόμος τής προσφορās και τής ζήτησεως· ή είσοδος στην πρωτεύουσα μερικων ξένων δέν έπιτρεπόταν ή ύπόκειταν σέ πολύ αυστηρούς κανονισμούς. Στην εποχή μας έπικρατεί ή πεποίθηση ότι ή οικονομική και ή έμπορική ευημερία βρίσκεται εκεί πού ύπάρχει έλευθερία έργασίας, τιμών, ύψους έπιτοκίου και εισόδου άλλοδαπών. Μπορεί κανείς νά νομίσει ότι μιά άπό τίς αιτίες παρακμής του βυζαντινού κράτους ήταν ή άπουσία όλων των μορφών έλευθερίας. Αυτό άποτελεί τόσο ύπερβολική άπλοποίηση προβλημάτων τής οικονομικής ιστορίας, τά όποια αληθινά είναι πολύ σύνθετα. Αναμφίβολα οί έπικρίσεις, πού αναφέραμε, δικαιολογούνται θεωρητικά. Άπό τήν άλλη πλευρά όμως πώς είναι δυνατό νά παραδλεφθει τό γεγονός ότι τό σύστημα των συντεχνιών και ή άρχή τής κρατικής παρεμβάσεως, σέ όρισμένες φάσεις τής οικονομικής ανάπτυξεως, είναι σχεδόν αναπόφευκτα; Παράλληλα μέ μερικές έκδηλες άδυναμίες έχουν πολλά πλεονεκτήματα. Ο καθορισμός των τιμών π.χ. δέν άφηνε περιθώρια για άισχροκέρδεια· τό σύ-

πληθονι-
κήματα
των συν-
τεχνιών

στημα τῶν συντεχνιῶν πάλι ἐνίσχυε τὶς ἐξαγωγές, ἐξασφαλίζοντας τὴν καλὴ ποιότητα τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων· καὶ εὐνοοῦσε ἀκόμα καὶ τὶς εἰσαγωγές, γιατί κατά περιστάσεις οἱ συντεχνίες ἦταν ὑποχρεωμένες νά ἀγοράζουν ὀλόκληρες ποσότητες προϊόντων πού εἰσάγονταν στήν ἀγορά τῆς Κωνσταντινουπόλεως.¹⁷ καὶ δέν πρέπει ποτέ κανεὶς νά λησμονεῖ ὅτι τὸ σύστημα τῶν συντεχνιῶν καὶ τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως ἐπικρατοῦσε ἐπίσης σέ ἐκείνες τὶς μεγάλες πόλεις τῆς Δύσεως οἱ ὁποῖες ἀπογύμνωσαν τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴν οἰκονομική καὶ ἐμπορική κυριαρχία του.

Οἱ ἀλλοδαποὶ πάλι, πού ἡ διαμονή τους στήν Κωνσταντινουπόλη ὑπόκειταν σέ τόσο αὐστηρὴ ἐπιτήρηση, ἦταν κυρίως βάρβαροι ἀπὸ τὸ βορρά, τοὺς ὁποῖους ὑπῆρχαν σοβαροὶ λόγοι νά φοβοῦνται. Ἐκτός ἀπ' αὐτοὺς τοὺς «ἀνεπιθύμητους», οἱ ἄλλοι ἀλλοδαποὶ φαίνεται ὅτι ἐπαιρναν ἄδεια εὐκολα γιὰ προσωρινὴ ἀλλά καὶ γιὰ μόνιμη διαμονή στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἰσχυρῶν ἰταλικῶν κοινοτήτων, ἀλλοδαποὶ κάτοικοι (π.χ. Σύριοι) στήν πρωτεύουσα ἦταν πρὸς πολὺ ἀριθμοὶ ἀπ' ὅ,τι ἦταν σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη πόλη τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια σέ τόσο μεγάλο βαθμὸ ὥστε μιά ἀπὸ τὶς γενικά περισσότερες ἀποδεκτές ἐξηγήσεις τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου εἶναι ὅτι οἱ βυζαντινοὶ υἰοθέτησαν τὴν ἀρχή νά μὴ μεταφέρουν τὰ ἐμπορεύματά τους στὰ ξένα μέρη, ἀλλὰ νά περιμένουν τὸν ξένο ἀγοραστή νά ἔρχεται σ' αὐτούς. Ἀναμφίβολα οἱ ἰταλικὲς κοινότητες ἦταν ἡ αἰτία τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστροφῆς τοῦ κράτους καὶ ἐπίσης, ἴσως, τῆς βιομηχανικῆς του παρακμῆς. Αὐτὲς ἦταν πού ὑποκίνησαν τὴν τέταρτη σταυροφορία· μέ τὰ προνόμιά τους ἀποστέρησαν ἀπὸ τὸ κρατικό θησαυροφυλάκιο τοὺς τελωνειακοὺς δασμούς, πού ἦταν ἡ μεγαλύτερη πηγή ἐσόδων τοῦ κράτους· τὰ βιομηχανικά τους προϊόντα σιγά σιγά πῆραν τὴ θέση τῶν ἐλληνικῶν κατασκευῶν· καὶ ἦταν ὁ ἐμπορικός τους στόλος ὁ ὁποῖος ὑποσκέλισε καὶ ἐξουδετέρωσε τὸ στόλο τῶν βυζαντινῶν πλοιοκτητῶν.

¹⁷ Ἐντούτοις, ἀπὸ καθαρὴ οἰκονομικὴ ἄποψη, αὐτὲς οἱ ξένες

*οἱ ξένοι στήν
Κων/πολη*

*οἱ ἰταλικὲς
κοινότητες αἰ-
τία καταστρο-
φῆς τοῦ Βυ-
ζαντίου*

17. Π.χ. ὄλα τὰ ὑφάσματα πού εἰσάγονταν ἀπὸ τὴ Συρία.

κοιρότητες είχαν παίξει άσήμαντο οίκονομικό ρόλο. "Όπως γράφει ό Ντίλ. (C. Diehl), «ή Κωνσταντινούπολη παρέμεινε τό μεγάλο έξαγωγικό κέντρο του παγκόσμιου έμπορίου ώς τήν πτώση του βυζαντινού κράτους, άκόμα και όταν δέν ήταν αυτή αλλά οί μεγάλες Ιταλικές πόλεις πού ώφελοούνταν από τή κατάσταση». Κατά τή γνώμη μου, είναι άλήθεια ότι ή έμπορική παρακμή του Βυζαντίου δέν ήταν άνεξάρτητο φαινόμενο· ήταν ή συνέπεια τής οίκονομικής παρακμής, οί λόγοι τής όποιας θά συνοψιστούν στό τμήμα πού κλείνει αυτό τό κεφάλαιο.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ύπό τόν πέμπτο ώς τό τέλος του δωδέκατου αιώνα ή βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν άναμφισβήτητα τό πιό πλούσιο και τό πιό πολυάριθμο σέ πληθυσμό κράτος τής Χριστιανοσύνης. Ή ευημερία τής όφειλόταν σέ μεγάλο βαθμό στόν πληθυσμό τής, ό όποιος άποτελοούνταν από πολίτες πού ίσως ύστεροούνταν σέ πολιτικό πνεύμα, γιατί είχαν παραδοθει τόσο πολύ στις θρησκευτικές διαμάχες και στόν πολιτικό άνταγωνισμό, αλλά από τήν άλλη πλευρά ήταν καλοί οίκογενειάρχες, προικισμένοι έξαιρετικά μέ τό έπιχειρηματικό πνεύμα και μέ ένδιαφέροντα γιά τίς τέχνες και τό έμπόριο – μ' ένα λόγο από έναν κόσμο πού διακρινόταν από τίς άρετές όπως επίσης και από τά έλαττώματα τής έλληνικής φυλής. Ύλλά αυτή ή ευτυχία όφειλόταν έξίσου στό κράτος, τό όποιο έλαβε μέτρα, συχνά άποτελεσματικά, ένάντια στή μείωση του πληθυσμού, μέτρα γιά τήν προστασία των μικροϊδιοκτητών τής γής ή γιά τήν ένίσχυση τής βιομηχανίας και του έμπορίου. Ήταν επακόλουθο των συνδυασμένων προσπαθειών τής κυβερνήσεως και του λαου τό γεγονός ότι αυξανόταν συνεχώς εκείνος ό πλούτος ό όποιος, μαζί μέ τό πλήθος των ίερων κειμηλίων, έντυπωσίαζε πιό περισσότερο άπ' όλα τόν ξένο έπισκέπτη. "Όταν ό Ρομπέρ ντέ Κλαρί (Robert de Clari) μάς διαβεβαιώνει ότι «τά δύο τρίτα του παγκόσμιου πλούτου βρίσκονταν στήν Κωνσταντινούπολη», όταν τόσοι πολλοί άλλοι περιηγητές χρησιμοποιούν τίς ίδιες ή σχεδόν τίς ίδιες έκφράσεις και άκόμα παραθέτουν λε-

πτομέρειες ως προς τόν πλοῦτο τῶν διάφορων ἐπαρχιῶν,¹⁸ ἀναμφίβολα ὑπερβάλλουν, ἀλλά τουλάχιστο μαρτυροῦν ὅτι ἀκόμα καί τό πλουσιότερο κράτος τῆς Δύσεως φαινόταν φτωχό συγκρινόμενο μέ τό Βυζάντιο. Οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοί εἶχαν τό συναίσθημα ὅτι ὁ ἐθνικός πλοῦτος, ἀπό τόν ὁποῖο τό κράτος μπορούσε νά ἀποσύρει κεφάλαια, πού ἦταν τεράστια γιά ἐκείνους τούς χρόνους, ἀποτελοῦσε μιά ἀπό τίς κύριες δυνάμεις τῆς χώρας τους.

6. ΠΩΣ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ ΗΛΘΕ Η ΠΑΡΑΚΜΗ

Μέ πολλούς τρόπους καί γιά πολλούς λόγους. Πρῶτα πρῶτα οἱ κοινωνίες, ὅπως καί τά ἄτομα, γηράζουν. Οἱ βυζαντινοί πλοιοκτῆτες, οἱ ἔμποροι καί οἱ βιομήχανοι, προσκολλημένοι, πιθανόν, παθητικά σέ παλαιωμένες μεθόδους ἐργασίας, δέν μπόρεσαν νά συναγωνιστοῦν τούς νεότερους Ἰταλούς ἀνταγωνιστές τους. Ἐπίσης, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅπως εἶδαμε, ἡ βυζαντινή οἰκονομική ὀργάνωση ἦταν κρατική καί κατά συνέπεια γραφειοκρατική καί οἱ γραφειοκρατίες καταλαμβάνονται ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τήν παρακμή ἀπ' ὅ,τι οἱ «κοινότητες». Ἐπίσης, ἀπό τόν ἐνδέκατο αἰῶνα ἡ βυζαντινή διοίκηση δέν ἦταν πλέον ἱκανή νά προστατεύει τούς μικροῖδιοκτῆτες γῆς. Μπορεῖ κανεῖς ἐπίσης νά ὑποθέσει ὅτι, μέ τήν ἀδιάκοπη παρέμβαση τῶν ὑπαλλήλων τῆς διοικήσεως (οἱ ὁποῖοι καθῶς ὁ χρόνος περνοῦσε χειροτέρευαν), τό κράτος προξένησε περισσότερο κακό παρά καλό στό ἐμπόριο καί στή βιομηχανία. Ἐπίσης, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ φορολογία, σέ βαθμό διαρκῶς αὐξανόμενο, χαριστική γιά τά μοναστήρια καί τήν ἰσχυρή τάξη, κατ' ἀνάγκη γινόταν ὄλο καί περισσότερο καταπιεστική γιά τίς μάζες τοῦ λαοῦ.

Ἐντούτοις, ὅλες αὐτές οἱ αἰτίες παρακμῆς βάρυναν λιγότερο

18. Ὅταν π.χ. ὁ John Brompton καί ὁ Arnold of Lübeck βεβαίωσαν ὅτι τά δημόσια ἔσοδα τῆς Κέρκυρας καί τῆς Κύπρου κατά τό τέλος τοῦ δωδέκατου αἰῶνα ἀνέρχονταν κάθε χρόνο στό ποσό τῶν 1.620.000 καί 7.560.000 χρυσῶν φράγκων ἀντίστοιχα, ἤθελαν νά τονίσουν ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν νήσων εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα ἀρκετά μεγαλύτερο ἀπ' αὐτά τά ποσά, τά ὁποῖα σήμερᾶ ἔχουν ἀπεριορίστως μεγαλύτερη ἀγοραστική ἀξία.

σέ σύγκριση μέ τίς πολιτικές άτυχίες, πού (μέ όρισμένες περιόδους άνακοπής)¹⁹ συνέχιζαν νά συμβαίνουν στήν αὐτοκρατορία μετά τό θάνατο τοῦ Βασιλείου Β΄. Τό πρῶτο ἀπ' αὐτά τά διαδοχικά δυσάρεστα (τό καθένα φοβερότερο ἀπό τό ἄλλο) ἦταν ἡ ἀπώλεια τῶν πλούσιων ἀγροτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ὡς ἐπακόλουθο τῆς ραγδαίας προελάσεως τῶν Σελτζούκων. Κατά τή διάρκεια τοῦ δωδέκατου αἰῶνα ἔγιναν οἱ ἐπιδρομές τῶν Νορμανδῶν, μία ἀπό τίς ὁποῖες (ἡ ἐπιδρομή τοῦ ἔτους 1147) συνοδεύτηκε μέ τή μεταφορά στή Σικελία τῶν βιομηχανιῶν μέταξας τῶν Θηβῶν καί τῆς Κορίνθου. Σχεδόν ταυτόχρονα ἀκολούθησαν οἱ πρῶτες τρεῖς σταυροφορίες, οἱ ὁποῖες μεταξύ τῶν ἄλλων δυσάρεστων συνεπειῶν εἶχαν τή μεταφορά τοῦ συριακοῦ ἐμπορίου ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στήν Ἰταλία. Κατά τή βασιλεία τοῦ Ἰσαάκιου Ἀγγέλου ἡ ἀνασύσταση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν ἀπώλεια ἐκείνων τῶν παραδουνάδιων ἐπαρχιῶν οἱ ὁποῖες ἐπί μακρό χρόνο ἀντιστάθμιζαν τήν ἀπώλεια τόσων πολλῶν ἀσιατικῶν ἑδαφῶν. Ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς σταυροφόρους καί ὁ διαμελισμός τῆς αὐτοκρατορίας ἐπισφράγισαν τή μακρά σειρά τῶν άτυχιῶν.

Ἡ τελευταία καταστροφή ἦταν ἀπό οἰκονομική πλευρά θανάσιμο κτύπημα γιά τήν αὐτοκρατορία. Κατά τή δυναστεία τῶν Ἀγγέλων ἡ αὐτοκρατορία βρισκόταν σέ πλήρη πολιτική καί στρατιωτική παρακμή. Ὁ πλοῦτος της ὁμως δέν εἶχε περιοριστεῖ πολύ, καθῶς φαίνεται ἀπό τίς μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν, πού μνημονεύσαμε ἀνωτέρω, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στούς χρόνους ἐκείνης τῆς ἄδοξης δυναστείας. Ὡς τότε πού ἡ Κωνσταντινούπολη παρέμεινε ἄθικτη, πάντοτε ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα ἀνανέωσης, ἀνάλογης μέ τήν ἀνανέωση πού παρατηρήθηκε μετά τίς μεγάλες ἀραβικές καί βουλγαρικές ἐπιδρομές, οἱ ὁποῖες ἔγιναν κατά τήν πρώτη περίοδο τῶν Μέσων Χρόνων. Παράδειγμα αὐτῆς τῆς δυνατότητας ἀνανέωσης εἶναι ἡ Θεσσαλονίκη, τήν ὁποία ὁ Βίλαρδουίνος θεωροῦσε σάν ἐξαιρετικά πλούσια πόλη, ἄν καί μόνο λίγα χρόνια προηγουμένως (1185) λεηλατήθηκε ἀπό τούς Νορμανδούς. Ἡ Κωνσταντι-

19. Ἴδιως στήν ἐποχή τῶν τριῶν μεγάλων Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων.

νούπολη μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν η καρδιά της οικονομικής ζωής του κράτους. Έδω ήταν συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος του κινητού πλούτου και των κύριων κλάδων της βιομηχανίας και του εμπορίου· εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενου λαού ζούσαν μέσα από τα τείχη της. Απ' όλα αυτά, ύστερα από μερικές ημέρες λεηλασίας, σφαγής και πυρπολήσεως, δέν έμεινε σχεδόν τίποτα.

Συνοψίζοντας, και χωρίς να παραδλέσουμε τις έσωτερικές αιτίες που άναφέραμε προηγουμένως, μπορούμε να πούμε ότι η οικονομική παρακμή της αυτοκρατορίας ήταν έργο κυρίως των έξωτερικών έχθρων, οι όποιοι διά πυρός και σιδήρου έρημωσαν τις πόλεις και τή γή της, κατέστρεψαν τις βιομηχανίες της και νέκρωσαν τό εμπόριό της, τό όποιο από τήν αρχή των σταυροφοριών μερικώς είχε πλέον περιέλθει στίς ίδιες τις χώρες που τήν κατέστρεψαν. Όταν οι Παλαιολόγοι πέτυχαν να επανενώσουν υπό τό σκήπτρο τους ένα μέρος της παλαιάς αυτοκρατορίας, βοήξαν τό κάθε τι κατεστραμμένο. Οι συνδυασμένες προσπάθειες του έχθρου στο Βορρά, στή Δύση και (κυρίως αυτό τόν καιρό) στήν Ανατολή (οί Τούρκοι) δέν έδωκαν περιθώριο στήν οικονομική ζωή του κράτους να ανακτήσει μόνιμα ένα μέρος του παλαιού της μεγαλείου.²⁰

Ο βυζαντινός λαός πλήρωσε φοδερή τιμή για τήν απώλεια της στρατιωτικής του άρετης και για τό πάθος του για έμφύλιο πόλεμο.²¹

Άνδρέας Μ. Άνδρεάδης

20. Η οικονομική άναρρωση, η όποια κατά καιρούς ήταν άξιοσημείωτη, ήταν τοπική και έφήμερη (π.χ. στή Θεσσαλονίκη).

21. Ήταν αυτοί οι πόλεμοι οι όποιοι έτοίμασαν τό δρόμο για τις ξένες εισβολές, όπως π.χ. ο άνταγωνισμός μεταξύ του Ίσαάκιου Β' και του άδελφου του Άλεξίου Γ' ή μεταξύ του Άνδρόνικου Παλαιολόγου και του Καντακουζηνού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
Ο ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ
ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

1. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΙΣΜΟΣ

*ὁ αὐτοκράτορας
διάδοχος τῶν
Ρωμαίων καισάρων
καὶ τῶν μοναρχῶν
τῆς Ἀνατολῆς*

Περισσότερο ἀπὸ ἔνδεκα αἰῶνες ἡ ἀπολυταρχία τῶν αὐτοκρατόρων ἦταν τὸ κύριο στήριγμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία κατὰ τὴ διάρκεια ὅλης τῆς ἱστορίας της μὲ ὑπερφάνεια ἔφερε τὸ ρωμαϊκὸ ὄνομα, μολονότι ἡ ἔκτασή της γρήγορα περιορίστηκε στὴν ἑλληνόφωνη Ἀνατολή. Ὅπως τὰ δυσάρεστα χρόνια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου εἶχαν ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἡγεμονία τοῦ Αὐγούστου καὶ τὴ μοναρχία, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ πικρὴ ἐμπειρία τοῦ τρίτου αἰῶνα ἀνάγκασε τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐναποθέσουν τίς ἐλπίδες τους στὸν αὐτοκράτορα, τοῦ ὁποίου μόνου ἡ θέληση θὰ ἦταν ἡ ὑπέριστα αὐθεντία σὲ κάθε περιοχὴ τῆς δημόσιας ζωῆς. Στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις μιὰ κλειστὰ ὀργανωμένη ὑπαλληλικὴ τάξη, στὶς ἐξωτερικὲς ὁ στρατὸς καὶ τὸ διπλωματικὸ σῶμα συνέβαλλαν γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς αὐτοκρατορικῆς θελήσεως. Ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ, διάφοροι κατὰ τὴν πορεία τῶν αἰῶνων, σπάνια ἄφησαν τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία νὰ ζήσει κάποια σημαντικὴ περίοδο εἰρήνης. Αὐτὴ ἡ πίεση ἐξηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν αὐτοκρατορικὸ δεσποτισμὸ καὶ τὰ ὄργανά του δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτέ ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, παρὰ τὴν κατὰ περιστάσεις ἀντίθεση πρὸς ὀρισμένους αὐτοκράτορες.

Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς τοὺς ἀληθινούς κληρονόμους τῶν Ρωμαίων Καισάρων. Γι' αὐτὴ τους τὴν ἀντίληψη εἶχαν δίκαιο, ἂν ἐξετάσουμε τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορες τοῦ Διοκλητιανο - κωνσταντινικοῦ τύπου. Ὁ ἀπόλυτος μονάρχης εἶχε προέλθει ἀπὸ τοὺς «πρώτους πολίτες», τοὺς πρίγκιπες, καὶ μὲ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή εἶχε ἀνεβεῖ πάνω

ἀπό τούς κοινούς ἀνθρώπους καί μετά τό θάνατό του εἶχε συγκαταριθμηθεῖ μεταξύ τῶν θεῶν. Τώρα ὁ μονάρχης φόρεσε τό διάδημα τῶν βασιλέων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, σάν νά ἤθελε νά δείξει μέ ἑξωτερικό σημεῖο ὅτι ἡ ἑλληνιστική ἀντίληψη γιά τόν ἡγεμόνα ὡς θεότητα πού ἔγινε ἄνθρωπος εἶχε ἐπικρατήσει. Πράγματι, στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας ἄρχισε νά θεοποιεῖται γρήγορα καί μετά ἡ ἀντίληψη αὐτή διαδόθηκε σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία. Γιά τούς ὑπηκόους του ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀφέντης καί θεός καί, σέ μεγαλύτερο βαθμό ἀπ' ὅσο πρωτύτερα, ὁ,τιδήποτε συνδεόταν μέ τό πρόσωπό του θεωροῦνταν ἱερό. Καί αὐτή ἡ ἀντίληψη παρέμεινε ἀκόμη καί μετά τόν Κωνσταντίνο, ὅταν οἱ αὐτοκράτορες ἔγιναν χριστιανοί καί ὅταν ἡ ἀντίληψη τοῦ θεοῦ - αὐτοκράτορα ἔπρεπε νά ὑποχωρήσει μπροστά στήν ἀντίληψη γιά τόν καθαγιασμό τοῦ ἡγεμόνα, πού τοῦ γινόταν μέ τή θεία χάρη. Ἄκόμα καί τότε ἡ προσκύνηση (ad ratio) διατηρήθηκε· κάθε ὑπήκοος, ὅταν ἔπαιρνε τήν ἄδεια νά πλησιάσει τόν αὐτοκράτορα - μιά παραχώρηση πού ἐπιτυγχάνοταν μέ πολύ μεγαλύτερη δυσκολία ἀπ' ὅ,τι κατά τούς προηγούμενους χρόνους - ἦταν ὑποχρεωμένος νά πέση στά πόδια του σέ ἔνδειξη ἀφοσιώσεως. Αὐτή ἡ κατάσταση καί μάλιστα οἱ ὄλο αὐστηρή τυπικότητα τελετές τῆς αὐλῆς μέ τήν ἱεράρχησή τους κατά βαθμούς ἦταν ἀνατολικῆς καταγωγῆς. Ἀνατολικῆς ἐπίσης καταγωγῆς ἦταν τά ἐνδύματα τοῦ αὐτοκράτορα, πού ἄστραφταν ἀπό μαργαρίτνια καί κοσμήματα. Ἐδῶ ἡ σασανιδική Περσία ἦταν τό πρότυπο· καί τό γενικό ἀποτέλεσμα τῶν τελετῶν, πρὸς τό ὅποιο καί οἱ δύο αὐλές ἀπέβλεπαν, ἦταν τό ἴδιο: ὁ ὑπερανθρώπινος καί ἀπρόσιτος χαρακτήρας τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορα τονίζοταν ἐσκεμμένα. Στίς εἰκόνες οἱ αὐτοκράτορες εἰκονίζονται μέ φωτοστέφανο. Ἀντίσταση στή θέληση τοῦ ἡγεμόνα ἦταν ἔγκλημα ἐνάντια σέ ἀντικείμενο πού ἦταν ἀπαράβιαστα ἱερό, ἦταν ἀνοσιούργημα.

Ὡς τίτλος τοῦ αὐτοκράτορα γιά ἓνα διάστημα παρέμεινε ὁ παλαιός *imperator augustus*, στήν ἑλληνική ἐπίσημη γλώσσα αὐτοκράτωρ αὐγουστός. Μόνο τό 629, μετά τήν τελική ἦττα τῶν Περσῶν ἀπό τόν Ἡράκλειο, ὁ αὐτοκράτορας ἀποκλήθηκε βασιλεύς, προσφώνηση ἡ ὁποία πάντοτε εἶχε

τίτλοι τοῦ
αὐτοκράτορα

χρησιμοποιηθεί για τόν αυτοκράτορα στην ανεπίσημη γλώσσα. Ἐργότερα, ἐνῶ οἱ τίτλοι αυτοκράτορας καί αὐγουστος περιῆλθαν σέ δεύτερη μοίρα, ἡ αυτοκράτειρα πάντοτε ἀποκαλοῦνταν αὐγούστα. Μετά τή στέψη τοῦ Καρλομάγνου ὡς αυτοκράτορα ὁ βυζαντινός ἡγεμόνας, ὡς ὁ ἀληθινός κληρονόμος τῶν ρωμαίων αυτοκρατόρων, ἀποκλήθηκε βασιλεύς τῶν Ρωμαίων. Κατά τό δέκατο αἰῶνα ὁ τίτλος τοῦ αυτοκράτορα προστέθηκε πάλι, ὅταν οἱ τσάροι τῶν Βουλγάρων ἔλαβαν τόν τίτλο τοῦ βασιλέως. Ἐκτός ἀπό τίτλο ἡ λέξη αυτοκράτορας ἐξέφραζε καί τήν ἀπόλυτο δύναμη. Ἐτυμολογικά σήμαινε τό πρόσωπο πού ἔχει συγκεντρωμένη στά χέρια του ὅλη τήν ἐξουσία.

τρόποι
ἀναρρήσεως
στό θρόνο

Μιά ἄλλη ρωμαϊκή κληρονομία ἦταν ὁ τρόπος ἀναρρήσεως στό θρόνο. Θεωρητικά ὁ αυτοκράτορας ἐκλεγόταν. Γι' αὐτό τό σκοπό συνεργάζονταν ἡ σύγκλητος, ὁ στρατός καί ὁ λαός. Ὅταν ὁ θρόνος χήρευε, ὁ αυτοκράτορας μποροῦσε νά ἀνακηρυχθεῖ εἴτε ἀπό τή σύγκλητο, ἡ ὁποία, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, στήν πραγματικότητα, περιορίστηκε σ' ἕνα μικρό σῶμα ἀποτελούμενο ἀπό τούς ἀνώτατους ἐπισήμους τῆς αυτοκρατορίας, εἴτε ἀπό τό στρατό, ἀπό τόν ὁποῖο πάλι ἕνα μικρό μέρος ἐνεργοῦσε γιά λογαριασμό ὀλόκληρου τοῦ σώματος. Ἡ συγκατάθεση τοῦ ἄλλου ἐκλογικοῦ σώματος (τοῦ λαοῦ) χρειαζόταν, γιά νά συμπληρωθεῖ μιά ὀλόκληρη συνταγματική διαδικασία. Αὐτή ἡ λαϊκή συγκατάθεση ἐκφραζόταν μέ τήν ἐπευφημία τοῦ λαοῦ, τόν ὁποῖο ἀντιπροσώπευαν οἱ πολῖτες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού συγκεντρώνονταν παραταγμένοι πανηγυρικά. Αὐτό ἦταν δικαίωμα πού διατηρήθηκε ὡς τούς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Τέλος, μετά τή βασιλεία τοῦ Λέοντα Α' (457), προστέθηκε ἡ στέψη, ἕνα σημαντικό γεγονός, ἡ ὁποία ἀπό τόν ἔβδομο αἰῶνα συνήθως τελοῦνταν στήν Ἁγία Σοφία ἀπό τόν Πατριάρχη. Ὅμως, κατ' ἀντίθεση πρὸς τή στέψη τῶν δυτικῶν αυτοκρατόρων, τήν ὁποία ὁ Παπισμός καθιέρωσε σάν ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Πατριάρχης ἐπισημοποιοῦσε τόν αυτοκράτορα κατὰ τή στέψη ὄχι ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν ἐκλεκτῶν· καί ἡ συνεργασία του δέ θεωροῦνταν ἀναγκαία γιά τή νομική ἐπιζύρωση τῆς ἐκλογῆς. Ἐντούτοις, μόνο ἕνας σχε-

τικά μικρός αριθμός από τή μακρά σειρά αυτοκρατόρων ανέβηκε στο θρόνο χωρίς τήν εύλογία του Πατριάρχη, γιατί, κατά αρχαία συνήθεια, μόνο ο ήγεμόνας, πού εκλεγόταν κατά τά καθιερωμένα, είχε τό δικαίωμα νά δώσει λύση στό πρόβλημα τής διαδοχής κατά τή διάρκεια τής ζωής του, ονομάζοντας έναν ή δύο συναυτοκράτορες, τούς όποιους επέλεγε ελεύθερα κατά τή δική του κρίση. Σ' αυτή τήν περίπτωση (έκλογή συναυτοκράτορα) ο αυτοκράτορας συνήθως τελούσε ο ίδιος τήν τελετή τής στέψης, όπως έκανε πάντοτε όταν στεφόταν ή αυτοκρατεία (Αυγούστα). Ο αυτοκράτορας, κάτοχος τής άδιαιρέτης ήγεμονίας, μεταβίβαζε τήν αυτοκρατορική δύναμη, προσφέροντας τό διάδημα ως σύμβολο αξιώματος. Σέ περιπτώσεις πού ο αυτοκράτορας άφηνε τήν πράξη τής στέψης στόν Πατριάρχη, ο δεύτερος ενεργούσε ως υπηρέτης του αυτοκράτορά του και κατ' έντολή του. Μετά τόν έβδομο αιώνα ο αυτοκράτορας δέ συμμετείχε πλέον ενεργά στή διακυβέρνηση του κράτους. Είναι αλήθεια ότι κατά τόν ίδιο χρόνο συχνά υπήρχαν περισσότεροι αυτοκράτορες, αλλά αρχηγός ήταν μόνο ένας. Όλοι οί συναρχηγοί συμμετείχαν στίς αυτοκρατορικές τιμές, αλλά μόνο ένας συγκέντρωνε τήν αυτοκρατορική δύναμη, ή όποια αυτοδικαίως διαδιδασσόταν στό γιό του αυτοκράτορα. Έτσι, μολοντί υπήρχε μιά καθιερωμένη διαδικασία έκλογής, ήταν δυνατό νά δημιουργηθούν δυναστείες. Υπήρχε π.χ. ή δυναστεία του Ήρακλείου· μετά ήλθε ή δυναστεία των Ίσαύρων μέ τό Λέοντα Γ'· και μετά ή πιό σημαντική, ή μακεδονική δυναστεία μέ αρχηγό τό Βασίλειο Α'. Οί υπήκοοι τής αυτοκρατορίας συνέδεαν τήν ιδέα τής νομιμότητας μέ τό αίσθημά τους γιά μιά δυναστεία. Τάσεις πρός αυτή τήν κατεύθυνση βρισκόματε ήδη κατά τούς χρόνους τής δυναστείας του Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου του Μεγάλου. Άλλά ή ιδέα τής νομιμότητας αναπτύχτηκε πολύ κυρίως μέ τήν άνοδο τής μακεδονικής δυναστείας. Οί Πορφυρογέννητοι, δηλαδή τά παιδιά του αυτοκράτορα πού γεννιόνταν στό «Πορφυρό δωμάτιο» του παλατιού, όλο και περισσότερο θεωρούνταν ως οί νόμιμοι διάδοχοι του θρόνου. Τέλος, ή διαδοχή μπορούσε νά περιέλθει σ' ένα από τά αυτοκρατορικά γένη άπλώς μέ τήν έκφραση τής επιθυμίας του ήγεμόνα και χωρίς νά προηγηθεί

στέψη. Ἐάν ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀνήλικος ἢ δέν εἶχε τίς ἀναγκαῖες ἱκανότητες γιά νά εἶναι ἀρχιστράτηγος, γιά τό συμφέρον τοῦ κράτους διδόταν λύση μέ τήν προσφορά τῆς ἡγεμονικῆς ἐξουσίας σ' ἓνα συναυτοκράτορα. Τότε ἡ διακυβέρνηση γινόταν μόνο ἀπό τό συναυτοκράτορα ἢ μπορούσε νά διοριστεῖ ἐπίτροπος τοῦ αὐτοκράτορα. Κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιτροπείας τά δικαιώματα γιά τό θρόνο τοῦ νόμιμου διαδόχου ἔπρεπε νά προστατεύονται. Ἀσφαλῶς ἓνας ἱκανός ἡγεμόνας κέρδιζε σέ λαϊκότητα, ὅταν παντρευόταν τή χήρα ἢ τή θυγατέρα ἑνός αὐτοκράτορα καί ἀποκτοῦσε ἓνα εἶδος νόμιμου δικαιώματος.

Ἡ νομιμοφροσύνη στή δυναστική διαδοχή ἔφερε ἀκόμη καί γυναικες στό θρόνο. Αὐτό συνέβη μέ τίς πριγκίπισσες Ζωή καί Θεοδώρα (1042), ἢ ἀπό κοινου διακυβέρνηση τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μόνη περίπτωση διαιρέσεως τῆς ὑπέριστης δυνάμεως. Ὅταν ἡ Ζωή κατά τό ἴδιο ἔτος ἔλαβε ὡς τρίτο της σύζυγο τόν Κωνσταντῖνο Μονομάχο, ἡ παρεμβολή τῆς γυναικείας κυβερνήσεως τελειώσε. Ἀλλά ἐπαναλήφθηκε γιά μικρό χρόνο μετά τό θάνατο τοῦ Κωνσταντῖνου, ὅταν ἡ Θεοδώρα ἦταν ἡ μόνη πού κρατοῦσε τήν ἐξουσία. Αὐτό φέρεται στό νοῦ τήν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη, ἢ ὁποία ἀπό κηδεμόνας τοῦ γιου της ἔγινε ἡ ἴδια αὐτοκράτειρα. Αὐτή ἢ προσωπική ἡγεμονία δέ συνάντησε ἀντίδραση, ἀλλά ἢ ἀνωμαλία φαινόταν ἀπό τόν ἐπίσημο τίτλο μέ τόν ὁποῖο ἢ Εἰρήνη ἐμφανιζόταν ὡς αὐτοκράτορας (ὄχι ὡς αὐτοκράτειρα). Τέτοιες περιπτώσεις παρέμειναν ἐξαίρεσεις.

*τρόποι
ἐκθρονίσεως*

Ὅταν ἓνας αὐτοκράτορας ἀνέβαινε στό θρόνο, δέν ὑπῆρχε συνταγματικός τρόπος ἐκθρονίσεώς του. Ἐάν ὁμως ἡ ἡγεμονία του παρεῖχε λογική βάση δυσαρέσκειας, ὑπῆρχε δυνατότητα καταφυγῆς στήν τελευταία διέξοδο τῶν ὑπῆκόων, δηλαδή στήν ἐπανάσταση, ἓνα μέσο τοῦ ὁποίου, πράγματι, κατά καιροῦς ἔγινε κατάχρηση. Ἐνας νέος αὐτοκράτορας ἀνακηρυσσόταν. Ἐάν τό πράξικόπημα ἀποτύχαινε, ὁ κινηματίας ἀντιμετώπιζε τόν ἐπονείδιστο θάνατο τοῦ σφετεριστῆ· ἄν πετύχαινε, ἢ νίκη τοῦ σφετεριστῆ ἦταν σημεῖο ὅτι ἢ εὐνοια τοῦ Θεοῦ ἐγκατέλειψε τόν αὐτοκράτορα πού ἐκθρονίστηκε. Δέν ἦταν λίγοι οἱ αὐτοκράτορες πού ἀναγκάστηκαν νά παραιτηθοῦν ἢ ἀντιμετώπισαν βίαιο θάνατο ὡς ἀποτέλεσμα ἐξεγέρσεων εἴτε στό

στρατό είτε στο παλάτι. Ἡ ἐπιτυχία νομιμοποιῶσε τὴν ἐπανάσταση. Σὲ μιά κάπως τροποποιημένη μορφή ἢ περιγραφή τοῦ ἡγεμονικοῦ ἀξιώματος ἀπὸ τὸ Μόμσεν – «ἡ αὐτοκρατορική δύναμη εἶναι δεσποτισμὸς πού μετριάζεται ἀπὸ τὸ νόμιμο δικαίωμα τῆς ἐπαναστάσεως» – ἔχει ἐπίσης ἐφαρμογή καὶ στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Μιά ἄλλη περικοπή ἀπὸ τὸν ἴδιο ἱστορικό δὲν ἔχει λιγότερη σημασία ἐδῶ. Παρατηρώντας μὲ βάση τὰ γεγονότα ὅτι ἡ θέληση τοῦ λαοῦ ἀνεβάζει τὸν ἡγεμόνα στὸ θρόνο καὶ τὸν ἐκθρονίζει, γράφει: «ἡ ὀλοκλήρωση τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ ταυτόχρονα εἶναι καὶ ἡ αὐτοκαταστροφή τοῦ ἴδιου λαοῦ».

Ὁ αὐτοκράτορας, ἀπὸ τότε πού ἀναγνωρίζοταν, ἦταν τὸ μόνο ὑποκείμενο στὸ ὁποῖο περιερχόταν ἡ ἐξουσία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ στὴ νομοθεσία μιά μνήμη τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλη ἡ δύναμη περιερχόταν ἀπὸ τὸ λαὸ στὸν αὐτοκράτορα σύμφωνα μ' ἓναν παλαιὸ νόμο, τὸ βασιλικὸ νόμο (*lex regia*) ἢ τὸ νόμο περὶ κράτους (*lex de imperio*). Ὁμως, ἂν καὶ ὁ Λέων Α' στὴν ἡμερήσια διαταγὴ του πρὸς τὸ στρατὸ ἔλεγε «ὁ παντοδύναμος Θεὸς καὶ ἡ ἐκλογή σας μὲ ἐξέλεξαν αὐτοκράτορα», ὁ Ἰουστινιανὸς ἀρχίζει μιά ἀπὸ τίς Νεαρῆς του μὲ τίς λέξεις: «ἀφοῦ ὁ Θεὸς μὲ ἔθεσε ἐπικεφαλῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας». Χωρὶς νὰ ἀποδίδεται σημασία στὴν ποιότητα τῶν μέσων μὲ τὰ ὁποῖα ἓνας αὐτοκράτορας εἶχε καταλάβει τὸ θρόνο, ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἡγεμονία του προερχόταν κατευθείαν ἀπὸ τὸ Θεὸ πάντοτε ὑπῆρχε: ὁ αὐτοκράτορας εἶναι ὁ ἀρχηγός, τὸν ὁποῖο ἔστειλε ὁ Θεὸς καὶ τὸν χαιρετίζουν σάν «ἐλέω Θεοῦ» μονάρχῃ. Καὶ οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες εἶχαν αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν ἑαυτό τους. Ὁ Μιχαὴλ Β' γράφοντας στὸ Λουδοβίκο τὸν Εὐσεβῆ ἔλεγε ὅτι εἶχε στὰ χεῖρα του τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὸ Θεὸ· καὶ ὁ Βασίλειος Α', ὁ ὁποῖος προερχόταν ἀπὸ χωρικούς, ἔγραψε συμβουλευόντας τὸ γιό του Λέοντα: «ἀναλαμβάνεις τὴν αὐτοκρατορική δύναμη ἀπὸ τὸ Θεὸ», «παίρνεις τὸ στέμμα ἀπὸ τὸ Θεὸ μέσω τῶν χειρῶν μου». Δέν εἶναι παράξενο λοιπὸν ὅτι ἡ αὐτοκρατορική δύναμη φαινόταν στοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι ἦταν μιά γήινη μορφή τῆς θείας δυνάμεως. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι τόσο παλαιὰ ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἢ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία. Εἶχε

*ὁ αὐτοκράτορας
ἐλέω Θεοῦ
μονάρχῃς*

ἤδη διατυπωθεῖ ἀπό τόν Εὐσέβιο κατά τόν τέταρτο αἰώνα. Ἔτσι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος εἶδε στό ρυθμό καί στήν τάξη τῆς αὐτοκρατορικῆς δυνάμεως μιᾶ ἀντανάκλαση τῆς ἁρμονίας καί τῆς τάξεως πού προέρχεται ἀπό τό Δημιουργό τοῦ κόσμου. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ, αὐτός πού εἶχε τό χρίσμα τοῦ Θεοῦ, στόν ὅποιο, ὅπως στόν Πέτρο, ὁ Θεός ἔδωκε τήν ἀποστολή νά τρέφει τό ποιμνίό του· αὐτή ἡ πίστη βρῆκε τή συμβολική τῆς ἔκφραση στήν τελετή τοῦ χρίσματος τοῦ αὐτοκράτορα, μιᾶ ἱεροτελεστία ἡ ὁποία πιθανῶς εἰσήχθη – ἂν καί τοῦτο δέν εἶναι βέβαιο – κατά τόν ἑνατο αἰώνα. Ὁ Πατριάρχης ἐπέχριε τόν αὐτοκράτορα μέ Ἅγιο Μύρο καί ἔτσι ἔδιδε ἔκφραση στή θεία θέληση.

ὁ αὐτοκράτορας
ὀρθόδοξος
ἡγεμόνας

Ἄλλά ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ δέν μπορούσε νά εἶναι ἄλλη παρά νά κυβερνᾷ τό χριστιανικό κόσμο χριστιανός ἡγεμόνας. Μιᾶ ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιά τήν ἄνοδο στό θρόνο ἦταν ὁ αὐτοκράτορας νά μὴν εἶναι μόνο μέλος τοῦ κράτους ἀλλά καί μέλος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης νά ἔχει πληρότητα στίς σωματικές καί πνευματικές δυνάμεις του. Ὁ χριστιανός αὐτοκράτορας εἶναι ὁ κληρονόμος τῆς ἰδέας τοῦ παγκόσμιου αὐτοκράτορα καί ταυτόχρονα εἶναι ἀντιπρόσωπος τῆς Χριστιανοσύνης, ἡ ὁποία πάλι θεωρεῖται ὡς παγκόσμια. Ὁλος ὁ κόσμος, ἡ οἰκουμένη, ἀποτελεῖ τό ἰδεῶδες ὄριο καί τέρμα τῆς κυριαρχίας του. Αὐτός μόνο ἔχει τό δικαίωμα καί τήν ἀπαίτηση νά εἶναι ὁ πρῶτος κυρίαρχος τοῦ κόσμου. Παρά τήν ἀντίθετη ἔκβαση τῶν πραγμάτων, ἡ θεωρία αὐτή συνέχισε νά καλλιεργεῖται πολύ: οἱ ἄλλοι χριστιανοί ἡγεμόνες ἔπρεπε νά εἶναι μόνο οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ «πεφιλημένου» ἀπό τό Χριστό αὐτοκράτορα καί ἡ χώρα, πού πρῶτα ἀνήκε στήν αὐτοκρατορία καί τώρα τήν κατεῖχαν οἱ ἄπιστοι, ἔπρεπε κάποτε νά περιέλθει πάλι στόν ἴδιο, στό νόμιμο ἡγεμόνα, σ' αὐτόν πού προστάτευε καί διέδιδε τή χριστιανική πίστη. Γιά τοῦτο ὁ τίτλος τοῦ βασιλέως κατ' ἐπανάληψη δέ δόθηκε σέ Γερμανούς ἡγεμόνες – Ὁ Ἰσαάκ Ἄγγελος ἀποκαλοῦσε ἀκόμη καί τό Φρειδερίκο Βαρβαρόσα ἁπλῶς rex Alamanniae· αὐτό ἐκφράζει φανερά τήν ἐπίμονη φύση τοῦ μύθου γιά τό ἕνα καί τό μόνο θεοφύλακτο imperium – γιά μιᾶ αὐτοκρατορία πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό βυζαντινὸ αὐτοκράτορα.

Ἡ αὐτοκρατορική δύναμη τοῦ ἡγεμόνα, θεμελιωμένη κατ' αὐτό τόν τρόπο καί χωρίς νά εἶναι περιορισμένη μέ γραπτό σύνταγμα, ἦταν, θεωρητικά τουλάχιστο, ἀπεριόριστη. Τά πάντα ἦταν ὑποχέιρα στήν αὐτοκρατορική μεγαλειότητα. Ὅπως στούς προηγούμενους χρόνους, ὁ αὐτοκράτορας εἶχε τήν ἀνώτατη ἐξουσία τοῦ στρατεύματος καί, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἀποδέχεται τή γνώμη τῶν συμβούλων του, μπορούσε ὁ ἴδιος νά ἀποφασίζει γιά πόλεμο ἢ εἰρήνη. Μιά μακρά σειρά ἰκανῶν στρατιωτικῶν – αὐτοκρατόρων ὡς τόν τελευταῖο Κωνσταντῖνο, πού σκοτώθηκε πολεμώντας γιά τήν πρωτεύουσα, μετέβαλαν σέ πράξη αὐτό τό δικαίωμα. Ἐπιπλέον ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ὁ μόνος καί ἀπεριόριστος νομοθέτης. Μέ αὐτή τή δικαιοδοσία ὀργάνωνε καί ἐπέδλεπε τή διοίκηση. Διόριζε τούς ὑπαλλήλους καί τούς ἀξιωματούχους, προσδιόριζε τήν ὑπηρεσία τους καί καθόριζε τήν ἱεραρχία τους. Ἰδιαίτερα φρόντιζε γιά τήν οἰκονομική διοίκηση, γιατί ἡ ἐπιτυχία στόν τομέα αὐτόν ἦταν εἰδική προϋπόθεση γιά τήν εὐημερία τοῦ κράτους. Αὐτός καθόριζε ποιοί φόροι ἔπρεπε νά εἰσπράττονται καί πῶς τά χρήματα, πού συγκεντρώνονταν, θά διατίθενται καί ὁ ἴδιος ἐπέδλεπε τά ἔσοδα τοῦ κρατικοῦ θησαυροφυλακίου. Ὁ αὐτοκράτορας ἐπίσης ἦταν ἀνώτατος δικαστής, γιατί ἦταν ὁ τελικός ἐρμηνευτής τῶν νόμων.

Ἐνα ἄλλο καθήκον τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα ἦταν νά ἐξασφαλίζει τήν εὐτυχία τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐνότητα ἦταν ὁ ἰσχυρός πολιτιστικός δεσμός πού κρατοῦσε ἐνωμένη τήν αὐτοκρατορία. Αὐτή ἡ πεποίθηση εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπό τήν ἀρχή, ἀπό τό Μέγα Κωνσταντῖνο, ὡς ἕνα ἀπό τά ἀξιωματικά καθήκοντα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἐπομένως ἡ προστασία τῆς Ἐκκλησίας, πού ἦταν τό στήριγμα τῆς πολιτείας, ἦταν εἰδικό καθήκον καί ταυτόχρονα δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ Ἐκκλησία εἶχε γίνει κρατική Ἐκκλησία· ἦταν ἐντός τῆς πολιτείας καί ἦταν μέρος τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης. Ἡ νίκη τῆς εἶχε ἀποκτηθεῖ μέ τή συμπαράσταση τῶν αὐτοκρατόρων. Αὐτό τό γεγονός δέ λησμονήθηκε ποτέ ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία παραδεχόταν τήν ὑπεροχή τοῦ ἡγεμόνα. Ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας κατέληγε σέ συνταγματικά συμπεράσματα ἀπό προηγούμενες ἀτο-

ἐξουσίες τοῦ
αὐτοκράτορα

καθήκον τοῦ
αὐτοκράτορα ἡ
ἐξασφάλιση τῆς
ἐνότητας καί τῆς
ἐπιτυχίας τῆς
Ἐκκλησίας

μικές περιπτώσεις. Είναι εξαιρετικά σημαντικό ότι ο Κώδικας του Ίουστινιανού, ή κωδικοποίηση της αυτοκρατορικής νομοθεσίας στο όνομα του Κυρίου ήμων Ίησού Χριστού, αρχίζει με μία παράγραφο που αναφέρεται στην υπέρτατη Τριάδα και στην «καθολική» πίστη και περιέχει στο ίδιο πρώτο βιβλίο τους νόμους τους σχετικούς με τη θέση της Έκκλησίας και την άμυνα κατά των εχθρών της μαζί με τους νόμους που καθορίζουν τη θέση των αυτοκρατορικών υπαλλήλων. Κατ' αυτό τον τρόπο ο αυτοκράτορας συνεργαζόταν στη διαμόρφωση του εκκλησιαστικού δικαίου. Αυτό τό έκανε και κατά έναν άλλο τρόπο: ακολουθώντας του Κωνσταντίνου τό παράδειγμα, καλοῦσε τίς γενικές εκκλησιαστικές Συνόδους και προήδρευε κατά τίς συνεδριάσεις τους είτε προσωπικά είτε με αντιπρόσωπο. Έπικύρωνε τους κανόνες τους, έδινε σ' αυτούς νομική ισχύ και έπαιρνε μέτρα για την εκτέλεσή τους. Αντίδραση στίς αποφάσεις των Συνόδων ήταν αίρεση, αλλά ταυτόχρονα ήταν και αντίθεση στο κύρος του κράτους. Όταν ο αυτοκράτορας διόριζε επισκόπους και απομάκρυνε εκείνους που του έφερναν αντίρρησης, έφόσον δέν παραδίαιζε τίς παραδοσιακές μορφές των επισκοπικών εκλογών, μπορούσε να θεωρεί μία τέτοια παρέμβαση ως μέρος των καθηκόντων του να διατηρήσει ικανοποιητική τάξη στην Έκκλησία.

Κατ' αυτό τον τρόπο τό κράτος διατηρούσε την εκκλησιαστική πειθαρχία, ενώ ταυτόχρονα υποστήριζε τά δόγματα της πίστεως. Δέν είναι λοιπόν εκπληκτικό ότι αυτοκράτορες που ένδιαφέρονταν για τή θεολογία όφειλαν επίσης να επιδιώκουν προσωπικά να επηρεάζουν τή διαμόρφωση του δόγματος. Ο Ίουστινιανός πάλι μπορεί να θεωρηθεί ως τό πρότυπο ενός τέτοιου αυτοκράτορα. Η εικονοκλαστική διαμάχη ήταν ή κύρια εύκαιρία κατά την όποία τονίστηκε τό δικαίωμα του αυτοκράτορα να αποφασίζει για εκκλησιαστικά ζητήματα με την κρατική του έξουσία.

Αυτός ό δεσποτισμός, που εκφραζόταν και στά έγκόσμια και στά εκκλησιαστικά ζητήματα, περιγράφηκε ως χριστιανικό χαλιφάτο ή ιερατική μοναρχία· καλύτερα είναι γνωστός ως καισαροπαπισμός. Αλλά ή όμοιότητα αυτού του δεσποτισμού, που υπήρχε με τή χάρη του Θεού, με θεοκρατική μοναρχία

ήταν ο βυζαντινός
δεσποτισμός
καισαροπαπισμός;

μπορεί να έχει υπερτονιστεί. Είναι αλήθεια ότι ο αυτοκράτορας Μαρκιανός επευφημήθηκε ως ιερέυς και βασιλεύς στη Σύνοδο της Χαλκιδόνας, ενώ πριν απ' αυτόν και μετά απ' αυτόν ο Θεοδόσιος Β' και ο Ίουστινιανός χαιρετίστηκαν ακόμα και ως αρχιερείς. Ἐλλά τουλάχιστο μπορεί να προβληθεῖ τό ἐρώτημα: Πόσο μεγάλο ρόλο ἔπαιζαν μνημες τοῦ τίτλου: *pontifex maximus*, τόν ὁποῖον ἔφεραν παλαιότεροι αὐτοκράτορες καί ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό καιρό; Ὁ ἴδιος ὁ Ίουστινιανός σ' ἓνα νόμο κάνει καθαρή διάκριση ἀνάμεσα στήν ἱερατική καί τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία (*sacerdotium* καί *imperium*) ὡς δύο δῶρα τῆς εὐσπλαχνίας τοῦ Θεοῦ πρὸς τήν ἀνθρωπότητα, σκέψη πού σέ μιά εὐκαιρία τήν ἐξέφρασε πάλι ὁ Ἰωάννης Τσιμισκής. Μιά ἀνάμνηση αὐτῆς τῆς ἰδέας γιά τήν ἰσότητα αὐτῶν τῶν ἀντίζηλων δυνάμεων φαίνεται ὅτι διατηρεῖται στίς τελετές τοῦ δέκατου αἰῶνα, ὅταν καί οἱ δύο, ὁ αὐτοκράτορας καί ὁ Πατριάρχης, προέδαιναν σέ ἀμοιβαία δημόσια προσκύνηση. Ἐπιπλέον, ὅταν ὁ Ίουστινιανός προβάλλει τό δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα νά ἐπιβλέπει τίς ὑποθέσεις τῆς Ἐκκλησίας, δέν τό κάνει στηριζόμενος σέ κάποια ἱερατική ἐξουσία· αὐτό ἰσχύει καί στήν περίπτωση πού χρησιμοποιεῖ τή νομοθεσία γιά νά προστατεύει τίς ψυχές τῶν ὑπηκόων του ἀπό τούς κινδύνους τῆς αἰρέσεως. Ὅταν πάλι ὁ Πατριάρχης Μηνάς ὀμιλεῖ γιά ὑποταγή τῆς Ἐκκλησίας στήν πολιτεία, λέγοντας ὅτι δέν ἔπρεπε νά γίνεται τίποτε στήν Ἱερή Ἐκκλησία ἀντίθετο στήν πρόθεση καί στή θέληση τοῦ αὐτοκράτορα, τά πράγματα δέ μεταβάλλονται. Αὐτό τό γεγονός δέν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ἀλάθητος στό θρησκευτικό τομέα, ὅπως ἦταν στόν κοσμικό. Ἄν ἦταν ἔτσι, γιατί ὁ Ίουστινιανός χρειαζόταν τίς ὑπογραφές τῶν Πατριαρχῶν ἢ ἀκόμη ἑνός γενικοῦ συμβουλίου γιά τήν ἀναγνώριση τῆς νομοθεσίας του πού ἀναφερόταν σέ δογματικά ζητήματα; Ἄκόμα καί ἂν ἓνας αὐτοκράτορας καλοῦσε τόν ἑαυτό του «αὐτοκράτορα καί ἱερέα» στήν ὀξύτερη φάση τῆς εἰκονοκλαστικῆς διαμάχης, ἐντούτοις κατά τήν ἴδια περίοδο οἱ πρωταγωνιστές τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τόνιζαν μέ πείσμα τόν κοσμικό χαρακτήρα τῆς αὐτοκρατορικῆς δυνάμεως. Οὔτε ἀκόμη τό γεγονός ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἐπιτρεπόταν νά μπεῖ στό Ἱερό, τό

όποιο είναι μόνο για τους ιερείς, τόν κάνει ιερέα. Καί η αυξανόμενη εισδοχή εκκλησιαστικών ἐθίμων στίς τελετές τῆς αὐτῆς ἔχει τό παράλληλό της στήν καθημερινή ζωή κάθε ἀπλοῦ Βυζαντινοῦ, ὁ ὁποῖος στόν ἴδιο βαθμό μέ τόν αὐτοκράτορα εἶχε θρησκευτικές συνήθειες. Μπορεῖ κανεῖς πραγματικά νά ὀμνεῖ γιά καισαροπαπισμό, ὅταν γνωρίζει ὅτι ἀκόμα καί κατ' ἐκείνους τοῦ χρόνου, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἦταν διατεθειμένη νά ἀναγνωρίσει στόν αὐτοκράτορα τό ἀνώτατο δικαίωμα ἐπιδλέψεως της, ὁ Πατριάρχης ὡς ἐπιτηρητής τῆς πειθαρχίας τῆς Ἐκκλησίας εἶχε τό δικαίωμα νά ἀφορίσει ἕναν αὐτοκράτορα; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιά τέτοια πράξη κατευθυνόταν μόνο ἐναντίον τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορα, ὄχι ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ. Ἐντούτοις σ' αὐτό τό δικαίωμα τοῦ Πατριάρχου μποροῦμε νά δοῦμε μιά ἔνδειξη ὅτι ὁ αὐθαίρετος δεσποτισμός κρατήθηκε μέσα σέ ὅρια.

ἄλλοι
περιορισμοί
τῆς δεσποτικῆς
ἐξουσίας

Ἄνάλογοι περιορισμοί μετρίαζαν τή βυζαντινή αὐτοκρατορική δύναμη σέ ἄλλους τομεῖς, μολονότι δέν ὑπῆρχε θεσμός ἀνάλογου κύρους ὁ ὁποῖος θά μπορούσε νόμιμα νά ἀντιταχθεῖ στή θέληση τοῦ ἡγεμόνα. Ὁ λαός ἀνέμενε νά τηρεῖ τοὺς νόμους ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἦταν ὁ μόνος νομοθέτης. Πέρα ἀπ' αὐτό ὁ Θεός εἶχε ὑποτάξει ἀκόμα καί τό νόμο σ' αὐτόν, γιατί ὅπως λέει ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Θεός τόν ἔστειλε στήν ἀνθρωπότητα νά εἶναι ἕνας «ζωντανός νόμος». Μ' αὐτό τό χαρακτηρισμό του μποροῦμε νά συλλάβουμε ἀκόμα μιά ἄλλη ἠχώ τῆς ἐλληνιστικῆς συνταγματικῆς θεωρίας. Ὁ Κώδικας τοῦ Ἰουστινιανοῦ προσαρμόστηκε σ' αὐτή τή θεωρία, υἱοθετώντας μιά παράγραφο ἀπό ἕνα διάταγμα πού ἐκδόθηκε ἀπό τό Θεοδόσιο Β', στήν ὁποία ὁ ἡγεμόνας ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι δέσμιος τῶν νόμων (*alligatus legibus*): «ἡ δύναμή μας ἐξαρτᾶται ἀπό τό κύρος τῶν νόμων καί στήν πραγματικότητα ἡ ὑποταγή τῆς ἐξουσίας στοὺς νόμους εἶναι μεγαλύτερο γεγονός ἀπό τήν ἴδια τήν αὐτοκρατορική δύναμη». Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ νόμοι περιεῖχαν ἐπίσης διοικητικούς κανονισμούς καί σ' αὐτή τήν περιοχή φυσικά συνέδησαν πολλές ἀλλαγές κατά τήν πορεία μιᾶς μακρᾶς καί ταραχώδους ἱστορίας. Ἐντούτοις, ὁ συντηρητισμός πού μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ἀκόμη καί σ' αὐτή τή σφαῖρα – καί ὁ ὅρος «συντηρητισμός» δέ ση-

ὁ αὐτοκράτορας
δέσμιος
τῶν νόμων

μαίνει κατ' ανάγκη ἀπολίθωση – ὀφείλεται στή δεσμευτική δύναμη τῆς νομικῆς παραδόσεως. Ἐπιπλέον οἱ βυζαντινοὶ ἐπίσημοι μποροῦσαν συχνά νά αισθάνονται κάποια συμπάθεια πρὸς τὴ γνώμη τοῦ κοιαίστορα (συμβούλου τοῦ αὐτοκράτορα) Προέκλου, πού σέ μιά περίπτωση ἀντιτάχθηκε στόν αὐτοκράτορά του Ἰουστίνου Α' μέ τά λόγια: «δέ συνήθισα νά δέχομαι νεωτερισμούς, γιατί γνωρίζω ὅτι κάνοντας νεωτερισμούς διακινδυνεύει ἡ ἀσφάλεια». Κατ' αὐτό τόν τρόπο ἡ σύγκλητος, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ὑψηλοῦς ἀξιωματούχους καί ἀπό τὴ θέση πού εἶχε, ὡς συμβούλιο τοῦ κράτους, μποροῦσε νά ἐπιρεάζει, κατόρθωνε νά ἀσκεῖ τὴν ἐπιρροή της, ἀκόμα καί χωρὶς συνταγματικά δικαιώματα, καί εἰδικότερα μποροῦσε νά ἐπιβάλλει τὴ θέλησή της σ' ἓναν ἀδύνατο στή βούληση αὐτοκράτορα. Καί πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὡς καί τόν ἔβδομο αἰῶνα ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πολιτικά ὀργανωμένος στοὺς δήμους, πού ἦταν γνωστοὶ ὡς κόμματα τοῦ ἵπποδρόμου, συχνά ἀνάγκαζε τόν αὐτοκράτορα νά διαπραγματεύεται μ' αὐτόν. Καί ἀκόμα, ὅταν οἱ δῆμοι ἔχασαν τὴν πολιτικὴ τους δύναμη καί ἔπαιζαν τὸ ρόλο τους μόνο σ' ἓνα πατροπαράδοτο τελετουργικό, ἡ ἀντίσταση τοῦ λαοῦ κατὰ καιροὺς ἐκφραζόταν μέ ταραχές καί ἐξεγέρσεις, στίς ὁποῖες συχνά ἦταν ἀρχηγοὶ φανατικοὶ μοναχοί.

*ἡ ἐπίδραση
τῶν
ἀξιωματούχων*

*ἡ ἐπίδραση
τῶν δήμων*

Ἐνα ἀξιοσημείωτο παράδειγμα τῶν περιορισμῶν πού ἐπιβάλλονταν στόν αὐτοκράτορα ἦταν οἱ ὑποχρεώσεις πού ὁ νέος αὐτοκράτορας ἀναλάμβαινε πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς του. Ἔτσι ὁ Ἀναστάσιος Α' ὀρκίστηκε ὅτι θά λησμονοῦσε προηγούμενες ἔχθρες καί ὅτι θά κυβερνοῦσε τὸ κράτος μέ εὐσυνειδησία. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἐπειδὴ ἦταν ὑποπτος γιὰ αἰρετικές παρεκκλίσεις, κατ' ἀπαίτηση τοῦ Πατριάρχου Εὐφημίου, ὑπέγραψε μιά ἐπίσημη διακήρυξη ὅτι δέ θά εἰσήγαγε ποτέ νεωτερισμούς στήν Ἐκκλησία. Ἔτσι κατὰ τὴν ἐκλογή διδόταν ἓνα εἶδος ὑποσχέσεως, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά δεσμεύει τόν αὐτοκράτορα ἠθικά ἂν ὄχι νομικά. Τέλος – δέ γνωρίζουμε ἀκριβῶς πότε – αὐτὴ ἡ ὑπόσχεση ἐξελίχτηκε σέ μιά διαδικασία κατὰ τὴν ὁποία δινόταν κανονικὸς ὄρκος στέψεως. Σ' αὐτό τόν ὄρκο ὁ αὐτοκράτορας διαβεβαίωνε τὸ λαὸ τῆς Ὁρθοδοξίας καί ὑποσχόταν ὅτι θά διαφυλάξει τίς ἀποφάσεις πού πάρθη-

*ὑποχρεώσεις πού
ἀναλάμβανε ὁ
αὐτοκράτορας*

καν από αναγνωρισμένες Συνόδους και επίσης τά δικαιώματα και τά προνόμια τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιπλέον ἀναλάβαινε τὴν ὑποχρέωση νά εἶναι ἥπιος καί δίκαιος ἡγεμόνας τῶν ὑπηκόων του καί, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατό, νά ἀποφεύγει νά ἐπιβάλλει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου ἢ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ. Ὁ Ἰουστίνος Α' εἶχε ἤδη δώσει μιὰ παρόμοια ὑπόσχεση κατὰ τὴ στέψη του νά κυδερνήσει δίκαια καί ἥπια, ἐνῶ ὁ προκάτοχός του Ἄναστάσιος ἐξέφρασε ἀνάλογα συναισθήματα περισσότερο γενικά, ὅταν ἰκέτευε τὸν Παντοδύναμο νά τοῦ δώσει δύναμη νά κυδερνήσει σύμφωνα μέ τίς ἐλπίδες τῶν ἐκλεκτῶν του. Ὁ ὄρκος τῆς στέψεως τοῦ Ἄναστασίου φανερώνει τί ἀνέμεναν οἱ ὑπῆκοοι ἀπό τὸν ἡγεμόνα τους. Ὅπωςδήποτε, τὸ θέμα τῶν καθηκόντων τοῦ αὐτοκράτορα ἔρχεται στό προσκήνιο, ἀλλά ἡ ἀναφορὰ δέ γίνεται στό βαρὺ φορτίο τῆς καθημερινῆς μονότονης ἐργασίας καί στά βάσανα ἑνός γεμάτου ἀπό φροντίδες αὐτοκράτορα, καθὼς ὁ κύκλος τοῦ ἔργου του διευρυνόταν, ἀλλά μᾶλλον στό πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι θά διέκρινε ὅλες τίς πρᾶξεις του. Ἐδῶ πάλι βρῖσκουμε ἡχῶ μιᾶς ἀρχαίας παραδόσεως ἢ ὁποία φαίνεται ὅτι εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς ἀρχές πού δέσμευαν τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἀγάπης γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, τῆς φιλανθρωπίας, ὅπως διατυπώθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ (χριστιανικὴ) φιλοσοφία γιὰ τὸν τέλειο ἡγεμόνα, ἀποδίδεται στὸν Κωνσταντῖνο ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (στὸν πανηγυρικό του) καί μεταφέρεται στὴ σφαῖρα τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν ἐπόμενη γενεὰ ὁ ρήτορας Θεμιστιος εὗρισκε ὅτι ὅλα τά καθήκοντα τοῦ αὐτοκράτορα ἀπορρέουν ἀπ' αὐτὴ τὴ γενικὴ ἀντίληψη γιὰ φιλανθρωπία. Αὐτὸ τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνόταν συχνά καί πάντοτε ἐπηρέαζε τοὺς αὐτοκράτορες. Ὁ Ἰουστινιανὸς χρησιμοποίησε παρόμοιες φόρμουλες, πού περιεῖχαν αὐτὴ ἀκριδῶς τὴν ἀντίληψη γιὰ φιλανθρωπία ὡς θεμέλιο τῆς νομοθεσίας του. Σέ μιὰ περίπτωσι πού ἀναφέρεται στὴν ποινὴ τοῦ θανάτου δικαιολογεῖ τὴν ἔσχατη αὐτὴ ποινὴ μέ τά ἀκόλουθα λόγια: «αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπανθρωπία· ἀντίθετα εἶναι ἡ πιὸ μεγάλη φιλανθρωπία, γιατί οἱ πολλοὶ προστατεύονται μέ τὴν τιμωρία τῶν ὀλίγων». Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορίας ὡς τὸ τέλος τῆς ἐπικρατοῦσε ἡ ἰδέα ὅτι ἡ φιλανθρωπία ἦταν καθῆκον τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος

έβλεπε τό έργο του ώς δικαιοσύνη καί προστασία τών ύπηκόων του. Ύπῆρχαν άρκετές έξαιρέσεις· αλλά τό ίδεώδες, άφου έγινε άποδεκτό, συνέχεια ήταν άνασταλτική δύναμη καί μάλιστα τόσο περισσότερο όσο οί πράξεις του ήγεμόνα κρατούνταν πάντοτε μέσα σέ όρισμένα πλαίσια εξαιτίας του ύπολογισμού τής κοινής γνώμης. Καί όμως ούτε αυτή ή περιοριστική επίρροή τής κοινής γνώμης, ούτε ή καθοδήγηση από έναν ήθικό κανόνα θά μπορούσαν στήν πραγματικότητα νά άποκληθοῦν συνταγματική ύποχρέωση. Δέν μπορεί νά λεχθεί τίποτε περισσότερο παρά μόνο ότι ή άπόλυτη αντίληψη για άυτοκρατορική έξουσία ώς δώρο του Θεού, σέ συμφωνία μέ τό θρησκευτικό συναίσθημα, πού επικρατούσε, μπορούσε νά αύξησει τό αίσθημα τής ύπευθυνότητας άκόμη καί τών ίκανότερων άυτοκρατόρων.

Ό βαθμός, ώς τόν όποιο ένας βυζαντινός άυτοκράτορας ήταν δεσμευμένος από τήν παράδοση, φαίνεται άκόμη καθαρότερα σέ ύσα από πρώτη όψη μπορούν νά φανοῦν ώς άπλές τυπικότητες. Οί αυλικές τελετές μέ τίς έθιμοτυπίες τους έθεταν περιορισμούς, πού δέν τούς κατέλυσαν ποτέ οί αυθαίρετες ιδιοτροπίες του άυτοκράτορα. Αυτό εἶναι άκόμα περισσότερο άξιόλογο, έπειδή κατά τήν τέλεση αυτών τών έορτών ή άπροσπέλαστη μεγαλειότητα του άυτοκράτορα εύρισκε τήν πληρέστερη τής έκφραση. Ό Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, πράγματι, ό όποιος προσωπικά έπέβλεπε τή συγγραφή ενός Βιβλίου τών Τελετών, παρέχει τήν εξήγηση γι' αυτή τή δραστηριότητα, τήν όποία ό ίδιος συγκαταλέγει μεταξύ τών άναγκαίων καθηκόντων. Γράφει ότι μέ μιά σπουδαία τελετή ή άυτοκρατορική δύναμη άκτινοβολεί μέ μεγαλύτερη λαμπρότητα καί άνυψώνεται σέ άνώτερα επίπεδα. Καί έτσι οί ξένοι καθώς καί οί ύπήκοοι του ήγεμόνα μένουν κατάπληκτοι. Αυτό τό βιβλίο όρθώς θεωρήθηκε ή κωδικοποίηση τών αυλικών τελετών καί άναγνωρίστηκε ότι παρέχει τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τής βυζαντινής διπλωματικής ίκανότητας. Οί λεπτομέρειες τών τελετών, οί όποιες ήταν ύποχρεωτικές για όλες τίς ειδικές περιπτώσεις, περνούν μπροστά από τόν άναγνώστη μέ ένα σχοινοτενή κατάλογο, όπως π.χ. οί πορείες κατά τίς μεγάλες χριστιανικές έορτές, οί επιδηλητικές τυπικότητες τών έορ-

*αυλικές τελετές
καί
τυπικότητες*

των στην αυτοκρατορική οικογένεια, ή υποδοχή των πρεσβευτών και ο ρόλος που έπαιζε ή αυλή στις παραδοσιακές λαϊκές εορτές. Είτε το γεγονός ήταν ή στέψη του αυτοκράτορα ή απλώς μιὰ από τις εκδρομές του, ή τελετή ένδύσεως ένός ανώτερου άξιωματούχου, ή ένα βασιλικό γεύμα, όλη ή διαδικασία ρυθμιζόταν από πρίν ως την τελευταία λεπτομέρεια, με καθορισμό του χρόνου προσελεύσεως, της θέσεως και του κύκλου εκείνων που συμμετείχαν, του ένδύματός τους, της συμπεριφοράς και των λέξεων, που χρησιμοποιούσαν για χαιρετισμό.

Αυτοί οί σταθεροί κανόνες ύπήρχαν για τον αυτοκράτορα από τή στιγμή άνόδου του στό θρόνο. Δέσμευαν έναν αυτοκρατορικό πρίγκιπα από τήν κούνια ως τόν τάφο. Οί βαπτίσεις και οί τελετές γεννήσεως και γάμου διέπονταν άπ' αυτούς τούς κανόνες κατά τόν ίδιο άπαραδίαστο τρόπο, όπως και οί κηδείες και τό αυλικό πένθος. Ή παρουσία πολυάριθμου αυτοκρατορικού προσωπικού, πλήθους άξιωματούχων και άκολούθων, ανακτορικών φρουρών και λαού, ή τάξη προτεραιότητας, ή όποία τηρούνταν πάντοτε, όλα συνδυάζονταν, για νά τονίσουν τή διατήρηση της παραδόσεως. Διαπιστώνουμε τή σημασία τέτοιων θεσμών, όταν μελετούμε τό Κλητορολόγιο του αυλικού τελετάρχη Φιλοθέου, τό όποιο είναι μιὰ πραγματεία σχετική μέ τούς κανονισμούς που ρύθμιζαν τήν προτεραιότητα σ' ένα αυλικό γεύμα και γράφηκε τό 899.

Πρόσθετη απόδειξη για τή δύναμη μιås παραδόσεως πολλών αίωνων, ή όποία διήρκεσε ως τήν πτώση της αυτοκρατορίας, μπορεί νά βρούμε στό γεγονός ότι άργά, κατά τό δέκατο τέταρτο αιώνα, σέ μιὰ εποχή που ή λάμψη της αυτοκρατορίας πλέον έβαινε προς τό τέλος της, ένα βιβλίο μέ τόν τίτλο **De Officiis** (Περί των καθηκόντων), που καως άποδίδεται στό Γεώργιο Κωδινό, διαπραγματεύεται τό ίδιο θέμα των τελετών, της σειράς προτεραιότητας και της ένδυμασίας των επίσημων και των αυλικών. Άλλά ο αυτοκράτορας παρέμεινε πάντοτε τό έπίκεντρο. Τά πάντα αναφέρονται σ' αυτόν. Ή παρουσία του είχε ιδιαίτερη σημασία και έδινε τόν τόνο σ' όλη τήν τελετή.

γενική κρίση

Όταν όλα αυτά ληφθούν υπόψη, είναι δύσκολο, στην πραγ-

ματικότητα αδύνατο, νά κατατάξει κανείς τό βυζαντινό δεσποτισμό μέσα σέ οποιαδήποτε κατηγορία από τίς γνωστές σύγχρονες συνταγματικές θεωρίες. Ἀντιμετωπίστηκε ὡς φυσικό πράγμα ἀπό τούς Βυζαντινούς, ὥστε δέ σκέφτηκαν νά ἀναπτύξουν θεωρία γι' αὐτόν. Ἦταν τόσο ἰδιόρρυθμος στήν οὐσία του, ὥστε δέ σκέφθηκε κανείς ἀκόμα καί νά τόν συγκρίνει μέ τά ἄλλα εἶδη κυβερνήσεων. Ἀλλά τό γεγονός ὅτι αὐτό τό πολίτευμα ὡς τέτοιο δέν ἀμφισβητήθηκε ποτέ, ἐκτός ἀπό κάποια ἀνεδαφικά πειράματα κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς παρακμῆς, εἶναι μιά ἀπόδειξη ὅτι ὁ βυζαντινός δεσποτισμός μέ τή δική του ἰδιαίτερη φύση ἦταν θαυμάσια προσαρμοσμένος στίς περιστάσεις τοῦ καιροῦ του.

γιά τό
βυζαντινό
δεσποτισμό

ἡ μοναδικότητα
τοῦ βυζαντινοῦ
δεσποτισμοῦ

2. ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Α' Τό διοικητικό σύστημα ὡς τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου

Μιά τροποποίηση τοῦ διοικητικοῦ συστήματος τῆς αὐτοκρατορίας ἐγίνε ταυτόχρονα μέ τήν τελευταία δεσποτική ἀνάπτυξη τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας. Ἡ μεταρρύθμιση ἀπέβλεπε στό νά προβλέπει τά μέσα γιά τήν ἄμυνα τῆς αὐτοκρατορίας καί γιά τή διοίκηση τῶν ἐσωτερικῶν ὑποθέσεων καί ταυτόχρονα νά συνενώσει τά ἕτερογενή στοιχεία, μέ τό σκοπό νά σχηματισεῖ ἕνα ἐνωμένο κράτος. Γι' αὐτό τό σκοπό ἡ μεταρρύθμιση ἔθεσε τίς βάσεις γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς γραφειοκρατίας πού νά ἐλέγχεται μέχρι καί τήν τελευταία λεπτομέρεια. Τό σύστημα εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τή θέληση τοῦ αὐτοκράτορα καί ὁ σκοπός του ἦταν νά κάνει τήν ἐκφραση αὐτῆς τῆς θελήσεως ἀποτελεσματική. Φυσικά, προηγούμενοι αὐτοκράτορες εἶχαν προετοιμάσει τό δρόμο. Καταρχή οἱ βασικές ἀρχές τοῦ νέου διοικητικοῦ συστήματος καθιερώθηκαν ἀπό τό Διοκλητιανό καί τόν Κωνσταντίνο. Παρά τίς πολλές μεταβολές καί προσαρμογές στίς λεπτομέρειες, αὐτές οἱ ἀρχές συνέχισαν νά ἔχουν μεγάλη χρησιμότητα στά ἐπόμενα χρόνια καί ἀκόμα ἐπέζησαν ἀπό τίς ἐπαναστατικές μεταρρυθμίσεις τοῦ ἔβδομου αἰώνα. Αὐτό τό γεγονός χρησιμεύει νά ἐξηγήσει μιά ὀρισμένη ἀκαμψία στό σύστημα τῆς διοικήσεως, τό ὁποῖο σέ μεγαλύτερο βαθμό ἦταν ἀποτέλεσμα πίεσεως τῶν περιστάσεων παρά

ἡ
γραφειοκρατική
ἀκαμψία τοῦ
διοικητικοῦ
συστήματος

ὅποιασδήποτε πνευματώδους θεωρίας. Γιατί, ὅπως ὁ δεσποτισμός ἦταν ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς αὐτοκρατορίας, ἔτσι καὶ ἡ ἔξωτερικὴ πίεση, ἡ ὁποία δὲ χαλαρώθηκε σχεδὸν ποτέ, δημιουργοῦσε μιὰ κατάσταση συνεχοῦς ἐντάσεως σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ νὰ ἀναπτυχτοῦν καὶ νὰ ἐλεγχθοῦν ὅλοι αὐτοὶ οἱ κλάδοι, ἡ καθιέρωση τοῦ διοικητικοῦ συστήματος μὲ τοὺς ἀναρίθμητους γραφειοκράτες ὑπαλλήλους ἦταν μιὰ ἀναγκαιότητα. Ἐντούτοις, ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς γραφειοκρατίας μαζί μὲ τὴν ἄμυνα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τίς δαπάνες μιᾶς μεγαλοπρεποῦς αὐλῆς ἐπέβαλλαν σημαντικὴ πίεση στὰ οἰκονομικά καὶ ἦταν σ' ἓνα βαθμὸ ὑπεύθυνες γιὰ τὸ γεγονός ὅτι μιὰ ἐπαχθὴς οἰκονομικὴ πολιτικὴ, μὲ ὅλες τίς συνέπειές της, ἔδωσε στὸ κράτος τὸν εἰδικό του χαρακτῆρα.

*ὁ χωρισμὸς τῆς
πολιτικῆς καὶ
στρατιωτικῆς
ἐξουσίας*

Γιὰ νὰ προστατευθεῖ ὁ αὐτοκράτορας ἀπὸ ἐπικίνδυνον ἀνταγωνιστὴ, ὁ ὁποῖος μποροῦσε νὰ ἀναφανεῖ ἂν εἶχε συγκεντρωθεῖ σ' ἓνα πρόσωπο μεγάλη στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμη, ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία χωρίστηκαν ἐντελῶς. Ἡ διαίρεση τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν σὲ μικρὰ διοικητικὰ διαμερίσματα ὑπηρετοῦσε τὸν ἴδιο σκοπὸ καὶ ὁ κυβερνήτης ἐξυπηρετοῦνταν ἀπ' αὐτὴ τὴ ρύθμιση, γιατί ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκτελεῖ τὴ δικαστικὴ καὶ διοικητικὴ του ἐργασία μὲ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα. Μερικὲς ἐπαρχίαι ἀποτελοῦσαν μιὰ διοίκηση καὶ μερικὲς διοικήσεις ἓνα εὐρύτερο διαμέρισμα. Ὑπῆρχαν δυὸ διαμερίσματα: τὸ Ἀνατολικὸ μὲ πέντε διοικήσεις (πού περιλάβαινε τὴ Μ. Ἀσίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴ Θράκην) καὶ τὸ Ἰλλυρικὸ μὲ δύο διοικήσεις (πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο μέχρι τὸ Δούναβη). Ὁ ἐπαρχος (praefectus), ὁ ἀνώτατος πολιτικὸς ἀξιωματοῦχος τῆς εὐρύτερης διοικητικῆς περιφέρειας, ἦταν ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς διοικήσεως καὶ μὲ εὐρεία δικαιοδοσία ἀπονομῆς δικαιοσύνης, τὴν ὁποία ἀσκοῦσε ὡς ἀνώτατος δικαστὴς σὲ περίπτωσι ἐφέσεων. Εἶχε τὴν ἀνωτάτη ἐξουσία στὴν ἀρτυνομία καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἤλεγχε τὴ συγκέντρωση καὶ τὴ διάθεση τοῦ σημαντικοῦ φόρου γαιοκτησίας, τῆς ἀννῶνα (annona), ἀπὸ τὸν ὁποῖο πλήρωνε τοὺς μισθοὺς τῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν στρατιωτῶν καὶ ἔτρεφε τὸ στρατό. Οἱ διοικήσεις τοῦ διαμερίσματος ἦταν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἐπαρχ-

*διοικητικὰ
διαμερίσματα,
ὄργανωση καὶ
ἀξιωματοῦχοι τους*

ζου, τῶν βικαρίων (vicarii), οἱ ὅποιοι ἐπίσης εἶχαν τό δικαίωμα νά ἀπευθύνονται κατευθείαν στόν αὐτοκράτορα, ἐνῶ καί οἱ ἐφέσεις κατά τῶν ἀποφάσεών τους ἐκδικάζονταν ἀπό τό αὐτοκρατορικό δικαστήριο. Ὅμοια καί ὁ αὐτοκράτορας εἶχε ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τούς βικάριους καί τούς ἐπαρχιακούς διοικητές καί, ὅταν ἐπιβαλλόταν, ἔστειλε ἐιδικούς ἀπεσταλμένους νά παρακολουθοῦν τή διοίκηση. Κατ' αὐτό τόν τρόπο ἐγκαταστάθηκε σύστημα ἀμοιβαίου ἐλέγχου. Ἐνα τέτοιο σύστημα, εἶναι ἀλήθεια, μποροῦσε νά προκαλεῖ φιλονικίες μεταξύ ἀνταγωνιζόμενων ἀξιωματῶν, λόγω τοῦ ὅτι ὁ ἕνας ὑπείσχετο στή σφαίρα ἐπιρροῆς τοῦ ἄλλου ἢ λόγω ζητημάτων προτεραιότητας, ἀλλά ἡ κυβέρνηση ἦταν διατεθειμένη νά δέχεται τήν κατάσταση αὐτή, μέ σκοπό νά αὐξάνει τίς δικάς της δυνάμεις ἐπιβλέψεως. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα δημιουργοῦνταν ἀπό τήν κοινή ὑπευθυνότητα τῶν ὑφισταμένων πού σχηματίζαν τό ἐπιτελεῖο ἐνός ὑψηλοῦ ἀξιωματῶν. Αὐτοί, σέ περίπτωση πλάνης τῶν προϊσταμένων τους, θεωροῦνταν ὑπεύθυνοι μαζί μ' αὐτούς καί ὑπόκεινταν σέ τιμωρίες, οἱ ὅποιες συχνά ἦταν βαριές. Μολονότι μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ συστήματος τῶν ἐπάρχων, πού ἀποσκοποῦσε στή μείωση τοῦ βάρους τοῦ αὐτοκράτορα ἐξαιτίας τῆς διεκπεραιώσεως τῶν ὑποθέσεων ἀπευθείας ἀπό τόν ἴδιο, πραγματοποιήθηκε ἀποκέντρωση, ἐντούτοις ὑπῆρχε συνεχῆς ἀντίδραση σ' ὅλες τίς προσπάθειες καθιερώσεως τόσο μεγάλης ἀνεξαρτησίας ἀπό τήν κεντρική κυβέρνηση. Παρά τίς ἀντιδράσεις, ἡ διοικητική ἐπιρροή τῶν αὐλικῶν αὐτῶν ἐπάρχων ἦταν ἀρκετά ἰσχυρή, ὥστε, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, νά κάνουν ἐκτελεστικά τους ὄργανα τούς ἀνώτερους ὑπαλλήλους, πού εἶχαν κάτω ἀπό τή δικαιοδοσία τους. Εἰδικότερα, οἱ φορολογικοί ὑπάλληλοι, πού ἐργάζονταν ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ ἐπάρχου, σταθερά ἀποκτοῦσαν ὄλο καί περισσότερη δύναμη σέ βάρος τοῦ ἐπιτελείου τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας. Ἡ ὀργάνωση τοῦ παραρτήματος φορολογίας, ἡ ὁποία ἦταν ὑπό τούς σκρινιαρίους (scriniarii), διευρύνθηκε καί αὐξήσε τήν ἐπιρροή της στίς πολιτικές ὑπηρεσίες σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε κατά τόν λέμπτο αἰῶνα εἶχε ἕναν ἀριθμό ἀπό δικά της παραρτήματα, ἀνάμεσα στά ὁποία ἦταν τά παραρτήματα γιά τίς πληρωμές τοῦ στρατοῦ, γιά τά

δημόσια ἔργα καί γιά τά ὄπλοστάσια. Τό θησαυροφυλάκιο τοῦ ἐπάρχου ἦταν διηρημένο σέ δύο ὑποκαταστήματα, ἓνα ἰδιαίτερο γιά τούς μισθοῦς τῶν ἀξιωματούχων, ἐξαρτώμενο κατευθείαν ἀπό τόν ἴδιο, καί τό ὑποκατάστημα γενικῶν πληρωμῶν, γιά τούς ὑπόλοιπους μισθοῦς. Ὁ ἐπαρχος τοῦ ἀνατολικοῦ διοικητικοῦ διαμερίσματος ἐπισήμως εἶχε τήν ἔδρα του στήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ διοίκηση τῆς πρωτεύουσας διεξαγόταν ἀπό τόν ἐπαρχο τῆς πόλεως (praefectus urbi), ὁ ὁποῖος στό ἀξίωμα ἦταν ἀμέσως μετὰ τόν ἐπαρχο τῆς διοικητικῆς περιφέρειας. Ὁ ἐπαρχος τῆς πόλεως ἦταν ὁ ἀνώτερος δικαστής, ἀνώτερος ἀπ' ὅλους τούς συμβούλους τοῦ αὐτοκράτορα, σέ παραβάσεις καί ἐγκλήματα τῶν πολιτῶν πού γίνονταν μέσα στά ὅρια τῆς πρωτεύουσας. Ἦταν ἐπίσης ὑπεύθυνος γιά τήν ἐπίδραση τῶν προμηθειῶν τροφίμων καί τῶν συντεχνιῶν.

Ἡ Κωνσταντινούπολη, ὡς ἔδρα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμβουλίου, ἦταν ἐπίσης ἡ ἔδρα τῆς κεντρικῆς διοικήσεως μέ ἓναν ἀριθμό ἀνώτατων ἀξιωματούχων, τούς ὁποίους μποροῦμε νά ἀποκαλέσουμε ὑπουργούς, ἄν καί μέ κάποια ἐπιφύλαξη. Ἀπ' αὐτούς ὁ πιό σημαντικός ἦταν ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων (magister officiorum), ὁ ὁποῖος ἐπέδρασε τά σκρίνια (scrinia), δηλαδή τά αὐτοκρατορικά γραφεῖα, καθώς ἐπίσης τά ἐργοστάσια ὄπλων καί τό ταχυδρομικό σύστημα. Κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό του εἶχε καί τή σωματοφυλακή. Ὡς τελετάρχης ἐπίσης ὁ ἴδιος ὀδηγοῦσε στά ἀνάκτορα πρεσβεῖες ἀπό τό ἐξωτερικό, ἐκτελώντας ἔτσι καθήκοντα ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν. Βοηθούμενος ἀπό μιά κατηγορία ὑπαλλήλων πού ἦταν ταυτόχρονα αὐλικοί καί μυστική ἀστυνομία (τούς agentes in rebus), ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων ἀπέβη τό ἰσχυρότερο ὄργανο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐλέγχου. Ἀπό αὐτούς τούς ὑπαλλήλους σχημάτιζε τό ἐπιτελεῖο του καί πλήρωνε πολλές ἀπό τίς ὑψηλότερες θέσεις στήν πολιτική καί στρατιωτική διοίκηση, ἐκλέγοντας τούς ἀνώτερους στό βαθμό ὡς διευθυντές τοῦ προσωπικοῦ τῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ κοιαίστωρ τοῦ ἱεροῦ παλατίου (quaestor sacri palatii) ἦταν ὁ πρόεδρος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κρατικοῦ συμβουλίου (consistorium) καί ὑπουργός δικαιοσύνης. Μ' αὐτή του τήν ἐξουσία κατάρτιζε σχέδια νόμων καί ἔδινε ἀπαντήσεις σέ αἰτήματα πολιτῶν μέ τή

βοήθεια του προσωπικού των σκρινίων. Για άλλους κλάδους της αυτοκρατορικής υπηρεσίας στη διάθεσή του ήταν οι μάγιστροι των σκρινίων (*magistri scriniorum*). Ός υπουργοί οικονομικών πρέπει να αναφερθούν ο κόμης των ιερών δωρεών (*comes sacrarum largitionum*) και ο κόμης ιδιοκτησιών (*comes rerum privatarum*). Ο πρώτος έλαβε τό όνομά του από τίς δωρεές (*largitiones*), πού ο αυτοκράτορας συνήθιζε να κάνει στους στρατιώτες του σε όρισμένες περιπτώσεις. Διοικούσε τό θησαυροφυλάκιο, τό παλαιό *fiscus*, στό όποιο εισέρρεαν οι εισφορές πού πληρώνονταν σε χρήματα, οι φόροι πού πληρώνονταν κατά διαταγή του αυτοκρατορικού συμβουλίου, οι φόροι από τό έμπόριο και τή βιομηχανία και άλλα έσοδα. Τά μεταλλεία και τά νομισματοκοπεία ήταν επίσης υπό τόν έλεγχό του. Ο κόμης ιδιοκτησιών διοικούσε τίς μεγάλες ακίνητες κρατικές περιουσίες, από τίς όποιες ένα μέρος εκχωρούνταν για τήν αποκλειστική χρήση τής αϋλής. Ο ίδιος διαχειριζόταν τό ιδιαίτερο αυτοκρατορικό βαλάντιο. Τό γεγονός ότι οι κατώτεροι αξιωματούχοι των κεντρικών οικονομικών υπηρεσιών ήταν γνωστοί ως παλατιανοί (*palatini*) φανερώνει σε ποιο μεγάλο βαθμό αυτές οι υπηρεσίες θεωρούνταν ως έξαρτήματα τής αϋλής. Δέν είναι, λοιπόν, έκπληκτικό ότι ο άνώτερος αϋλικός έπίσημος, ο προϊστάμενος του ιεροϋ κοιτώνος (*praepositus sacri cubiculi*), όχι μόνο είχε θέση ίση προς τή θέση των άνώτατων κρατικών αξιωματούχων, αλλά επίσης παλαιότερα του άνέθεταν τή διοίκηση των περιουσιακών στοιχείων πού προορίζονταν για τή συντήρηση τής αϋλής. Αργότερα, ένα νέο αξίωμα δημιουργήθηκε για τή διαχείριση του αυτοκρατορικού βαλαντίου, ο σακελλάριος (*sacellarius*). Καθώς τό ίδιο τό αυτοκρατορικό βαλάντιο ήταν ανάγκη επανειλημμένα να καλύπτει τό έλλειμμα του κόμητα των ιερών δωρεών, αναπόφευκτα έγινε ταυτόσημο μέ τό κρατικό θησαυροφυλάκιο και ο σακελλάριος τελικά άντικατέστησε τόν κόμητα.

Η σειρά προτεραιότητας των έπισήμων καθιερώθηκε σχετικώς από νωρίς μέ τήν κατάταξη αυτών σε τάξεις αναλόγως των βαθμών. Οι άνώτεροι έπίσημοι άνήκαν στίς τάξεις των έπιφανών, μεγαλειοτάτων και έξοχωτάτων. Τό δι-

τιμητικοί τίτλοι

καίωμα του αυτοκράτορα να απονέμει τίτλους συνετέλεσε στο να πληθύνουν αυτοί οι επίσημοι. Η «μεγαλειότης» και η «ἐξοχότης» σώζονται μέχρι σήμερα. Ο κόμης, αρχικά επίσημο όνομα ενός αυτοκρατορικού ακολουθού, επίσης έγινε τίτλος αξιωματούχων και παραχωρούνταν σε τρεις τάξεις. Η υψηλότερη τιμή, η οποία δεν είχε σχέση με καμμία υπηρεσία, ήταν του πατρικίου, η οποία δόθηκε πρώτα από τον Κωνσταντίνο. Ανώτερη απ' αυτή την τιμή ήταν μόνο η τιμή των δύο υπάτων, που ήταν μία τιμητική διάκριση χωρίς πραγματική διοικητική δικαιοδοσία. Τίτλοι που δέ δίδονταν μόνο για άργομισθία μπορούσαν να παραχωρούνται και τιμητικά (χωρίς μισθό). Αργότερα αυτοί οι τίτλοι μπορούσαν να γίνουν άπλοι τίτλοι τάξεως.

οί υπάλληλοι. Η
γραφειοκρατική
μηχανή

Απόκτηση του αξιώματος και διατήρηση των ανώτατων τιμών ήταν δυνατή απ' όλους, εκτός από εκείνους οι οποίοι ανήκαν σε τάξη που αποκλειόταν κληρονομικά. Επιπλέον χρειαζόταν η έγκριση του αυτοκράτορα για τους κατώτερους αξιωματούχους, πριν αναλάβουν την θέση τους για πρώτη φορά. Η προαγωγή γινόταν κατ' αρχαιότητα. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι πολύ σημαντικές θέσεις μπορούσαν να καταληφθούν από τό προσωπικό της γραφειοκρατίας, του οποίου η προώθηση σε ανώτερες θέσεις ήταν δυνατή και σε μερικές περιπτώσεις βέβαιη. Ο αριθμός των υπαλλήλων που χρησιμοποιούνταν και στίς δυό ευρύτερες διοικητικές περιφέρειες του κράτους αναφέρεται ότι ήταν περίπου δέκα χιλιάδες. Οι μισθοί των υπαλλήλων αποτελούσαν σημαντική δαπάνη του προϋπολογισμού. Επιπλέον οι υπάλληλοι ξπαίρναν όλα τα είδη των έκτακτων αμοιβών, οι οποίες μπορεί μάλιστα να νομαστούν έμμεσες εισπράξεις. Η γραφειοκρατική μηχανή δεν ήταν ποτέ έντελως απαλλαγμένη από τη διαφθορά, εναντίον της οποίας οι αυτοκράτορες αγωνίζονταν, χωρίς πάντοτε να έχουν καλά αποτελέσματα. Η διοικητική οργάνωση, αφού καθιερώθηκε, έδειξε, με συνέπειες καλές και κακές, μία ικανότητα για παθητική αντίσταση στην αυτοκρατορική θέληση, η οποία δεν πρέπει να υποτιμάται. Οι ανώτατοι αξιωματούχοι συχνά άλλαζαν, αλλά οι εξαιρετικά εξασκημένοι ύφιστάμενοί τους ήταν πιο αξιόλογα όργανα για την αποτελεσματική δι-

εξαγωγή των υποθέσεων και ταυτόχρονα ζηλότυποι προστάτες της διοικητικής παραδόσεως. Ο Ιωάννης Λυδός, ο οποίος εργάστηκε ο ίδιος σέ γραφεία αυλικού επάρχου, παρέχει παραδείγματα αυτού του γεγονότος στο βιβλίο του Περί Ἀρχῶν. Καί οί δυσκολίες πού αντιμετώπιζαν μ' αυτές τίς υπηρεσίες μεταρρυθμιστές αυτοκράτορες αντανακλώνται στά αυτοκρατορικά διατάγματα, άκόμα και στά διατάγματα του Ιουστινιανού, μολοντί αυτός είχε τή βοήθεια ενός ανθρώπου τόσο ενεργητικού, όπως ήταν ο αυλικός έπαρχος Ιωάννης Καππαδόκης.

Ἡ διαβάθμιση τῶν ἰκανῶν ὑπαλλήλων καί ενός μικροῦ ἀριθμοῦ ὑψηλῶν ἐπισήμων καθώς καί στρατιωτικῶν ἀξιωματούχων τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας φαίνεται σ' ἕνα κρατικό ἐγχειρίδιο, στό Notitia Dignitatum (Γνώση Ἀξιωματῶν), πού χρονολογεῖται ἀπό τόν πέμπτο αἰῶνα. Αὐτή ἡ διαβάθμιση, ἐκτός ἀπό ἀσήμαντες τροποποιήσεις, παρέμεινε ἀμετάβλητη ὡς τόν ἕκτο αἰῶνα. Ὅμως ὁ κατάλογος τῶν αυλικῶν ὑπαλλήλων τούς ὁποίους ἀναφέρει τό ἔργο τοῦ Φιλοθέου, πού μνημονεύσαμε προηγουμένως καί πού γράφηκε τό προτελευταῖο ἔτος τοῦ ἑνατου αἰῶνα, μᾶς δίνει μιᾶ ἐντελῶς διαφορετική εἰκόνα. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀξιωματούχων πού εἶχαν ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τόν αυτοκράτορα αὐξήθηκε σημαντικά. Ἡ προηγούμενη ὀργάνωση τῆς διοικήσεως μέ τήν ἀρροδο τοῦ χρόνου εἶχε ἀναπτύχτει σ' ἕνα εὐρύ συννεργατικό σύστημα.

Β' Τό διοικητικό σύστημα μετά τόν 6ο αἰῶνα

Ὁ δύσκολος ἀγώνας κατά τῆς Περσίας ἀνάγκασε τόν αυτοκράτορα Ἡράκλειο νά εἰσαγάγει νέα στρατιωτική ὀργάνωση, τό σύστημα τῶν θεμάτων ἢ στρατιωτικῶν διαμερισμάτων, τό ὁποῖο ἴσως δανείστηκε ἀπό τούς Πέρσες ἀντιπάλους. Καθώς τώρα ἡ πολιτική ἐξουσία γιά μιᾶ ἀκόμη φορά ἐνώθηκε μέ τή στρατιωτική, αὐτές οἱ στρατιωτικές περιοχές εἶχαν γίνει νέα διοικητικά διαμερίσματα. Τά θέματα ἔλαβαν τή θέση τῶν ἐπαρχιακῶν διοικητικῶν διαμερισμάτων (διοικήσεων) κι αὐτή ἡ ἀλλαγὴ ἐγινε πιό σημαντική, ὅταν μικρότερα διαμερίσματα ἀναπτύχθηκαν ἀπό τά θέματα τά ὁποῖα ἀρχικά ἦταν πολύ με-

τά θέματα

γάλα στην Έκταση. Ἡ ἔνωση τῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν δυνάμεων εἶχε ἤδη ἀρχίσει σ' ἐκεῖνα τά δυτικά διαμερίσματα τά ὁποῖα εἶχαν ἀνακτηθεῖ ἀπό τήν αὐτοκρατορία ἐπί Ἰουστινιανοῦ. Οἱ ἑξαρχοὶ συνδύαζαν τά καθήκοντα ἀρχηγοῦ στρατοῦ (magister militum) μέ τά καθήκοντα τοῦ ἐπάρχου. Ὁ Ἰουστινιανός ἐπίσης εἶχε κάνει τίς ἴδιες ἀλλαγές σέ μερικῆς ἀνατολικῆς ἐπαρχίης. Τό νέο σύστημα πού εἰσήγαγε ὁ Ἡράκλειος ἀναπτύχθηκε πλήρως κατά τήν περίοδο τῶν Ἰσαύρων. Ἐντούτοις, οὔτε στά θέματα οὔτε στήν ἀναδιάρθρωση τῶν κεντρικῶν ὑπηρεσιῶν εἶναι δυνατό νά βρεθεῖ ὁποιοδήποτε ἐνωτικό καί μοναδικό σχέδιο. Ἡ εὐρύτερη διοικητική περιφέρεια, πού ὑπῆρχε πρῖν, ἐξαφανίσθηκε. Ἐχασε τή σημασία της, ὅταν ἡ πολιτική καί ἡ στρατιωτική ἐξουσία ἐνώθηκαν. Ἐπιπλέον ἡ οἰκονομική ὑπηρεσία της ἀναπτύχθηκε σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε τελικά χωρίστηκε σέ ἀνεξάρτητα τμήματα κατευθειάν ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ αὐτοκράτορα. Φαίνεται ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ αὐτοκράτορα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν προηγούμενη ἀποκέντρωση καί τήν ἐπακόλουθό της ἀνεξαρτησία ἐπαιξε μεγάλο ρόλο σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη. Ὁ περιορισμός τῆς ἐκτάσεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερα μετά τίς ἀραδικῆς κατακτήσεις, ἔκανε εὐκολότερη τήν πολιτική τοῦ συγκεντρωτισμοῦ. Ἡ βαθμιαία διάλυση τῆς τόσο σημαντικῆς σέ ἐπιρροή κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ μαγίστρου τῶν ὄφρικων ἦταν ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς γενικῆς πολιτικῆς. Τά καθήκοντα τοῦ προϊσταμένου τοῦ ἱεροῦ κοιτώνα ἐπίσης ἔπαυσαν νά ἀσκοῦνται ἀπό ἕναν καί στό ἐξῆς τά ἀνέλαβαν διάφοροι ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο ἀξιωματοῦχοι. Τά ὀνόματα τῶν ἀξιωματῶν, τά ὁποῖα κατ' αὐτό τόν τρόπο ἐξαφανίσθηκαν, παρέμειναν ὡς τίτλοι τάξεως. Ἐνῶ ἡ λατινική εἶχε περιέλθει σέ δεύτερη μοῖρα στήν ὀνομασία τῶν πῖο σπουδαίων ἀξιωματῶν, γιά τά ὁποῖα ἡ κοινή ἑλληνική ἐπίσημη γλῶσσα χρησιμοποιοῦνταν, ἐντούτοις ἕνας σχετικά μεγάλος ἀριθμός λατινικῶν ὀνομάτων διατηρήθηκε, πού ἐξέφραζε τίτλους εὐγένειας. Κατά τίς ἀρχές τοῦ δέκατου αἰῶνα ὑπῆρχαν δεκατέσσερις τέτοιοι τίτλοι καί κατά συνέπεια ὑπῆρχαν δεκατέσσερις βαθμοί, ἐκτός ἀπό ἐκείνους πού προορίζονταν γιά μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας καί γιά τούς εὐνοῦχους τῆς αὐλῆς. Ὁ ὑψηλότερος βαθμός ἦταν ὁ βαθμός τοῦ

*ἐξαφάνιση
παλαιῶν
ἀξιωματῶν. Νέα
ἀξιώματα*

μαγίστρου· ακολουθοῦσαν οἱ πατρίκιοι ἀνθύπατοι, μετὰ οἱ πατρίκιοι καί κατὰ τόν ἴδιο τρόπο πρὸς τὰ κάτω ὡς τὸ βαθμὸ τοῦ πρώην ἐπάρχου καί τοῦ στρατηγοῦ (στρατηλάτου). Ἡ προνομιακὴ θέσις ἐκείνων πού προσωπικά ὑπηρετοῦσαν τὴν αὐτὴ ἀντανακλάται στὴν προτεραιότητά πού εἶχαν οἱ εὐνοῦχοι ἔναντι ἄλλων τοῦ ἴδιου βαθμοῦ. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπίσημη ὑπαλληλικὴ θέσις κατὰ κανόνα κάθε ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος ἔφερε ἕναν τέτοιο τίτλο τάξεως ὁ ὁποῖος τοῦ παραχωροῦνταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα σὲ μιὰ τελετουργικὴ ἀκρόαση. Τοῦ δινόταν ἕνα δίπλωμα ἢ δῶρα, γιὰ νὰ τὰ ἔχει σ' ὅλη του τὴ ζωή. Ὁ μάγιστρος ἔπαιρνε ἕνα χιτῶνα, κατασκευασμένο ἀπὸ χρυσὸ νῆμα, ἕνα μανδύα, πού ἔφερε δαντέλα ἀπὸ χρυσό, καί μιὰ ζώνη μὲ πολύτιμους λίθους. Οἱ σπαθάριοι ἔπαιρναν ξίφος μὲ χρυσὴ λαβή. Ἄλλοι λάβαιναν ὡς δῶρα εἰδικῶς σχεδιασμένα περιδέραια.

Τὰ ἀξιώματα προσφέρονταν ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικό ὑπουργεῖο σύμφωνα μὲ ὀρισμένη τάξη. Ὁ αὐτοκράτορας μόνος του εἶχε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τοὺς διορισμούς, τίς προαγωγές καί τίς ἀπολύσεις. Ἡ προοπτικὴ προαγωγῆς καί μ' αὐτὴ ἡ βαθμολογικὴ καί μισθολογικὴ ἄνοδος ἦταν τὸ κυριότερο μέσο ἐνθαρρύνσεως τῶν φιλοδοξίων τῶν ὑπαλλήλων. Ἡ προσωπικὴ ἐξάρτηση τῶν ἀνώτερων ἀξιωματοῦχων ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἴσως ἐκφραζόταν περισσότερο καθαρὰ, ὅταν, τὴν προηγούμενη ἐβδομάδα ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαίων, ὁ αὐτοκράτορας, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ σαλόνια ὑποδοχῆς τοῦ παλατιοῦ, πλήρωνε τοὺς μισθοὺς μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἔκανε ἐντύπωση στὸν ἐπίσκοπο Λιουτπράνδο τῆς Κρεμόνας, ἀπεσταλμένο τοῦ Ὁθωνα Α'. Μιὰ τέτοια στενὴ σχέση μὲ τὸ παλάτι ἐνίσχυε τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῶν ἀνώτερων ἀξιωματοῦχων. Ὑπῆρχαν ἀκόμη ἀξιώματα ἀποκλειστικὰ συνδεμένα μὲ τὴν αὐτὴ, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφεραν οἱ εὐνοῦχοι, οἱ ὁποῖοι ὑπηρετοῦσαν τοὺς αὐτοκράτορες ἄμεσα καί ἐκτελοῦσαν τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ παλατιοῦ. Στὴν κορυφὴ βρισκόνταν ὁ παπίας (φύλακας τῶν ἀνακτόρων) καί ὁ ἀρχιματιοφύλαξ (protovestiarius), ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὰ αὐτοκρατορικά ἐνδύματα καί διαχειριστὴς τῶν χρημάτων πού προβλέπονταν γι' αὐτά. Ἀπ' αὐτὸ τὸ αὐτοκρατορικό

*ἐξάρτηση τῶν
ὑπαλλήλων
ἀπὸ τὸν
αὐτοκράτορα*

*διάφοροι
ἀξιωματοῦχοι
καὶ ὑπάλληλοι*

θησαυροφυλάκιο έδιναν φιλοδωρήματα σέ έφορταστικές εὐκαιρίες. Τό άξίωμα του προΐσταμένου του ίεροῦ κοιτώνα συνεχίστηκε μέ τήν πιό μετριόφρονα θέση του άρχιτελετάρχου. Τό πιό ίσχυρο όμως πρόσωπο άπ' αυτή τήν αυλική ομάδα άξιωματούχων ήταν αυτό που τώρα όνομαζόταν παρακοιμώμενος, δηλαδή εκείνος που κοιμόταν στό διπλανό δωμάτιο άπό τόν κοιτώνα του αυτοκράτορα. Αυτοί που είχαν αυτό τό άξίωμα συχνά άσκούσαν σημαντική επίδραση. Ο Βασίλειος π.χ., ό παντοδύναμος ύπουργός του Ίωάννου Τσιμισκή, έκμεταλλεύτηκε τή θέση του, για να αποκτήσει τεράστια περιουσία. Η δυνατότητα τέτοιων καταχρήσεων δέν παραβλεπόταν, αλλά λαμβανόταν υπόψη ότι οι εὐνοῦχοι πάντοτε αποκλείονταν άπό τόν αυτοκρατορικό θρόνο και έπομένως δέν μπορούσαν ποτέ να γίνουν σφετεριστές, ούτε είχαν διαδόχους, που για χάρη τους θά ήταν δυνατό να έκμεταλλευτούν τίς εὐκαιρίες.

Η κεντρική αυτοκρατορική διοίκηση μέ τήν έδρα της στην Κωνσταντινούπολη περιλάβαινε μόνο πολιτικούς υπαλλήλους. Οι στρατηγοί, που στάθμευαν στην πρωτεύουσα, και ό ναύαρχος του στόλου της Κωνσταντινουπόλεως δέν είχαν καμιά άνάμιξη μέ τή διοίκηση ούτε και βραδύτερα άκόμη, όταν ό μέγας δομέστικος είχε γίνει άρχηγός του στρατού και ό μέγας δρουγγάριος ναύαρχος του στόλου. Ο Φιλόθεος κάνει διάκριση στην διοίκηση μεταξύ κριτών (δικαστικών άξιωματούχων) και σεκριτικών (κυρίως οικονομικών υπαλλήλων). Αυτή ή διάκριση δέν έγινε ποτέ πλήρης και μάλιστα καθώς ή τάση να επεκταθεί ή σφαίρα δραστηριοτήτων μερικῶν ύπηρεσιῶν μέ τήν πάροδο του χρόνου γινόταν όλο και περισσότερο φανερή.

Από τους κριτές ό άνώτερος στό άξίωμα ήταν ό έπαρχος της πόλεως, ό όποιος διατήρησε τόν παλιό τίτλο και γενικά συνέχιζε άκόμη να εκτελεί τά προηγούμενα καθήκοντά του. Ήταν ό άνώτατος στό βαθμό μεταξύ των πολιτικών επισήμων. Εὐνοῦχος δέν επιτρεπόταν να κατέχει αυτή τή θέση. Ήταν «ό δήμαρχος» της Κωνσταντινουπόλεως, ό κυβερνήτης της, στό άξίωμα άμέσως μετά τόν αυτοκράτορα. Γι' αυτό προσαγορευόταν «πατέρας της πόλεως». Στο δικαστικό του έργο τόν βοηθοῦσε ό λογοθέτης του πραιτωρίου και στην διοίκηση

της πόλεως ὁ σύμπωνος καί ἐπίσης πολυάριθμο προσωπικό, ὅπως πάντα συνέβαινε μέ τούς ἀνώτατους ἀξιωματούχους. Τό Ἐπαρχικόν Βιβλίον, πού ἀναφέρεται στίς δραστηριότητες τοῦ ἐπάρχου κατά τό δέκατο αἰῶνα, δίνει λεπτομερεῖς πληροφορίες σχετικά μέ τόν κύκλο καθηκόντων του: ἦταν ὁ κύριος ἀξιωματοῦχος στίς συντεχνίες καί κατά συνέπεια ἤλεγχε τό ἐμπόριο καί τίς πωλήσεις· εἶχε ὑπό τή δικαιοδοσία του τήν ἀστυνομία, πού φύλασσε τούς δρόμους καί τά κτίρια, καθώς καί μιά πυροσβεστική ὑπηρεσία· ἐπέβλεπε τήν τήρηση τῆς Κυριακῆς ἀργίας καί τούς ξένους ἐμπορευομένους.

Ἡ ἐπίδραση τῶν ξένων στήν πλατύτερη ἔννοια ἦταν ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ κοιαίστωρα, ἀξίωμα πού ὑπῆρχε καί στήν παλαιότερη διοικητική ὀργάνωση. Τώρα ὅμως ἡ δικαιοδοσία του ἐπεκτεινόταν καί στή δικαιοδοσία ἑνός ἀξιωματοῦχου πού δημιουργήθηκε ἀπό τόν Ἰουστινιανό, τοῦ ἀνακριτοῦ δικαστοῦ. Μερικοί ἀπό τούς πρώην αὐτοκρατορικούς γραμματεῖς ὑπῆχθησαν στή δικαιοδοσία τοῦ κοιαίστωρα καί ἐργάζονταν ὑπό τίς ἐντολές του. Ὁ κοιαίστωρ ἦταν πρόεδρος ἑνός δικαστικοῦ συμβουλίου ἐφέσεων, τό ὁποῖο ἐπίσης ἐπιλαμβανόταν ζητημάτων διαθηκῶν καί κηδεμονίας. Ἡ ὑπηρεσία «αἰτήσεων» ἦταν ἡ μόνη πού συνέχισε νά διατηρεῖται ἀνεξάρτητη μέ τό ὄνομα ὑπηρεσία ἐπί τῶν δεήσεων.¹

Οἱ σεκρετικοί, πού ὀνομάστηκαν ἔτσι ἀπό τά γραφεῖα τους πού καλοῦνταν σέκρετα, ἦταν κυρίως οἰκονομικοί ὑπάλληλοι. Οἱ ἀνώτεροί τους στό βαθμό συνήθως ὀνομάζονταν λογοθέται (κατά λέξη: ὑπόλογοι)· οἱ ἄλλοι καλοῦνταν χαρτουλάριοι καί τά γραφεῖα τους εἶχαν εἰδικά ὀνόματα. Ἐδῶ ἐμφανίζονται οἱ χωριστές ὑπηρεσίες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξελιχθεῖ ἀπό τήν οἰκονομική ὑπηρεσία τοῦ αὐλικοῦ ἐπάρχου, ἄν καί ἡ ἔκταση τῆς δραστηριότητάς τους συχνά μπορούσε νά διευρυνθεῖ σέ βάρος ἄλλων παλαιότερων ὑπηρεσιῶν. Ἐτσι ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος γιά τή διαχείριση τοῦ φόρου γῆς καί ἐπομένως ἦταν εἰδικότερα σημαντικό ἀξιωματοῦχος, εἶχε ἐπίσης ὑπό τή δικαιοδοσία του τίς

1. (Σ.τ.Μ.) Αὐτή ἡ ὑπηρεσία ἀσχολοῦνταν μέ τή διεκπεραίωση τῶν αἰτήσεων πού οἱ πολῖτες ὑπέβαλλαν στόν αὐτοκράτορα.

εισφορές για τη διατήρηση των υδραγωγείων και τις προσόδους από τα μεταλλεία. Στην υπηρεσία του υπήρχαν χωριστά γραφεία για την εκτίμηση και τη συλλογή των φόρων. Ο λογοθέτης του στρατιωτικού ήλεγχε την πληρωμή και την επιμελητεία του στρατού. Έτσι αυτός ήταν ένα είδος γενικού οικονόμου και αρχιταμίου του στρατού. Ο λογοθέτης του Ίδικου ή επί του Ίδικου ήλεγχε έναν ειδικό κλάδο που ασχολούνταν με την προμήθεια εφοδίων για το στρατό, για τον όποιο σκοπό ήταν υπό τον έλεγχό του και τα κρατικά εργοστάσια. Ο χαρτουλάριος του βεστιαρίου μπορεί να μνημονευθεί ως έπόμενος, γιατί είχε παρόμοια καθήκοντα, μερικά από τα οποία κληρονόμησε από τον κόμητα των δωρεών. Αυτός επέδλεπε το βεστιάριο, δηλαδή τις κρατικές αποθήκες Ιματισμού, από τις οποίες οι υπηρεσίες επίσης προμηθεύονταν και άλλα είδη υλικών για ειρηνικούς ή πολεμικούς σκοπούς· διηύθυνε επίσης και το αυτοκρατορικό νομισματοκοπείο. Ένας ειδικός κλάδος της υπηρεσίας του κόμητα ιδιοκτησιών αντιπροσωπευόταν τώρα από το λογοθέτη των άγγελων, ο οποίος επέδλεπε τις εγκαταστάσεις όπου τρέφονταν επιδύοτερες Ιπποι για τις ανάγκες του στρατού· κατά συνέπεια αυτός όρθά θεωρείται από το Φιλόθεο ως άξιωματούχος του στρατού. Το σακέλλιον απέκτησε μεγαλύτερη σημασία, γιατί συγκέντρωσε και άλλες υπηρεσίες εκτός από τις υπηρεσίες του κόμητα των Ιερών δωρεών. Ο ανεξάρτητος προϊστάμενος αυτού του κρατικού θησαυροφυλακίου ήταν ο χαρτουλάριος του σακελλίου, αρχικά ένας ύφιστάμενος του σακελλαρίου, ο οποίος στο μεταξύ είχε ανέλθει στο άξιωμα του γενικού έλεγκτη όλων των σεκρέτων, δηλαδή όλων των οικονομικών υπηρεσιών.

Από εκείνους που χειρίζονταν την κρατική περιουσία χρειάζεται να αναφέρουμε τον όρφανοτρόφο, το διευθυντή των πολλών όρφανοτροφείων στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος συνήθως ήταν Ιερέας. Γενικά τα κοινωνικά ιδρύματα, όπως τα ξενοδοχεία, τα πτωχοκομεία και τα νοσοκομεία, άφέθησαν στη φροντίδα της Έκκλησίας· αλλά οι αυτοκράτορες συχνά κά έπιχορηγοῦσαν από την κρατική περιουσία για τη συντήρησή τους. Παρόλο ότι αυτά τα ιδρύματα ήταν υπό τη δικαιοδοσία

κληρικών, παρέμειναν κάτω από τον κρατικό οικονομικό έλεγχο και υπάγονταν στη διεύθυνση μιᾶς υπηρεσίας τῶν κρατικών κτήσεων.

Ἐπίσης ὁ γενικός διευθυντής τοῦ ταχυδρομείου εἶχε τόν τίτλο τοῦ λογοθέτου τοῦ δρόμου· χωρίς ἀκριδῶς νά ἀνήκει στήν οἰκονομική διοίκηση, συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στούς σεκρετικούς. Αὐτός φρόντισε γιά τήν ἐπέκταση τῆς σφαίρας δραστηριότητάς του κατά τόν ἴδιο τρόπο πού ἔπραξε ὁ προηγούμενός του μάγιστρος τῶν ὀφφικίων. Ὅπως ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων, καί ὁ ἴδιος ἐπίσης ἔγινε ὑπουργός γιά τίς ἐξωτερικές ὑποθέσεις καί μεταξύ τῶν ἄλλων προνομίων εἶχε καί ἓνα προσωπικό ἀπό μεταφραστές στή διάθεσή του. Γινόταν δεκτός σέ ἀκρόαση ἀπό τόν αὐτοκράτορα κάθε μέρα καί ἀργότερα ἔγινε ἓνα εἶδος πρωθυπουργοῦ· τελευταῖα ἔλαβε τόν τίτλο τοῦ μεγάλου λογοθέτου. Μερικές ὑπηρεσίες καλοῦνταν «εἰδικές ὑπηρεσίες», ἀλλά αὐτές δέν εἶχαν καμμιά ἀναγνωρισμένη σπουδαιότητα γιά τήν γενική διοίκηση. Ἄπ' αὐτές τίς ὑπηρεσίες μόνο ἡ ὑπηρεσία τοῦ συγκέλλου χρειάζεται νά μνημονευθεῖ. Ὁ σύγκελλος ἦταν ἀνώτερος κληρικός, πού συχνά ἀνερχόταν στόν πατριαρχικό θρόνο μέ διορισμό ἀπό τόν αὐτοκράτορα σέ συμφωνία μέ τόν πατριάρχη. Στήν ἱεραρχία προηγούνταν ἀπό ὄλους τούς συνηθισμένους ἀξιωματούχους. Ἡ ὑπηρεσία του μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς μιᾶ ὑπηρεσία ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη.

Γιά τή διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν ὁ Φιλόθεος ἀναφέρει εἰκοσιπέντε θέματα, ἀλλά κατά τήν ἀρχή τοῦ ἑνατου αἰῶνα ὑπῆρχαν μόνο δέκα. Ὁ ἀριθμός τῶν θεμάτων συνέχιζε νά αὐξάνει καί κατά τόν ἐνδέκατο αἰῶνα γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν τριάντα ὀκτώ. Ἡ ἐπέκταση τῶν συνόρων καί πῶς πολύ ἡ ἐπιθυμία νά ἐλέγχεται ἡ αὐξανόμενη δύναμη αὐτῶν τῶν ἀνεξάρτητων διαμερισμάτων συνέβαλαν σ' αὐτή τήν ἀνάπτυξη. Σέ χρόνους ἀνώμαλους πολλοί στρατιωτικοί κυβερνήτες ὑπέκυπταν στόν πειρασμό νά χρησιμοποιοῦν τή δύναμή τους κατά τοῦ αὐτοκράτορα, ἐνῶ ὁ σχηματισμός μιᾶς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας γαιοκτημόνων ἐπίσης ἔδινε βάσιμο ἔδαφος γιά ἀνησυχίες. Οἱ ἀρχηγοί τῶν θεμάτων γενικά καλοῦνταν στρατηγοί. Ἔτσι ἡ

*αὐξηση
τοῦ ἀριθμοῦ
τῶν θεμάτων*

*οἱ
ἀξιωματοῦχοι
τῶν
θεμάτων*

καθαρά στρατιωτική προέλευση τῶν θεμάτων φαίνεται ἀπὸ τὸν ἐπίσημο τίτλο τοῦ διοικητῆ τους. Αὐτοὶ ἐξαρτῶνταν κατευθείαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Φαίνεται ὅτι τὰ θέματα διαιρέθηκαν σὲ δυὸ ὁμάδες: μιὰ ἀνατολικὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ τὰ θέματα τῆς Μ. Ἀσίας μαζί μὲ τὰ θέματα τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, χωρὶς ὅμως νὰ συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτὴ τὰ νησιώτικα θέματα, τὰ ὁποῖα μὲ τὰ ὑπόλοιπα θέματα τῶν Βαλκανίων, τῆς Νότιας Ἰταλίας καὶ τῆς Χερσονήσου τῆς Κριμαίας σχημάτιζαν τὴ δυτικὴ ὁμάδα θεμάτων. Οἱ στρατηγοὶ τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων πάντοτε κατεῖχαν ὑψηλότερη θέση. Κατὰ τὸ Φιλόθεο, στὴν ἱεραρχία ἦταν μετὰ τὸ σύγκελλο καὶ ἀνώτεροι ἀπὸ τὸν ἑπαρχο τῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τῶν δυτικῶν θεμάτων. Αὐτὴ ἡ προνομιακὴ θέση πού δόθηκε στοὺς στρατιωτικὸς ἐπισήμους, ἔδωκε στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τῆς μέσης καὶ τῆς ὑστερότερης περιόδου τὸν εἰδικό της χαρακτήρα. Οἱ στρατηγοὶ τῶν ἀνατολικῶν θεμάτων, στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ στρατηγοὶ τῶν νησιωτικῶν θεμάτων, λάβαιναν τοὺς μισθοὺς τους ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θησαυροφυλάκιο, ἐνῶ οἱ στρατηγοὶ τῶν δυτικῶν θεμάτων ἀπὸ τίς προσόδους τῶν ἑπαρχιῶν τους. Ὅπως τονίστηκε, ἡ πολιτικὴ διοίκηση μὲ τίς οἰκονομικὲς καὶ δικαστικὲς ἀρχές ἐπίσης ἦταν στὰ χέρια αὐτῶν τῶν στρατιωτικῶν κυβερνητῶν. Ὁ στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς βοηθοῦνταν ἀπὸ ἓνα μεγάλο σῶμα πολιτικῶν ὑπαλλήλων πέρα ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ του προσωπικό. Ὁ χαρτουλάριος τοῦ θέματος, ὁ ὁποῖος ἐπέβλεπε τίς δαπάνες πληρωμῆς τῶν στρατιωτῶν, ἦταν ὑπεύθυνος στὸ λογοθέτη τοῦ στρατιωτικοῦ, μολονότι αὐτὸς ὁ δεῦτερος εἶχε μικρότερο βαθμό. Ἐπιπλέον ὁ ἀνώτερος δικαστὴς τοῦ θέματος καὶ ὁ πρωτονοτάριος (θηρησκευτικὸς ἀξιωματοῦχος) ἦταν, τουλάχιστο ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ δέκατου αἰῶνα, ὑπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ στρατηγοῦ. Ἡ ἐξάρτησή τους ὅμως ἦταν ὑπὸ ὀρισμένους ἐπιφυλάξεις, πού διατυπώνονται στὸ ἀποκαλούμενο Τακτικόν τοῦ Λέοντος κατὰ τὸν ἀκόλουθό τρόπο: «Σέ ὀρισμένα ζητήματα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς στρατηγούς, ἀλλὰ θεωροῦμε ἀσφαλέστερο νὰ ὑποβάλλουν τίς ἐκθέσεις τοῦς στὴ δική μας κεντρικὴ διοίκηση, γιὰ νὰ μᾶς καταστοῦν ἱκανοὺς νὰ γνωρίζουμε τὴν κατάσταση διοικήσεως». Δέν εἶναι γνωστὸ πῶς τὰ καθήκοντα κατανέμονταν στὶς λεπτομέρειες,

ἀλλά ὁπωσδήποτε ἡ κεντρική ὑπηρεσία διατηροῦσε κάποιο δικαίωμα ἐπιβλέψεως, γιὰ νὰ ἐλέγχει καί νὰ συγκρατεῖ τοὺς στρατηγούς τῶν θεμάτων. Ὁ ἴδιος σκοπὸς ἐξυπηρετοῦνταν μὲ τὴν ἀποστολὴ ἀξιωματῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση γιὰ ἐποπτεία καί ἐπιθεώρηση. Ἐπιπλέον οἱ ἐπίσκοποι παρακινουῦνταν νὰ ἐπιβλέπουν τὴ διοικητικὴ διαδικασίαν σὲ ἐπισκοπὲς τοὺς καί οἱ ὑπῆκοοι ἐνθαρρύνονταν νὰ ζητοῦν νόμιμη ἀπόδοσιν δικαιοσύνης σὲ κάθε καταπίεση.

Κατὰ τῶν ἐπαρχιακῶν δικαστηρίων γίνονταν ἐφέσεις. Ὁ αὐτοκράτορας παρέμενε ὁ ἀνώτατος δικαστὴς ἐφέσεων, καί ἐπίσης ἐπεφύλασσε γιὰ τὸν ἑαυτοῦ τὴ δικαιοδοσίαν κρίσεως τῶν ἀνώτατων ἀξιωματῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι μερικοὶ αὐτοκράτορες ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀκούουν προσωπικὰ παράπονα. Στὸ πλευρὸ τοῦ αὐτοκράτορα ὡς ἀνώτατοι δικαστικοὶ ἄρχοντες ἦταν ὁ ἐπαρχὸς τῆς πόλεως καί ὁ κοιαιστωρ. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα ὁ μέγας δρογγάριος κατέλαβε τὴ θέση τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως. Ἐπιπλέον ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε ἓνα ἀνώτατο δικαστήριον γιὰ σημαντικὰ ὑποθέσεις μὲ δώδεκα δικαστὲς. Ἐντούτοις ὑπάρχει ἕδαφος γιὰ παράπερα ἔρευνα σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης

Ἐνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὅλης τῆς περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία σὲ πολιτικὰ θέματα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου οἱ ἐπίσκοποι εἶχαν διακιώματα ἀπονομῆς δικαιοσύνης, πού ἐποίκιλλαν σὲ ἕκτασιν. Ἄν ὁ κατηγορούμενος ἦταν κληρικός, τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια δικαιοσύνης ἦταν ἀρμόδια καί ἡ ἴδια διαδικασία ἀκολουθοῦνταν σ' ὅλες τὶς πολιτικὰς ὑποθέσεις ἂν ἦταν σύμφωνη ἡ γνώμη καί τῶν δύο διαδίκων. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἐνδέκατου αἰῶνα ἡ δικαιοδοσία αὐτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπεκτάθη σ' ὅλες τὶς ὑποθέσεις γάμου καί φιλανθρωπικῶν κληροδοτημάτων. Μετὰ τὴ μεσολάβηση τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας ἡ διάκρισις μεταξὺ λαϊκῆς καί ἐκκλησιαστικῆς δικαστικῆς δικαιοδοσίας ἔγινε περισσότερο σκοτεινὴ. Καί αὐτὴ ἡ σύγχυσις ἦταν εὐκολότερη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο, ὅταν ἡ Ἐκκλησία καί ὁ Πατριάρχης ἄρχισαν νὰ παίζουσι ὄλο καί σημαντικότερον ρόλον στὴν κυβέρνησιν τοῦ κράτους. Ἐντούτοις ἡ διοίκησις τῆς δικαιοσύνης καί ἡ νο-

μική διαδικασία συνέχισαν μέχρι τέλους να ακολουθούν πιστά την πορεία της δικανικής σκέψης, μολοντί οι ρωμαϊκοί νόμοι μεταβλήθηκαν ουσιαστικά με την υιοθέτηση χριστιανικών ιδεών. Τό γεγονός ότι ή απάνθρωπη τιμωρία του σωματικού άκρωτηριασμού είναι τόσο συχνή στή βυζαντινή εγκληματική νομολογία μπορεί από πρώτη όψη να φανεί ότι δέ δικαιολογεί μιά τέτοια γνώμη. Άλλά ό άκρωτηριασμός συχνά αντικατέστησε τή θανατική ποινή και μπορεί σε μιά σκληρότερη στά ήθη εποχή από τή δική μας να φαίνονται ότι ήταν μετριασμός τής προηγούμενης αυστηρότητας. Μπορεί να δικαιολογηθεί με μιά αναφορά στίς λέξεις του Ευαγγελίου: «εί ό όφθαλμός σου σκανδαλίζει σε, έξελε αυτόν»· ή με τό επιχείρημα ότι παρεχόταν στόν κατηγορούμενο ή ευκαιρία μετανοίας. Πρέπει να όμολογηθεί ότι, από τότε πού εισήχθησαν οι ποιινές άκρωτηριασμού, τιμωρίες όπως τύφλωση, κόψιμο τής γλώσσας και κόψιμο τών χειρών επιβάλλονταν και για άδικήματα, για τά όποια δέν προβλέπονταν προηγούμενως ή ποινή του θανάτου.

Άλλες ποιινές ήταν ή δήμευση τής περιουσίας και τά πρόστιμα. Φυλάκιση ως ποινή ήταν άγνωστη στόν παλιό βυζαντινό νόμο. Μόνο από τό δωδέκατο αιώνα και στό έξής πολλοί πολιτικοί κατάδικοι φυλακίζονταν, ως ότου ένας τραγικός θάνατος έθετε τέλος στά βάσανά τους στήν είρκτή Άνεμά² τών Βλαχερνών, πού όνομάστηκε έτσι από τόν Άλέξιο Α΄, μετά τήν έξέγερση πού έκαναν εκεί φυλακισμένοι. Έξορία σε μοναστήρι, μιά τιμωρία ή όποια φαίνεται ότι δείχνει πιο καθαρά τήν επίδραση του συστήματος μετάνοιας τής Έκκλησίας, εισήχθη σε παλαιότερη εποχή. Τό δικαίωμα να παρέχει ασύλο, τό όποιο πάντοτε διατήρησε ή Έκκλησία, είχε σαν έπακόλουθο κάποιο μετριασμό αυτών τών ποιινών. Όταν ασκούσαν ένα τέτοιο δικαίωμα, ή εκκλησιαστική ποινή, αν και ύπόκειταν σ' έναν αριθμό περιορισμών, αντικαθιστούσε τήν πολιτική ποινή. Τό δικαίωμα ασύλου όμως δέν παρεχόταν σ' όσους είχαν καταδικαστεί για έσχατη προδοσία και στούς αίρετικούς, οι όποιοι θεωρούνταν στόν ίδιο βαθμό ένοχοι με τούς προδότες»

2. (Σ.τ.Μ.) Όνομάστηκε έτσι από τό όνομα ενός κατάδικου, πού λεγόταν Άνεμάς.

καί ήταν χαρακτηριστικό τοῦ συστήματος τό γεγονός ὅτι οἱ φοροφυγάδες καί οἱ καταχραστές φοροεισπράκτορες ἐπίσης στεροῦνταν αὐτοῦ τοῦ δικαιώματος.

Τό πολύπλοκο καί ἐκτεταμένο σύστημα διοικήσεως συνέχισε νά λειτουργεῖ ἀκόμα καί ὅταν ἐπανειλημμένα δυσάρεστα ἐπληξαν τήν αὐτοκρατορία. Ἡ εἰσβολή τῶν Σελτζούκων Τούρκων στή Μ. Ἀσία ἐπέβαλε τήν ἀναδιοργάνωση τῶν θεμάτων. Οἱ διοικητές τους τώρα ἔλαβαν τόν ἐπίσημο τίτλο δούκες καί ἡ σφαίρα δραστηριότητάς τους πιθανῶς περιορίστηκε. Ἡ ἀληθινή κατάσταση τῆς διοικήσεως κατά τήν περίοδο τῶν Παλαιολόγων δέν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ ἐπαρκῶς. Ἐντούτοις τείνει κανεῖς νά πιστεῦει ὅτι τό ἔργο Περί Ὀφφικίων τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα εἶναι μᾶλλον μιᾶ εἰκόνα τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῆς αὐτοκρατορίας παρά τῆς μελαγχολικῆς πραγματικότητος. Φαίνεται βέβαιον ὅτι πολλοί ἀπό τούς πρῶην ἀξιωματούχους εἶχαν μόνο τιμητικούς τίτλους. Ἐκτός ἀπό τόν Πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀσκούσε μεγάλη ἐπίδραση στήν πολιτική διοίκηση αὐτῆς τῆς περιόδου, ὁ μέγας λογοθέτης καί ὄσοι κατεῖχαν τίς ἀνώτερες στρατιωτικές θέσεις ἤλεγχαν τίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, τό ὁποῖο τώρα εἶχε περιοριστεῖ σέ πολύ μικρῆ ἔκταση.

Μιά εἰδικότερη ἀρετή τῆς βυζαντινῆς γραφειοκρατίας ἦταν ἡ ἐξαίρετη ἐκπαίδευση τῶν μελῶν της. Οἱ ἀξιωματούχοι ὠφελοῦνταν ἀπό τόν ὑψηλό βαθμό γενικῆς ἐκπαιδεύσεως, πού ἀπολάμβανε ἡ κοινωνική τους τάξη κατ' ἐκείνους τούς χρόνους. Τό γεγονός ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἔδινε μισθό στούς σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου του φανερώνει ὅτι τό κράτος ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον νά ἔχει μιᾶ καλᾶ ἐκπαιδευμένη ὑπαλληλική ὑπηρεσία. Ἡ νομική ἐκπαίδευση, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τόν Ἰουστινιανό, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, εἶχε παρακμάσει καί εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιᾶ στενή ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση, ὡς ὅτου ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος ἄνοιξε καί πάλι τήν παλαιά νομική σχολή στήν Κωνσταντινούπολη. Εἰσόδος στίς σημαντικές καί ἐπικερδεῖς θέσεις θεωρητικά ἦταν δυνατή σ' ὄλους, ἀλλά στήν πραγματικότητα διαμορφώθηκε μιᾶ ἀριστοκρατία ὑπαλληλική, ἡ ὁποία δέν ἔκανε εὐκόλη τήν προαγωγή στούς νέους ὑπαλλήλους.

ἡ διοίκηση
τοῦ κράτους
κατά τούς
τελευταίους
αἰῶνες
τῆς ζωῆς του

ἡ ἐκπαίδευση
τῶν ὑπαλλήλων

ή άριστοκρατία
των μεγάλων
γαιοκτημόνων

Κατά τήν ίδια περίοδο στή Μ. Ἀσία ἀναπτύχθηκε μιá άλλη ἐπαρχιακή άριστοκρατία, ή άριστοκρατία των μεγάλων γαιοκτημόνων· ἐναντίον αὐτῆς τῆς άριστοκρατίας, πού ὄλο καί ἀναπτυσσόταν, ὁ αὐτοκράτορας καί οἱ ἐξαιρετικά ἐκπαιδευμένες πολιτικές ὑπηρεσίες ἐνώθηκαν. Αὐτή ή ἐπαρχιακή άριστοκρατία συχνά εἶχε ἰσχυρή στρατιωτική ἰσχύ καί ή λαϊκότητά της, μέ τό στρατό πού διέθετε, μεγάλωνε τή ζηλοτυπία των γραφειοκρατῶν τῆς πρωτεύουσας. Πρέπει νά ὁμολογηθεῖ ὅτι αὐτή ή ἀντιπάθεια τῆς ὑπαλληλικῆς τάξεως πρὸς τή στρατιωτική άριστοκρατία, ή ὁποία συνέχεια ἀγωνιζόταν νά ἀποκτήσει δύναμη, ὀδήγησε τελικά στήν παραμέληση τοῦ στρατοῦ καί συνέβαλε στήν κατάρρευση τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ή ἀνανέωση πού σημειώθηκε κατά τήν ἐποχή των Κομνηνῶν ὀδήγησε σέ ἀντίδραση κατά των πρωτείων των πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν καί κατά συνέπεια ή λατινική αὐτοκρατορία βρῆκε στήν Ἀνατολή συνθήκες πού δέν ἦταν ἀνόμοιες πρὸς τίς συνθήκες πού ὑπῆρχαν στή δική της φεουδαρχική ὀργάνωση. Ἀλλά κατά τήν ἐποχή των Παλαιολόγων οἱ ὑπάλληλοι παρέμειναν ἀκόμα τό στήριγμα τῆς πολιτείας, ή ὁποία μαχόταν γιά τήν ὑπαρξή της.

γενική κρίση
γιά τήν
ὑπαλληλική
τάξη

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτή ή ὑπαλληλική τάξη ἦταν ἀληθινή στόν τύπο της καί ἔδειξε μεγάλη ἰκανότητα ἀντιστάσεως· ἦταν ὑπεύθυνη σ' ἓνα βαθμό γιά τή συντηρητική ἐμφάνιση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· ἀλλά ἦταν ἀρκετά εὐέλικτη πάντοτε νά ἐκετελεῖ τό καθήκον της. Παρεῖχε τά μέσα μέ τά ὁποία ὁ αὐτοκράτορας μποροῦσε νά πραγματοποιήσῃ τήν πολιτική του καί δέν ἦταν δικό της λάθος αὐτό πού προκαλοῦσε τά συνεχῆ παράπονα γιά τό ἀνυπόφορο φορτίο τῆς φορολογίας, ἀκόμα καί ἄν σέ πολλές περιπτώσεις μποροῦμε νά διαπιστώσουμε δωροδοκίες καί φίλαυτη ἐκμετάλλευση των ὑπηκόων. Γενικά αὐτοί οἱ ὑπάλληλοι θεωροῦνταν ὡς ὁ δεσμός μεταξύ ὑπηκόων καί αὐτοκράτορα καί ὡς οἱ τηρητές των νόμων. Μαζί μέ τήν Ἐκκλησία καί ἴσως μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἀπ' ὅ,τι ή Ἐκκλησία τά μέλη τῆς ὑπαλληλικῆς τάξεως, πῶς ή δραστηριότητά τους ἐκτεινόταν σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία καί πού ή ἐπίσημη γλώσσα τους ἦταν ή ἑλληνική, συνέβαλαν στόν ἐξελληνισμό, ή, ὅπως οἱ ἴδιοι θά ἔλεγαν, στόν ἐκρωμαϊσμό των

ξενικῶν στοιχείων καί κατ' αὐτό τόν τρόπο βοήθησαν νά ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας. Γιά νά συνοψίσουμε: ἦταν μιά ὑπαλληλία δαπανηρή καί ὄχι πάντοτε εὐκίνητη, ἀλλά ἦταν ἐκείνη ἡ ὁποία μέ τήν ἐγγενή τῆς ἰκανότητα γιά ἀντίσταση ὄχι μονάχα ἔδωκε στό βυζαντινὸ κράτος τόν εἰδικό του χαρακτήρα μέσα στοὺς αἰῶνες, ἀλλά ἐπίσης σέ περιόδους κρίσεως πρόσφερε σ' αὐτὸ ἀνεκτίμητη ὑποστήριξη.

3. Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΣΤΟΛΟΣ. Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

Α' Ὁ στρατός

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ στρατός πρέπει νά εἶχε μεγάλη σημασία γιά μιά αὐτοκρατορία πού ἡ ἱστορία τῆς σέ μακρές περιόδους ἦταν ἱστορία πολέμων καί ἡ ὀργάνωση τῆς σέ μεγάλο βαθμὸ εἶχε ἀναπτυχθεῖ γιά νά ἀνταποκριθεῖ σέ στρατιωτικὲς ἀπαιτήσεις. Ὁ στρατός μέ ὑπερηφάνεια ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτό του «ρωμαϊκὸ» καί αὐτὴ ἡ παράδοση μέ ἐπιμονὴ διατηρήθηκε. Ἡ διαμόρφωση τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος τῆς παλαιότερης αὐτοκρατορίας γιά μιά ἀκόμη φορά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν τελευταία περίοδο τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης καί ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο πρέπει μέ βραχύτητα νά ἐκτεθεῖ. Χρειάζεται νά ἐπιστρέψουμε στό Διοκλητιανὸ καί στὸν Κωνσταντῖνο, στό δεύτερο μάλιστα, ὁ ὁποῖος κατ' ἐκείνη τὴν περίοδο ἦταν ὁ κύριος ὀργανωτής. Ἐκτός ἀπὸ τίς φρουρές, πού στάθμευαν στὰ σύνορα, τοὺς λιμιτανάιους (limitanei), πού μπορεῖ νά συγκριθοῦν πρὸς ἓνα εἶδος ἐθνοφυλακῆς ἀπὸ μονίμως ἐγκατεστημένους χωρικούς, κατόχους γῆς ἡ ὁποία τοὺς παραχωροῦνταν μέ τὴν κληρονομικὴ ὑποχρέωση προσφορᾶς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ὑπῆρχε καί ἓνας κινούμενος στρατὸς ξηρᾶς, ὁ ὁποῖος συνόδευε τὸν αὐτοκράτορα καί ἀρχιστράτηγο σέ ἐκστρατείες. Αὐτὰ τὰ στρατεύματα καλοῦνταν αὐτοκρατορικά (comitatenses), ἐνῶ μερικά «θορυδῶδη» σώματα μεταξύ αὐτῶν κατεῖχαν ἐξέχουσα θέση ὡς σωματοφυλακὴ τοῦ αὐτοκράτορα, οἱ παλατινοὶ (palatini). Ἀλλά, ἀπὸ τότε πού ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε διαλύσει τὴν

*ἡ ρωμαϊκὴ
παράδοση
τοῦ στρατοῦ*

*φρουρές
στὰ σύνορα*

*αὐτοκρατορικά
στρατεύματα*

παλαιά πραιτωριανή φρουρά, ἡ πραγματική σωματοφυλακή ἦταν τὰ τάγματα τῆς αὐτοκρατορικῆς σωματοφυλακῆς. Τό στρατό διηύθυναν ἀνώτατοι ἀξιωματικοί, πού λέγονταν μάγιστροι τοῦ στρατοῦ (*magistri militum*). Στό βαθμό ἔρχονταν ἀμέσως μετά τοὺς ἐπάρχους, ἐνῶ ἀνήκαν στήν ἴδια τάξη μ' αὐτούς. Στήν ἀρχή ὑπῆρχαν δύο, ὁ μάγιστρος τοῦ ἱππικοῦ καί ὁ μάγιστρος τοῦ πεζικοῦ. Ὁ πρῶτος εἶχε προτεραιότητα ἐναντι τοῦ δεύτερου, χάρις στήν ἀνώτερη θέση τῶν ἱππικῶν στρατευμάτων. Καθένας ἦταν γενικός ἐπιθεωρητής τοῦ δικοῦ του κλάδου ὑπηρεσιῶν, τόν ὁποῖον διηύθυνε ὑπό τόν αὐτοκράτορα, ὅταν ὁ δεύτερος συμμετεῖχε προσωπικά στήν ἐκστρατεία. Ὅταν ὁμως ὀδηγοῦσαν τό στρατό, χωρίς νά παίρνουν διαταγές ἀπ' τόν αὐτοκράτορα, καθένας μπορούσε νά ὀδηγεῖ μικτές μονάδες ἱππικοῦ καί πεζικοῦ. Ἀπ' τήν ἀρχή αὐτό συνέβαινε πάντοτε μέ τούς μάγιστρος τοῦ ἱππικοῦ καί τοῦ πεζικοῦ, οἱ ὁποῖοι διορίζονταν σέ συνοριακά διαμερίσματα εἰδικῆς στρατιωτικῆς σημασίας. Ἀπό τούς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου Α' ὑπῆρχαν πέντε μάγιστροι στρατοῦ μέ ιδιαίτερα διαμερίσματα ὑπό τίς διαταγές τους· καθένας ἦταν ἀνεξάρτητος ἀπό τούς ἄλλους καί ὑπάκουε μόνο στόν αὐτοκράτορα. Δυό στρατηγοί παρέμεναν στήν αὐλή καί ἀπό ἕνας στά στρατεύματα τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Θράκης καί τοῦ Ἰλλυρικοῦ· σ' αὐτούς ὁ Ἰουστινιανός πρόσθεσε καί ἕναν ἄλλο γιά τήν Ἀρμενία. Ὁ δούκας εἶχε τό στρατιωτικό πρόσταγμα στίς ἐπαρχίες. Ἐπίσης οἱ στρατηγοί εἶχαν μιά ὑπηρεσία γιά τή διεκπεραίωση τῶν στρατιωτικῶν ὑποθέσεων καί γιά τήν ἀπονομή τῆς στρατιωτικῆς δικαιοσύνης.

ἡ στράτευση

Παρά τή γενική ὑποχρέωση στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ἡ ὁποία ἀκόμη ἴσχυε, ἡ ὑποχρεωτική στράτευση δέν ἦταν ὀπωσδήποτε ὁ κανόνας. Τά παιδιά τῶν στρατιωτικῶν καί ὁ ἀγροτικός πληθυσμός εἰδικότερα ὑπόκεινταν σέ στρατολόγηση, ἀλλά οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς μπορούσαν νά πληρώνουν ἕνα χρηματικό ποσό ἀντί νά δίνουν νεοσύλλεκτους, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά στέλνουν ἀπό τήν «ἀποικία» τους. Γι' αὐτό πολλοί ξένοι (βάρβαροι), ἰδίως Γερμανοί, προωθήθηκαν στό στρατό, σέ βαθμό πού ἡ λέξι βάρβαρος σήμαινε στή γλώσσα τοῦ λαοῦ στρατιώτης. Οἱ ὁμόσπονδοι (*foederati*) ἦταν τμήματα

ξένοι στό
στράτευμα

στρατού με δικούς τους άρχηγούς. προερχόμενα από φυλές που ήταν υποχρεωμένες με συμφωνία να προμηθεύουν στρατιώτες. Μόνο όταν ο Άτίλας έκλεισε τα σύνορα, αναγκάστηκε η κυβέρνηση του Βυζαντίου να κινητοποιήσει για μία ακόμη φορά τις δυνάμεις του κράτους. Όταν παρουσιάστηκε νέα προσέλευση Γερμανών, ο Λέων Α΄ προσπάθησε να βρει μία αντίρροπη δύναμη χρησιμοποιώντας τους Ίσαύρους από τη Μ. Ασία, οι οποίοι άργότερα σχημάτισαν τα διαλεκτά τάγματα της Αυτοκρατορίας. Αλλά, ως τότε που εύρισκαν μισθοφόρους, αυτοί ήταν πάντοτε το κύριο στήριγμα του στρατού. Οι βουκελλάριοι (bucellarii), που ονομάστηκαν έτσι από ένα είδος ψητής τροφής, σάν την κουραμάνα των στρατιωτών, έπαιζαν σημαντικό ρόλο, ο οποίος συχνά άποτελούσε κίνδυνο για τό κράτος. Ως στρατεύματα που συνόδευαν άπο κοντά τό στρατηγό, άποτελοῦσαν τή φρουρά του καί ήταν όργανισμένα να ύπηρετούν τόν άρχηγό τους καί τόν αυτοκράτορα. Έξαιτίας του μεγάλου άριθμού σχημάτισαν ένα σημαντικό σωμα στην έκοστρατευτική δύναμη του Ίουστινιανού. Αλλά οι βουκελλάριοι άποτελοῦσαν σημείο έξασθενήσεως τής κεντρικής έξουσίας, γιατί ή πληρωμή καί ό όπλισμός τους άφήνονταν στή δικαιοδοσία του στρατηγού τους. Η κατανομή του στρατού παρέμενε άκόμη ή ίδια· μόνο τά αυτοκρατορικά στρατεύματα καλοῦνταν «Ρωμαίοι στρατιώται» στην έλληνική γλώσσα τής έποχής, έφόσον άποτελοῦνταν άπο στρατιώτες προερχόμενους άπο ύπηκόους τής αυτοκρατορίας. Τά στρατεύματα που έφεραν τό όνομα του τόπου τής καταγωγής τους, π.χ. τά ισσυρικά ή τά θρακικά, επίσης άνήκαν στα αυτοκρατορικά σώματα. Αλλά όμως τά στρατεύματα είχαν περισσότερο κύρος έξαιτίας των αξιόλογων μαχητικών τους ίκανοτήτων. Χάρη στή μέθοδο στρατολογίας τους είχαν πολλά τά κοινά με τους όμόσπονδους. Τακτικά σώματα στρατευμάτων που άποτελοῦνταν άπο ξένους μισθοφόρους αλλά με ντόπιους ήγέτες κατά τήν παλαιότερη έποχή όνομάζονταν σύμμαχοι. Κατά τήν περίοδο του Ίουστινιανού αυτά τά σώματα περιήλθαν κάπως σε κατώτερη μοίρα, γιατί τήν πρώτη θέση κατείχαν οι βουκελλάριοι καί οι όμόσπονδοι. Στο μεταξύ τό ίππικό άπέδαινε όλο καί περισσότερο ή κυριότερη μαχητική δύναμη. Περιλάβαινε

· διάφορα
στρατιωτικά
σώματα

τά τμήματα πού ἔφεραν θώρακα καί πού σχηματίστηκαν κατά τό περσικό πρότυπο. Αὐτά γιά πρώτη φορά παρουσιάστηκαν τόν τρίτο αἰώνα. Οἱ Βυζαντινοί πήραν καί τό τόξο ἀπό τούς Πέρσες ὡς ἀποτελεσματικό ὄπλο μακρινῆς ἀποστάσεως γιά τήν προπαρασκευή τῆς κῆρας ἐπιθέσεως.

ἀπό τούς
μισθοφόρους
στήν
ὑποχρεωτική
στράτευση

Ἡ κακή κατάσταση τῶν οικονομικῶν καί ἡ ἐμφάνιση τῶν Ἀβάρων στά σύνορα τοῦ Δούναβη σιγά σιγά ἔφεραν σέ δύσκολη θέση τούς διαδόχους τοῦ Ἰουστινιανοῦ νά στρατολογήσῃν μισθοφόρους. Τά στρατεύματα τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ στρατολογία γίνονταν ὄλο καί περισσότερο πυκνή, ἰδίως μεταξύ τῶν κατοίκων τῶν ἀρμενικῶν περιοχῶν, πού κατακτιήθηκαν πρόσφατα, οἱ ὁποῖες ἀπέβησαν τόποι καλῶν μαχητικῶν ἀποθεμάτων. Τό Στρατηγικόν, ἕνα στρατιωτικό ἐγχειρίδιο πού ἀπόδίδεται στό Μαυρίκιο, ὁμιλεῖ γιά στρατιωτική ὑπηρεσία ὄλων τῶν ὑπηκόων ὡς τό τεσσαρακοστό ἔτος. Αὐτό τό βιβλίο κάνει διάρκιση ἀνάμεσα σέ ἐπίλεκτα στρατεύματα καί κατώτερα. Οἱ βουκελλάριοι, οἱ ὁμόσπονδοι καί οἱ ἄριστοι ἀποτελοῦσαν τά ἐπίλεκτα στρατεύματα. Τώρα στούς ὁμόσπονδους ἀνήκαν καί τά πιό πολεμοχαρή σώματα στρατοῦ, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως τούς Ἰσαύρους. Οἱ ἄριστοι ἦταν οἱ πιό ἐπίλεκτοι ἀπ' ὄλο τό στρατό. Αὐτή τήν ἐποχή οἱ διαταγές δίδονταν ἀκόμη στή λατινική.

ἐπίλεκτα
σώματα

ἐγκατάσταση
στρατιωτῶν
στίς ἀκριτικές
ἐπαρχίες

Μ' αὐτό τό στρατό ὁ Ἡράκλειος πολέμησε κατά τῶν Περσῶν. Ἀπετέλεσε γι' αὐτόν τή βάση γιά τή νέα στρατιωτική ὀργάνωση, ἡ ὁποία ἀργότερα πρόκειται νά ὀδηγήσει σέ μιᾶ ἀλλαγῇ στό σύστημα διοικήσεως τῶν ἐπαρχιῶν. Εὐρισκόμενος σέ ἀδυναμία νά στρατολογήσει ξένους μισθοφόρους ὁ Ἡράκλειος ἀποφάσισε νά ἐγκαταστήσει τά στρατεύματά του μόνιμα στίς ἐπαρχίες, οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦνταν περισσότερο ἀπό τούς Πέρσες, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ μαχητικότητά τους θά μεταβιβάσῃ καί στούς διαδόχους τους. Φαίνεται ὅτι ὑποσχέθηκε στούς στρατιῶτες του νά ἐγκατασταθοῦν στίς περιοχές πού τούς δώρισε, πρὶν ἀπό τήν ἀποφασιστική ἐκστρατεία, ὥστε ἡ ἐπιθυμία τους γιά τή νίκη νά ἀυξηθεῖ σημαντικά. Δέν μποροῦμε νά καθορίσουμε τόν ἀρχικό σκοπό τῶν σχεδίων τοῦ αὐ-

τοκράτορα. Ἡ ἐφαρμογή τους περιορίστηκε στή Μ. Ἀσία ἐξαιτίας τῆς νικηφόρου εἰσβολῆς τῶν Ἀράβων, πού ἡ ἱκανοποιητική στρατιωτική ἐκπαίδευσή τους κατά ἕνα μέρος ὀφειλόταν στήν προηγούμενη συμμαχία τους μέ τούς Βυζαντινούς καί τούς Πέρσες. Στή Μ. Ἀσία στήν ἀρχή ἐμφανίστηκαν τρία μεγάλα στρατιωτικά διαμερίσματα, τά ὁποῖα ἀργότερα ὀνομάστηκαν θέματα, δηλαδή περιοχές μέ στρατεύματα μονίμως ἐγκατεστημένα ἐκεῖ· τό Ἀνατολικόν μέ τά στρατεύματα τῆς Ἀνατολῆς, τό Ὀψίκιον³, στό ὁποῖο ἀνήκαν τά στρατεύματα πού στάθμευαν κοντά στήν πρωτεύουσα καί τό Ἀρμενικόν μέ τά στρατεύματα τῆς Ἀρμενίας. Οἱ διοικητές τους, οἱ στρατηγοί, ἤ, στήν περίπτωση τοῦ θέματος τοῦ Ὀψικίου, ὁ κόμης, μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ διάδοχοι τῶν προηγούμενων μαγίστρων, τῶν διοικητῶν τοῦ πεζικοῦ καί τοῦ ἵππικοῦ. Οἱ ἐπίλεκτες μονάδες ὁμως ἀπ' ὅλα τά τμήματα τοῦ στρατοῦ ἦταν ἐγκατεστημένες σέ χωριστά διαμερίσματα, πού ἐμφανίζονται ἀργότερα ὡς ἀνεξάρτητα θέματα. Ἔτσι οἱ βουκελλάριοι καί οἱ ἄριστοι χωρίστηκαν ἀπό τό Ὀψίκιον καί οἱ Θράκες ἀπό τό ἀνατολικό θέμα, ἐνῶ οἱ ὁμόσπονδοι ἔμειναν πάντοτε στό ἀνατολικό θέμα. Δέν εἶναι γνωστό πότε αὐτή ἡ ὀργάνωση διαδόθηκε στήν Εὐρώπη, ἀλλά, ἀφοῦ τά θέματα τῆς Θράκης καί τῆς Μακεδονίας ἀνήκαν στήν ἀνατολική ὁμάδα, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι αὐτά τά δυό θέματα δημιουργήθηκαν σέ μιά παλαιότερη ἐποχή παρά τά ἄλλα δυτικά θέματα. Γιατί στήν τελική συγκρότηση τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων τά ἀνατολικά θέματα πάντοτε εἶχαν τό προβάδισμα, πράγμα πού ἀρχικά, χωρίς ἀμφιβολία, ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι τά θέματα αὐτά ἀναπτύχτηκαν παλαιότερα, ἐνῶ ἀργότερα εἶχαν τό προβάδισμα χάρις στή θαυμάσια ἀντίστασή τους στή Μ. Ἀσία ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Θέματα πού δημιουργήθηκαν ἀργότερα ἔλαβαν γεωγραφικά ὀνόματα.

Ἡ κατανομή τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας βασιζόταν σ' αὐτή τήν ὀργάνωση σέ θέματα καί αὐτά ἀργότερα ἀναπτύχτηκαν σέ στρατιωτικές ἀλλά καί διοικητικές

3. (Σ.τ.Μ.) Ὀψίκιον ἦταν τό θέμα πού περιλάβαινε τίς περιοχές τῆς Νίκαιας, Προύσας κ.ἄ.

τά θέματα
καί οἱ
διοικητές τους

ἐπαρχίες. Κάθε ἐπαρχία ἀποτελοῦσε ἓνα θέμα (ἔδινε στρατεύματα, ἂν θέλουμε νά χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη ἔκφραση). Τό θέμα ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του χωριζόταν σέ δύο ἢ τρεῖς τοῦρμες, κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες διοικοῦσε ὁ τουρμάρχης, πού ἦταν διοικητής μεραρχίας καθώς ἐπίσης καί πολιτικός διοικητής ἑνός τμήματος τοῦ θέματος. Τό ὑπόλοιπο τοῦ στρατιωτικοῦ σχήματος δέν εἶναι πολύ γνωστό καί μεταβαλλόταν συνεχῶς ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς ἐκτάσεως τῶν θεμάτων. Ἡ τακτική διαιρέσεως τοῦ στρατοῦ, πού ἐφαρμοζόταν κατά τόν ἔκτο αἰῶνα, σέ τοῦρμες (μεραρχίες), μοῖρες (ταξιαρχίες) καί τάγματα (συντάγματα) συνεχίστηκε, καθώς φαίνεται ἀπό τά ὀνόματα: τοῦρμες, μοῖρες καί βάνδες. Βάνδες ὀνομάστηκαν ἀπό τό λατινικό *bandum*, πού σημαίνει σημαία. Στό Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου οἱ τουρμάρχες, οἱ δρουγγάριοι καί οἱ κόμητες τῆς βάνδας ὅλοι ἐξαρτῶνται ἀπό τοὺς στρατηγούς. Σύμφωνα μ' ἓναν κατάλογο, πού μᾶς δίδεται ἀπό ἀραβική πηγὴ, ὁ στρατηγός εἶχε κάτω ἀπό τίς διαταγές του δέκα χιλιάδες ἄνδρες διηρημένους σέ δύο τοῦρμες, κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπό πέντε βάνδες ὑπό ἓνα δρουγγάριο, ἐνῶ κάθε βάνδα διαιροῦνταν σέ πέντε πενταρχίες, κάθε μία ὑπό τῆ διοίκηση ἑνός κόμη. Κάθε κόμης εἶχε ὑπό τῆ διοίκησή του πέντε πεντηκονταρχίες, κάθε μία ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπό σαράντα ἄνδρες ὑπό τόν πεντηκόνταρχο, ὁ ὁποῖος, καθώς τό ὄνομα φανερώνει, πρέπει κατά καιροὺς νά κυβερνοῦσε πενήντα ἄνδρες. Τέλος ἔρχονταν οἱ τέσσερις δεκαρχίες, κάθε μία ἀπό δέκα ἄνδρες.

Πέρα ἀπ' αὐτά τά στρατεύματα ὑπῆρχαν οἱ κλεισοῦρες, πού διοικοῦνταν ἀπό τοὺς κλεισουράρχες. Αὐτές δέν συμπεριλαμβάνονταν στό σύστημα τῶν θεμάτων. Κατά λέξη ὁ ὅρος σημαίνει ὄρεινές διαβάσεις καί ἐπομένως ἀναφέρεται στά εἰδικά συνοριακά διαμερίσματα, ὅπου οἱ δρόμοι, ἀπό τοὺς ὁποῖους οἱ εἰσβολεῖς μποροῦσαν νά προχωρήσουν, ἔπρεπε νά φυλάσσονται καί νά κλείνονται. Καθώς αὐτά τά διαμερίσματα ἀπέκτησαν σημασία ἔγιναν ἀνεξάρτητα θέματα. Οἱ ἀκρίτες, πού τό ὄνομά τους σημαίνει: «ὑπερασπιστὲς τῶν συνόρων», ὀπωσδήποτε ὑπάκουαν στοὺς διοικητὲς τῶν θεμάτων, τουλάχιστο κατά καιροὺς. Στά σύνορα ἔκαναν συνεχὴ πόλεμο περι-

ορισμένης έκτασεως. Ὁ Διγενής, ὁ ἥρωας τοῦ βυζαντινοῦ ἐθνικοῦ ἔπους, στό ὁποῖο καθρεφτίζονται οἱ συνθήκες τοῦ δέκατου αἰώνα, εἶναι ἕνα τέτοιος ἀκρίτας. Ἡ συνεχῆς πάλη μέ τούς ἄπιστους καί μέ τούς ληστές, τούς ἀπελάτες (κλέφτες κοπαδιῶν ζώων), εἶναι ἡ βάση τοῦ μύθου τῶν ἀκριτῶν.

Ἐκτός ἀπό τό στρατό τῶν ἐπαρχιῶν στάθμευαν ἐπίσης στρατεύματα στήν Κωνσταντινούπολη καί στή γύρω περιοχή. Αὐτά περιλάβαιναν τά τέσσερα ἱππικά συντάγματα: τούς σχολάριους (scholarii), τούς ἐξκουβιτάριους (excubitores), τούς ἰκανάτους (καθένα ὑπό τή διοίκηση ἑνός δομέστικου) καί τούς ἀριθμούς ἢ βιγλάτορες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τή φρουρά τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀρχηγείου καί εἶχαν γιά διοικητή ἕνα δρουγγάριο. Ἐκτός ἀπ' αὐτά ἦταν καί ἕνα σύνταγμα πεζικοῦ ὑπό ἕνα δομέστικο καί ἀκόμη τά στρατεύματα πού διοικοῦσε ὁ κόμης ἢ δομέστικος τῶν τειχῶν, ἕνας τίτλος ὁ ὁποῖος πιθανόν ἀναφερόταν στά Μακρά Τείχη, πού οἰκοδομήθηκαν ἀπό τόν Ἀναστάσιο Α', περίπου σαράντα μίλια δυτικά ἀπό τήν πρωτεύουσα. Μέ ἐξαίρεση τή φρουρά τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, αὐτά τά στρατεύματα πῆγαιναν στή μάχη μαζί μέ τόν αὐτοκράτορα. Ἀλλά ἡ πραγματική σωματοφυλακή τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἡ ἔταιρεία, πού σήμαινε ἀκολουθία, ὑπό τούς ἑταιρειάρχες. Ὁ δομέστικος τῶν σχολαρίων ἦταν ὁ ἀξιωματοῦχος μέ τή μεγαλύτερη θέση μετά τό στρατηγό τοῦ ἀνατολικοῦ θέματος καί ἔγινε ὁ ἀρχιστρατηγός ὅλου τοῦ στρατοῦ κατά τό δέκατο αἰώνα, ὅταν πλέον οἱ αὐτοκράτορες δέν ἐκστράτευαν προσωπικά. Οἱ ὑπολογισμοί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στρατευμάτων τῶν συνταγμάτων δέν εἶναι σταθεροί. Ποικίλλουν ἀπό 4.000 καί περισσότερο μέχρι 1.500. Κατά τόν ἕνατο αἰώνα ὁλόκληρο τό στράτευμα ἔχει ὑπολογιστεῖ σέ 120.000, ἐνῶ ἐπί Ἰουστινιανοῦ ἦταν 150.000. Ἀλλά λαβαίνοντας ὑπόψη τό γεγονός ὅτι κατά τόν ἕνατο αἰώνα ἡ ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας μειώθηκε κατά πολύ, αὐτή ἡ δύναμη τοῦ στρατοῦ εἶναι ἀπόδειξη τῶν αὐξημένων στρατιωτικῶν ἀναγκῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ μισθός τῶν στρατιωτῶν ἦταν σχετικά μικρός. Ἀλλά πρέπει νά μήν ξεχνᾶ κανεῖς ὅτι οἱ στρατιωτικές γαιοκτησίες, πού καθιερώθηκαν μέ τό σύστημα τῶν θεμάτων, ἦταν σημαντική

τά στρατεύματα
τῆς
πρωτεύουσας

ἡ ἀριθμητική
δύναμη
τοῦ στρατοῦ

ὁ μισθός τῶν
στρατιωτῶν

ἀμοιβή γιά τούς κατόχους τους. Κατά τόν πρῶτο χρόνο ὑπῆρξε ἡ ρεοσύνη του ὁ στρατιώτης τοῦ θέματος ἔπαιρνε ἓνα σολδίδιον. Στά ἐπόμενα χρόνια τό ποσό ἠῦξανε, ὡς ὅτου κατά τό δωδέκατο ἔτος ὁ στρατιώτης ἔπαιρνε τό μέγιστο τοῦ μισθοῦ του, πού ἔφ' ανε τά δώδεκα σόλδια. Οἱ στρατιῶτες τῶν συνταγματῶν καί οἱ ὑφιστάμενοι ἀξιωματοῦχοι τῶν θεμάτων πιθανῶς ἔφ' αναν ἓνα μέγιστο μισθοῦ δεκαοκτώ σολδίων. Οἱ ἀκίνητες περιουσίες τῶν στρατιωτῶν ἦταν μέσου μεγέθους ἀγροτικά κτήματα καί ἀποτελοῦσαν τή σπονδυλική στήλη ὅλου τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ αὐτοκράτορες ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν νά προστατεύσουν τούς στρατιωτικούς ἀπό τήν πίεση τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τελικά αὐτή ἡ προστασία ἀπέτυχε, γιατί ἡ ἀριστοκρατία τῆς Κωνσταντινουπόλεως πάντοτε ζητοῦσε καί εὔρισκε γῆ, γιά νά ἐπενδύει τά κεφάλαιά της, πού συγκέντρωνε ἀπό τά κτήματά της. Γι' αὐτό τό λόγο καί ὡς ἀποτέλεσμα κάποια παραμελήσεως τοῦ στρατοῦ ἀπό τήν κεντρική διοίκηση κατά τόν ἐνδέκατο αἰῶνα ἡ ἄμυνα τῆς αὐτοκρατορίας ἔξασθένησε. Οἱ συνέπειες τῆς ἥττας τοῦ Μαντζικέρτ (1071) καί ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν Σελτζούκων Τούρκων στή Μ. Ἀσία ὀδήγησε κατευθείαν στήν κατάρρευση τοῦ μέχρι τότε συστήματος. Γι' αὐτό, ὅταν βροῖσκουμε στρατιωτικές κτηματικές περιουσίες σέ μεταγενέστερα χρόνια, δύσκολα μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε τίς λέξεις στήν ἀρχική τους σημασία, γιατί αὐτοί οἱ ἰδιοκτῆτες γῆς ἦταν οἱ γνωστοί προνοιάριοι. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ κτηματική περιουσία δινόταν σέ ἀνώτερους ἀξιωματικούς μέ τήν ὑποχρέωση νά προμηθεύουν στρατιῶτες· τό εἰσόδημα ἀπ' αὐτά τά κτήματα ἀνῆκε σ' αὐτούς κατά τή διάρκεια τῆς ζωῆς τους, χωρίς ὅμως τά κτήματα νά μεταδιδάζονται στούς ἀπογόνους. Αὐτό τό σύστημα φέρει κάποια ὁμοιότητα μέ τό δυτικό φεουδαρχικό σύστημα. Ἐπιπλέον ἐγιναν προσπάθειες νά τεθεῖ ὑπό ἔλεγχο ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ, πού παρατηροῦνταν σ' ὀρισμένα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας ἔξαιτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σελτζούκων, τῶν Σέρβων καί τῶν Οὐγγρων. Γι' αὐτό ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ σκοπός, ἐγκαταστάθηκαν ξένοι στίς ἐρημωμένες ἀπό πληθυσμούς περιοχές. Ὁ δρόμος εἶχε προετοιμαστεῖ γιά τήν παρακμή τῆς παλαιᾶς τάξεως πραγμά-

γιατί
ἔξασθένησε
ἡ ἄμυνα
τοῦ κράτους
μετά τό 10ο αἰ.

των μέ την τακτική εξαιρέσεως από την ύποχρεωτική στρατιωτική υπηρεσία μέ την καταβολή χρημάτων, μιά τακτική που άρχισε ήδη νά επανεμφανίζεται κατά τό δέκατο αιώνα. Ξένοι μισθοφόροι, οί όποιοι πάντοτε είχαν παίξει σπουδαίο ρόλο στην έταιρεία (τή σωματοφυλακή), χρησιμοποιήθηκαν πάλι κατά διαρκώς αυξανόμενο ρυθμό. Μέ τό πέρασμα τών αιώνων, Χάζαροι καί Πατζινάκες, Ρώσοι καί Σκανδιναβοί, Γεωργιανοί καί Σλάβοι, Άραβες καί Τουρκοί καί άργότερα Λατίνοι άπ' όλα τά μέρη ύπηρετήσαν στον αυτοκρατορικό στρατό. Ένα σημαντικό σώμα τής σωματοφυλακής ήταν τό σώμα τών Βαράγγων, τό όποιο κατά την περίοδο τών Κομνηνών αποτελούνταν κυρίως από Άγγλοσάξονες. Κατά καιρούς ύπήρχε ή έλπίδα ότι θά ένισχυόταν ή άμυνα τής αυτοκρατορίας μέ τή χρησιμοποίηση αυτών τών μισθοφορικών στρατευμάτων υπό βυζαντινούς άρχηγούς. Έτσι θά άντισταθμιζόταν ή δύναμη τής στρατιωτικής άριστοκρατίας του Βυζαντίου καί τών στρατευμάτων τών θεμάτων που έξαρτώνταν άπ' αυτήν. Αυτή όμως ή έλπίδα έξαφανίσθηκε, όταν οί άρχηγοί τών μισθοφόρων άφέθηκαν νά άνέλθουν σέ σημαντικά άξιώματα καί κατά τόν τρόπο τών τυχοδιωκτών στρατιωτικών πολύ συχνά έθεσαν τά δικά τους συμφέροντα πάνω άπό τά συμφέροντα του κράτους. Η νομιμοφροσνη τών μισθοφόρων τελικά ήταν θέμα άμοιβής. Ένας άπό τούς κύριους λόγους τής ταχείας καταρρέυσεως τής αυτοκρατορίας άπό τή λατινική έπίθεση τό 1204 ήταν ή άρνηση τών ξένων νά πολεμήσουν, γιατί δέν είχαν πληρωθεί. Κατά τούς χρόνους τών Παλαιολόγων δέν ύπήρχε πλέον ένοποιητική στρατιωτική όργάνωση. Ήταν ένα σύστημα διαρκώς μεταβαλλόμενο, ένω ό στρατός κατά τό μεγαλύτερο μέρος ήταν μισθοφορικός.

Άς επανέλθουμε στον κύριο βυζαντινό στρατό. Τό πιό σημαντικό όπλο παρέμεινε τό ίππικό, τά ίππικά θέματα (cavalalaria themata). Τό βαρύ ίππικό, οί κατάφρακτοι, μέ χαλύβδινη περικεφαλαία καί λεπτό μεταλλικό όπλισμό ή σιδερένιο ένδυμα σ' όλο τό σώμα, έφεραν ξίφος, μαχαίρι, λόγχη καί τόξο. Τά πολεμικά άλογα προφυλάσσονταν στο στήθος καί στό μέτωπο μέ μεταλλικά καλύμματα. Αυτά ήταν οί ίλες ίππικού, που τίς χρησιμοποιούσαν για έπιθέσεις κατά πυκνούς

ξένοι μισθοφόροι
στό στρατεύμα
καί ό άλλθριος
ρόλος τους

τό ίππικό,
τό πεζικό καί
ό όπλισμός τους

σηματισμούς. Τό ελαφρά όπλιμένο ίππικό, οί τραπεζίται, χρησιμοποιούνταν για αϊφνίδιες επίθεσεις, για κατόπτευση και για παρενόχληση του έχθρου. Τό κύριο τους όπλο ήταν τό τόξο. Τό τόξο επίσης χρησιμοποιούσε και τό ελαφρό πεζικό, μολοντί ύπήρχαν και άποσπάσματα πού έφεραν άκόντια. Τό βαρύ πεζικό έφερε θώρακες και χρησιμοποιούσε λόγχη, ξίφος, άσπίδα και συχνά τό βαρύ πολεμικό έλέκυ. Κάθε βάνδα είχε τή μεταφορική της ύπηρεσία, ή όποία συχνά περιλάβαινε μεγάλο άριθμό άμάχων, ύπηρετών και σκλάβων. Ύλικά για τήν κατασκευή γεφυρών επίσης μεταφέρονταν άπ' ατή τή σύνθετη μεταφορική ύπηρεσία. Καί ή στρατιωτική μηχανική ήταν ίκανοποιητικά άναπτυγμένη. Ο βυζαντινός στρατός είχε επίσης τήν ιατρική του ύπηρεσία μέ ιατρούς και νοσηλευτικές άμαξες.

ή πολεμική
τεχνική και
τακτική

Ένας άριθμός στρατιωτικών έγχειριδίων από τόν πέμπτο αϊώνα μέχρι και τό Στρατηγικόν του Κεκαυμένου κατά τόν ένδέκατο αϊώνα άποδεικνύουν ότι οί Βυζαντινοί θεωρούσαν τήν τέχνη του πολέμου ως πρακτική έπιστήμη. Κατά τήν εκπαίδευση του στρατού λάβαιναν ύπόψη τους τόν ειδικό χαρακτήρα του έχθρου, τήν εκτέλεση μιās εκστρατείας, ή τά μέτρα για άμυνα. Βαρύτητα έδιναν στα άμυντικά καθήκοντα του στρατού. Η αντίληψη της επίθεσεως βρήκε πλήρη έκφραση μόνο στο σύστημα πού άναφερόταν στην πολιορκία. Τό άμυντικό σύστημα είχε άκόμα ως πρότυπο τό τελευταίο ρωμαϊκό συνοριακό σύστημα άμυνας μέ τά όχυρωμένα φυλάκια, τούς μικρούς σταθμούς και τήν έξασφάλιση των διόδων και των δρόμων, από τούς όποιους οί εισβολείς θά μπορούσαν νά προχωρήσουν. Οί πόλεις πού ύπήρχαν στο έσωτερικό των συνόρων περιβάλλονταν μέ έπάλξεις. Ένα σύστημα σημείων άνήγγειλλε τήν προσέγγιση ενός έχθρου. Άν τά μεθοριακά στρατεύματα δέν κατόρθωναν ν' άποκρούσουν τόν επιδρομέα, τό πεζικό έπιανε τούς δρόμους από τούς όποιους θά μπορούσε νά όπισθοχωρήσει ό έχθρός και τό ελαφρό ίππικό τόν άκολουθούσε από κοντά, ως ότου ό στρατηγός του θέματος, ό όποιος επίσης ένημέρωνε τά γειτονικά θέματα, συγκέντρωνε τόν κύριο όγκο των στρατευμάτων του, για νά άποκρούσει τήν επίθεση. Κανονισμοί για τή συμπεριφορά στο πεδίο της μάχης δίδονταν

μέ πολλές λεπτομέρειες, αλλά άναμενόταν από τό στρατηγό νά έπιδείξει άνεξαρτησία και νέες ιδέες. Ή άντίληψη πού κυριαρχούσε ήταν νά περιορίζουν τόν αριθμό τών άπωλειών, άν παρεχόταν εύκαιρία έπιτυχίας, χωρίς νά διακινδυνεύουν συμπλοκή. Ή κίνηση τών στρατευμάτων και ή προστασία τους, ή παρατήρηση του έχθρου, οί έπιτελικές ύπηρεσίες και ή κατασκοπεία, ή άπασχόληση του έχθρου, για νά κερδίζουν χρόνο, κάθε είδος στρατηγήματος, ή προσποιητή ύποχώρηση, οί ενέδρες, όλα μελετώνταν. Ίκανοποιητική έγκύμναση, άυστηρή πειθαρχία και έμπειρία στή μάχη έκαναν αυτό τό στρατό άποφασιστικό όπλο στά χέρια τών αυτοκρατόρων και τών στρατηγών τους. Μέ τήν άναγνώριση και τήν άμοιβή ειδικών ύπηρεσιών και μέ τή συγκέντρωση του νου στή σπουδαιότητα του στρατιωτικού έργου τό πολεμικό πνεύμα τών στρατιωτών διατηρούταν άκμαίο. Ρήτορες και λαϊκοί άγορητές γνώριζαν πώς νά διεγείρουν τόν ένθουσιασμό τών στρατευμάτων, μιλώντας για τά καθήκοντα τών στρατιωτών προς τόν αυτοκράτορα και τήν αυτοκρατορία, προς τό Θεό και τή χριστιανική θρησκεία και ύπογραμμίζοντας τίς άμοιβές τής άνδρείας. Ή ήμέρα άρχιζε και τελείωνε μέ προσευχή. Ίεροπρεπείς τελετές γίνονταν κατά τήν έκστρατεία. Ή έλληνική πολεμική κραυγή «ό Σταυρός νικά» και ή παλαιότερη λατινική «ό Θεός μεθ' ήμών έστι» φανερώνουν ότι τό εκκλησιαστικό πνεύμα είχε επίσης εισδύσει στο στρατό. Κατά καιρούς ό θάνατος στο πεδίο τής μάχης θεωρούταν ισάξιος μέ τό θάνατο τών μαρτύρων. Τά βυζαντινά πολεμικά άσματα στή μορφή ύμνων δείχνουν ότι στίς καλύτερες ήμέρες αυτού του στρατού τό μαχητικό πνεύμα συνδύαζε έμπιστοσύνη στο Θεό μέ μεγάλη αυτοπεποίθηση. Στο ΎΕπος του Διγενή Άκρίτα, όπου σέ μεταγενέστερους χρόνους αυτά τά ιδεώδη μέ πολλή έπιθυμία άνακαλούνται στή μνήμη, αυτό τό πνεύμα του βυζαντινού στρατού συνεχίζεται. Και άκόμα στο ΎΕπος ύπάρχει ή ήχώ από τήν άδάμαστη αυτοπεποίθηση τής στρατιωτικής άριστοκρατίας, ή όποία άνάγκασε τήν κυβέρνηση και τή γραφειοκρατία νά παραμελήσουν τήν όργάνωση του στρατού. Και παρ' όλα αυτά, παρά τίς διακυμάνσεις μεταξύ δυνάμεως και αδυναμιών, στο βυζαντινό στρατό άνήκει ή τιμή ότι ήταν του αυτοκράτορα τό κύριο

*άπληχσίας
στο έπος του
Διγενή Άκρίτα*

προπύργιο κατά τῶν Ἀράβων. Ἀκόμα καί ὅταν ἡ παρακμὴ προχώρησε, ὅταν ἐπίσης οἱ δυτικές δυνάμεις τοῦ ἐπέπεσαν ἀπὸ τὰ νῶτα, μπορούσε ἀκόμη νά παρακαλύει τὴν ἐπίθεση τῶν Τούρκων, ἂν καί δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά συγκρατήσῃ τὴν προέλασή τους.

Β' Ὁ στόλος

ὁ ρόλος
τοῦ στόλου
στὸ βυζαντινὸ
κράτος

Ἡ ὀργάνωση τοῦ ναυτικοῦ ἦταν πρωτότυπο ἔργο τῶν Βυζαντινῶν. Γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἡ Μεσόγειος στὴν πραγματικότητα ἦταν τὸ Mare Nostrum καί ὁ στόλος τῆς χρησίμευσε περισσότερο σάν ἀστυνομικὴ δύναμη παρά σάν ὄργανο πολέμου. Μόνο ὅταν οἱ Βάνδαλοι κατέλαβαν τὴν Καρχηδόνα καί ἔγιναν κύριοι τῶν δυτικῶν ὑδάτων, ἡ αὐτοκρατορία ἀναγκάστηκε γιὰ ἓνα διάστημα νά λάβει προφυλακτικὰ μέτρα. Ἐντούτοις, ὁ στόλος ἔπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, ἀκόμα καί κατά τοὺς ἐπιθετικούς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὅταν ὅμως ἔγιναν ναυμαχίες, ὅπως π.χ. στοὺς Γοτθικούς πολέμους, οἱ ναυτικοὶ τῶν ἀκτῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀπέδειξαν ὅτι ἀκόμα ἦταν ἀνώτεροι στὴ τεχνικὴ. Ὑπὸ τὸν Ἡράκλειο ἓνας μικρὸς στόλος ἦταν ἰκανὸς νά ἐμπροδίσῃ τοὺς Πέρσες νά περάσουν τὸ Βόσπορο, ὅταν σχεδιάζαν νά ἐπιτεθοῦν κατά τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔχοντας ὡς συμμάχους τοῦ Ἀδάρου. Λίγο ἀργότερα, ὅταν οἱ Ἄραβες ἀπειλήσαν τὴν ὑπαρξὴ τῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ πρώτη φορά ἀναγνωρίστηκε πλήρως ἡ σημασία τοῦ στόλου, εἰδικότερα ὅταν ὁ Μωαβίας, κυρίαρχος πλέον τῆς συριακῆς ἀκτογραμμῆς, προσέβαλε τὶς δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας στὴ θάλασσα καί μὲ τὸ στόλο του ἐμφανίστηκε πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέν ἦταν μόνο τὸ «ἑλληνικὸ πῦρ», ποὺ ἀναχαίτισε τὴν ἰσχυρὴ καί πεισματώδη ἐπίθεση τῶν Ἀράβων ναυτικῶν, ἀλλὰ ἐπίσης ὁ στόλος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὀργανωθεῖ ὡς μέρος τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων κατὰ τὸν ἔβδομο αἰῶνα, ὅταν ἐνισχύθηκε ἡ στρατιωτικὴ ἐξουσία στὴν αὐτοκρατορία.

Ἀρχηγὸς τοῦ στόλου ἦταν ὁ στρατηγὸς τῶν καρραβισιάνων, τοῦ ὁποῖου ὁ τίτλος προερχόταν ἀπὸ τὸ κάραβος, ἓνα εἶδος πλοίου. Κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὲς του ἦταν ἓνας ἢ δύο

ναύαρχοι (δρουγγάριοι). Τά παραθαλάσσια διαμερίσματα τῆς Μ. Ἀσίας καί τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου προμήθευαν τά πλοῖα καί τοὺς ἄνδρες. Ἀπὸ νωρὶς οἱ Κιβύραιοι, πού ἔφεραν τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀπὸ τὴν πόλη Κίβυρα τῆς Παμφυλίας, ἦταν στὸ προσκήνιο. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ στόλου σέ ἀνταρσίες κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἑβδομοῦ καί τῆς ἀρχῆς τοῦ ὄγδοου αἰῶνα ἦταν ὁ λόγος διαιρέσεως τῶν δυνάμεων. Παράλληλα πρὸς τὸ ἀνεξάρτητο θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν (νότια καί νοτιοδυτικὰ τῆς Μ. Ἀσίας), συνέχισε νὰ ὑφίσταται τὸ θέμα τῆς Δωδεκανήσου ἢ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ θέματα διοικούνταν ἀπὸ ἓνα δρουγγάριο. Ὁ χαμηλὸς βαθμὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στόλου εἶναι ἀπόδειξη τῆς κατώτερης θέσεως τῆς ναυτικῆς δυνάμεως σέ σύγκριση μὲ τὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς. Ἀπὸ τοὺς Ἰσαύρους κατὰ τὸν ὄγδοο αἰῶνα ἡ σημασία τοῦ στόλου περιορίστηκε σημαντικά, γιατί ἡ πίεση ἀπὸ ἔξωτερικούς ἐχθροὺς χαλαρώθηκε. Ἐπίσης καί οἱ Ἀββασίδες χαλίφες ἄφησαν τὸ στόλο τους νὰ χειροτερεύσει. Μόνο κατὰ τὸν ἑντο αἰῶνα, ὅταν οἱ Ἀνδαλουσιανοὶ Ἀραβες ἔκαναν πειρατικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τῶν παραλίων καί ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κρήτη καί οἱ Ἀγλαβίδες ἀπὸ τὴν Τύνιδα κατέλαβαν τὴ Σικελία, καταβλήθηκαν προσπάθειες γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ κακοῦ πού προῆλθε ἀπὸ τὴν παραμέληση τοῦ ναυτικοῦ κατὰ τὸ παρελθόν. Στὸ σύστημα τῶν θεμάτων ἀναγνωρίστηκε ἡ Σάμος ὡς ἓνα τρίτο ναυτικὸ θέμα. Καί τὰ τρία τώρα θέματα ἦταν ὑπὸ τὴν διοίκηση στρατηγῶν. Ὑπῆρχαν ἀκόμη βάσεις τοῦ στόλου στὰ εὐρωπαϊκὰ θέματα, ἰδιαίτερα στὴν Κεφαλληνία. Ἐπιπλέον ὑπῆρχε ἓνας στόλος ὑπὸ τὸν δρουγγάριον τοῦ πλωίμου, πού στὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α' κατέλαβε ἰδιαίτερη θέση, ἡ ὁποία σιγά σιγά ἀποκοτοῦσε μεγαλύτερη σημασία, ὥστε τελικὰ ἔγινε ἀρχηγὸς τοῦ στόλου.

Οἱ ἐχθροὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἀναγκάστηκαν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά νὰ ὑπολογίζον τὴ δραστηριότητα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου. Ὄταν ὁ Κωνσταντῖνος Προφυρογέννητος ἔκανε ἐκκλήση γιὰ θαλάσσια κυριαρχία ἀπὸ τὰ Δαρδανῆλια ὡς τὸ Γιβραλτάρ, μπορεῖ, πράγματι, νὰ ἦταν γνώμη δική του, μιὰ ἱστορικὴ ἀνάμνηση. Ὅμως ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ὁ ἀπελευθερωτὴς τῆς Κρήτης, μποροῦσε νὰ πεῖ στὸν πρεσβευτὴ τοῦ Ὀθωνα Α'

Ἐκκλήση
τοῦ Κων/τίνου Ζ'
γιὰ θαλάσσια
κυριαρχία

ή παρακμή
του στόλου

μέ περισσότερο δίκαιο ότι αυτός μόνο είχε ισχυρό στόλο. Ή αποδοτικότητα του στόλου όμως χάθηκε και πάλι, όταν περι-ορίστηκαν οι απαιτήσεις που είχαν απ' αυτόν. "Αν ο στόλος είχε παραμείνει ακόμα και κατά τις ημέρες της δόξας του σέ δεύτερη μοίρα, τώρα περιήλθε σέ μεγαλύτερη κατάπτωση. Ή οργάνωση του άσιατικού έπαρχιακού στόλου κατά φυσικό λόγο έπηρεάστηκε από την εισβολή των Σελτζούκων. Άργότε-ρα, ό Άλέξιος Κομνηνός για μιá ακόμη φορά προσπάθησε νά αναδιοργανώσει τό ναυτικό. Ή αυξανόμενη αδυναμία του ναυτικού φαίνεται από τή χρησιμοποίηση μισθοφόρων και πάνω απ' όλα από τό γεγονός ότι, ένω προηγουμένως ή αυτο-κρατορία μπορούσε νά επιβάλλει τή θέλησή της στους Βενε-τούς, τώρα ζητούσε τή βοήθειά τους, προσφέροντας σ' αυτούς έμπορικές διευκολύνσεις. Οί συνέπειες τής πλήρους παρακμής του ναυτικού φάνηκαν γρήγορα. Ό δόγης Δάνδολος γνώριζε καλά ότι ό πρώην κύριος τής Βενετίας δέν μπορούσε νά του προβάλλει αντίσταση στή θάλασσα. Ό στόλος των Παλαιολό-γων πάντοτε ήταν τόσο ανίσχυρος, για νά παίξει αποφασιστικό ρόλο στή μάχη για τήν επικράτηση στή Μεσόγειο.

είδη
πολεμικών
πλοίων

Τά πολεμικά, γενικά, καλούνταν δρόμωνες. Ειδικότερα, οί δρόμωνες ήταν τά πραγματικά πλοία μάχης. Ήταν πλοία διάφορων μεγεθών μέ πανιά και δυό σειρές κουπιών, μέ πλή-ρωμα μέχρι 300, από τούς όποιους 70 ήταν πεζοναύτες και οί άλλοι κωπηλάτες και ναύτες. Ό μέσος όρος του πληρώματος πρέπει νά θεωρηθεί 200 άνδρες. Πλοία ειδικής κατασκευής μέ δυό σειρές κουπιών καλούνταν λάμφυλοι· ήταν ταχύτερα και μπορούσαν νά κινούνται εύκολότερα, αλλά, παρόλο ότι ήταν ένα είδος καταδρομικών, χρησιμοποιούνταν επίσης και σέ μάχες γραμμής. Ή ναυαρχίδα του ναυάρχου πάντοτε ήταν μιá λάμφυλος ειδικού μεγέθους και ταχύτητας. Ήπιλέον υπήρχαν και ακόμα ταχύτερα πλοία μέ μιá μόνο σειρά κου-πιών για κατασκόπευση και για τή μεταφορά μηνυμάτων. Κατά τό δέκατο αιώνα ό στόλος τής Κωνσταντινουπόλεως ήταν ισχυρότερος παρά ό στόλος των θαλασσινών θεμάτων. Ήντούτοις οί αριθμοί που παρέχονται από τις πηγές δέν πα-ρέχουν βάση, πάνω στήν όποία νά στηρίξουμε έναν άξιόπιστο μέσο όρο δυνάμεως, ειδικότερα καθώς έμπορικά πλοία μερικές

φορές χρησιμοποιούνταν για πολεμικά, ενώ ταυτόχρονα παλαιά πλοία επαναφέρονταν πάλι στην ύπηρεσία. Τό ξμβολο ήταν ξεαίρετος όπλισμός τών πλοίων, έξαιτίας τής εύκολίας μέ τήν όποίαν οί Βυζαντινοί κινούσαν τά σκάφη τους.

Άλλά ή ύπεροχή τού στόλου τού Βυζαντίου κυρίως όφειλόταν στό γεγονός ότι ήταν όπλισμένος μέ τό «έλληνικό πύρ» μιά έφεύρεση τού Σύριου Έλληνα Καλλινίκου, ή όποία μάλλον ήταν για δεύτερη φορά άνακάλυψη, γιατί ή χρησιμοποίηση μιās άσβεστης καυστικής ύλης άναφέρεται άπό τόν Άναστάσιο Α΄. Η κατασκευή αύτου τού έλληνικού πυρός, ή όποία μέ τήν πάροδο τού χρόνου βελτιώθηκε, ήταν ένα αύστηρά φυλασσόμενο κρατικό μυστικό. Καταπέλτες έξεσφενδόνιζαν τό πύρ άπό τίς πρῶρες τών πλοίων· άκόμα φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν για τή ρίψη του ένα είδος προωθητικής δυνάμεως τοποθετημένης σέ σωλήνες. Τό πλήρωμα μετέφερε βομβίδες χειρός γεμισμένες μέ τό πύρ, οί όποίες κατέστρεφαν όποιοδήποτε άντικείμενο κτυπούσαν. Καί όμως ό στόλος χρησιμοποιούνταν μέ τήν ίδια προσοχή, όπως οί δυνάμεις ξηράς, ενώ, παρά τίς πολλές θαυμάσιες τεχνικές έπιτεύξεις, ή βυζαντινή ναυτική έπιστήμη δέν πέτυχε ποτέ τήν ανάπτυξη πού θά άνέμενε κανείς, λαβαίνοντας ύπόψη τή σημασία τού στόλου για τήν άμυνα τής αυτοκρατορίας.

τό ύγρό πύρ

Γ΄ Η βυζαντινή διπλωματία

Άπομένει νά πούμε λίγα λόγια για τή διπλωματία τού Βυζαντίου. Για τό βυζαντινό κράτος, όπως καί για κάθε άλλο κράτος, ό πόλεμος ήταν ή συνέχιση τής πολιτικής τού κράτους μέ άλλα μέσα. Άκόμα καί σέ φιλοπόλεμους αυτοκράτορες φαινόταν συμφερότερο νά πετύχουν τόν πολιτικό τους σκοπό μέ τή διπλωματία παρά μέ τή χρήση τού ξίφους. Όμως τότε δέν ύπήρχαν αντιπρόσωποι πού νά διαμένουν μόνιμα σέ άλλες χῶρες καί, ενώ θεωρήσαμε τό μέγα λογοθέτη ένα είδος ύπουργού έξωτερικών, έντούτοις δέν πρέπει νά νομίσουμε ότι ή θέση του ανταποκρινόταν τόσο πολύ στή σύγχρονη ιδέα περί ύπουργού έξωτερικών. Μπορούμε νά δούμε τήν κρατική μηχανή στήν πράξη, αλλά λίγα γνωρίζουμε για τήν κατασκευή της καί τόν τρόπο λειτουργίας της. Άπεσταλμένοι πήγαιναν καί έρ-

χονταν. Πρόθεση των Βυζαντινών ήταν να έντυπωσιάζουν τους ξένους απεσταλμένους ή επισκέπτες με τή λαμπρότητα τής πρωτεύουσας και με τό πομπώδες των ανακτορικών τελετών. Συνήθως αυτές οι προσπάθειες εφερᾶν αποτέλεσμα. Τόν ξένο τόν ὀδηγοῦσαν σ' ἓνα πολυτελέστατο σαλόνι τοῦ παλατιοῦ μέσα ἀπό ἓνα πλῆθος ἐπισκεπτῶν πού ἦταν ντυμένοι με πολυτέλεια και μπροστά ἀπό μιὰ σειρά σωματοφυλάκων με ὄπλα πού ἄστραφταν. Τέλος, ἔσυραν μιὰ κουρτίνα και ὁ ξένος ἔμενε κατάπληκτος, βλέποντας ἓναν αὐτοκράτορα πού ἦταν ντυμένος τήν ἐπίσημη στολή του και καθόταν στό θρόνο του. Στά πλάγια τοῦ θρόνου χρυσά λιοντάρια βρυχῶνταν, μηχανικά πτηνά κελαιοῦσαν σέ μιὰ ἐπιχρυσωμένη ροδιά και, ἐνῶ ὁ ἐπισκέπτης καθόταν, ὁ θρόνος ἀνυψωνόταν ψηλά, ὥστε ὁ αὐτοκράτορας νά γίνεται ἀπρόσιτος. Σάν νά ἦταν εἰκόνα ἀγίου, ἀκίνητος, δέ μιλοῦσε ὁ ἴδιος στό σαστισμένο ξένο. Μιλοῦσε γιά λογαριασμό του ὁ μέγας λογοθέτης. Μόνο λίγοι κατόρθωναν νά μὴν έντυπωσιαστοῦν. Ὁ Λιουπράνδος τής Κρεμόνας ὑπερηφανευόταν, γιατί μπόρεσε νά μὴν έντυπωσιαστεῖ, ἀλλά παραδεχόταν ὅτι αὐτό τό πέτυχε γιατί προηγουμένως εἶχε ζητήσει λεπτομερεῖς πληροφορίες ἀπό ἐκείνους πού εἶδαν τό θέμα. Πόσες πληροφορίες ἓνας απεσταλμένος στό Βυζάντιο ἀναμενόταν νά δώσει στόν ἡγεμόνα του μπορεῖ κανεῖς νά υπολογίσει ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ξένοι ἀντιπρόσωποι ἐπιτηροῦνταν προσεκτικά, γιά νά ἐμποδίζονται νά βλέπουν ὅτιδήποτε δέν ἔπρεπε νά δοῦν. Κάθε βυζαντινὴ ἀποστολή, κάθε ἔμπορος, πού πήγαινε στό ἐξωτερικό, συγκέντρωνε πληροφορίες, οἱ ὁποῖες μποροῦσε νά ἔχουν μεγάλη ἀξία γιά τίς σχέσεις με τοὺς ἡγεμόνες τῶν χωρῶν πού ἐπισκεπτόταν, ὅπως π.χ. οἱ συμβουλές ἀναφορικά με τό πρόσωπο στό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά δώσουν δῶρα και τά εἶδη τῶν δῶρων πού θά ἔπρεπε νά δοθοῦν. Οἱ Βυζαντινοὶ δέ θεωροῦσαν ὁποσδήποτε ταπεινωτικό νά προβαίνουν σέ κανονικές πληρωμές – οἱ ὁποῖες συχνά καλοῦνταν ἀπό τοὺς παραλήπτες φόρος ὑποτελείας – στίς χώρες με τίς ὁποῖες ἐπιθυμοῦσαν νά ἔχουν εἰρηνικές σχέσεις. Προσπαθοῦσαν με ἐπιχορηγήσεις νά ἐπιτυγχάνουν βοήθεια σέ καιροὺς πολέμου. Ἀλλά ἐπίσης δέ δίσταζαν νά παρακινοῦν ἐχθροὺς νά ἐπιτίθενται ἐναντίον εἰρηνικῶν γειτόνων, ἂν καιρὸν κατά τόν ἴδιο

χρόνο τηρούσαν τίς συνθήκες πού υπέγραψαν αυτοί οι ίδιοι. Θεωρούσαν ως αρχή αποτελεσματικής πολιτικής νά παρεμποδίζουν έναν πραγματικό ή έναν πιθανό έχθρο παρεμβάλλοντας δυσκολίες στό δρόμο του. Οί πολιτικοί γάμοι επίσης έπαιζαν ρόλο στή διπλωματία, όπως, πράγματι, έπαιζαν ρόλο καί οί ύποδοχές ανθρώπων, πού καί ή άπλή παρουσία τους στή βυζαντινή αὐλή μπορούσε νά ασκήσει όρισμένη πίεση σέ έξωτερικές δυνάμεις. Οί χριστιανικές άποστολές ήταν αποτελεσματικό μέσο τής αυτοκρατορικής πολιτικής, αν καί οί γειτονικές χώρες πού προσηλυτίστηκαν στό Χριστιανισμό δέν μπορούσαν πάντα νά συγκρατούνται από τήν άπληστία τους. Από τήν άλλη πλευρά προσπάθειες νά επιτευχθεῖ ένωση μέ τή Δύση, μέ τήν ύποχώρηση σέ θέματα δόγματος, απέδωσαν άκαρποι έξαιτίας τής αντίθέσεως τών ίδιων τών ύπηκόων τών αυτοκρατόρων. Ένα πράγμα είναι βέβαιο: ή διπλωματία άπαιτούσε μεγάλες δαπάνες. Καί ακόμα βέβαιο είναι ότι οί Βυζαντινοί, πού άδικα κατηγορήθηκαν για άδεξιότητα, έδειξαν ικανότητα για εύκαμψία καί προσαρμοστικότητα. Μολονότι κατά περιστάσεις δέν έπρεναν νά χρησιμοποιουιν επιλήψιμες μεθόδους, όμως αὐτή ή διπλωματική τους ικανότητα έδινε στήν κυβέρνηση μία ύπεροχή, πού συχνά τήν εκμεταλλευόταν κατά τόν καλύτερο τρόπο.

Βύελεμ Ένσλιν

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΣΛΑΒΟΙ

Τό μεγάλο ἔργο τῶν Βυζαντινῶν γιά τή διάσωση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων εἶναι ἀρκετά γνωστό καί τονίζεται συχνά. Ἄλλά ὁμως τό σχεδόν ἴσης σημασίας κατόρθωμά τους τῆς διαδόσεως τοῦ πολιτισμοῦ τους στά ἀπολίτιστα ἔθνη δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ πλήρως, ἰδιαίτερα γιατί τά ἔθνη πού κυρίως εὐεργετήθηκαν βρίσκονται κάπως ἔξω ἀπό τήν κύρια τροχιά τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Αὐτά τά ἔθνη εἶναι τά ἔθνη τῶν Σλάβων, εἰδικότερα τῶν Σλάβων τοῦ Νότου καί τῆς Ἀνατολῆς.

*ἡ παλαιότερη
ἱστορία
τῶν σλαβικῶν
λαῶν*

Ἡ παλαιότερη ἱστορία τῶν σλαβικῶν λαῶν εἶναι σκοτεινή. Ἡ μετανάστευσή τους εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν καλύτερα γνωστή μετακίνηση τῶν Γερμανῶν, σέ μιά ἐποχή πού ὁ ἑλληνορωμαϊκός κόσμος διασπάστηκε ἀπό ἐνδογενεῖς αἰτίες. Κατά συνέπεια γνωρίζουμε λίγα γιά τήν πορεία πού ἀκολούθησαν κατά τήν ἐξάπλωσή τους ἀπό τά δάση τῆς δυτικῆς Ρωσίας, τά ὅποια ἦταν ἡ ἀρχική τους κατοικία, ὡς ὅτου κατά τό τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα κατέλαβαν ὅλη τή χώρα ἀνατολικά τοῦ Ἑλδα, τό Βοημικό Δρυμό καί τίς Ἰουλιανές Ἄλπεις ὡς τήν καρδιά τῆς Μόσχας καί τή Βαλκανική Χερσόνησο. Ἄλλά ὁμως οἱ πληροφορίες μας γιά τίς ἐπιδρομές τους στά Βαλκάνια μέ τίς ὁποῖες ἦλθαν σ' ἐπαφή μέ τό Βυζάντιο εἶναι καθ' ὅλα ἀκριβεῖς.

Ἡ σλαβική φυλή πού πρώτη ἐμφανίστηκε στήν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἐκεῖνη πού ἦταν γνωστή στούς Ρωμαίους ὡς φυλή τῶν Σκλαθηνῶν, ἡ ὅποια καί ἔδωσε τό ὄνομά της ὡς γενετικό ὄρο σ' ὅλη τήν οἰκογένεια τῶν σλαβικῶν φυλῶν. Οἱ ἄνθρωποι αὐτῆς τῆς φυλῆς καί οἱ ἄνθρωποι μιᾶς συγγενικῆς φυλῆς, οἱ Ἄντες, πλανῶνταν κατά νομάδες ὡς βοσκοί βόρεια ἀπό τό Δούναβη κατά τά μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνα καί κατά τή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' συχνά ἔκαναν ἐπιδρομές κατά τῶν βαλκανικῶν ἐπαρχιῶν μαζί μέ ἄλλες φυλές, ὅπως τοῦς Βουλγάρους. Οἱ Ἄντες φαίνεται ὅτι ἔκαναν συνθήκη μέ τό Βυζάντιο πρῖν ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἄλλά κατά

τή βασιλεία τοῦ Ἰουστίνου Β΄ ἢ κατάσταση στή συνοριακή γραμμή τοῦ Δουνάβεως μεταβλήθηκε μέ τήν ἐπίθεση τῶν Ἀβάρων, μιάς τουρκικῆς φυλῆς, ἡ ὁποία κινήθηκε πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ ἀνατολικά. Οἱ Ἀβάροι ὑποδούλωσαν τοὺς Ἄντες καί τὸ 566 ἄρχισαν νὰ περνοῦν τὸ Δούναβη καί νὰ ἐπιτίθενται κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας.

Κατὰ τοὺς ἀβαρικούς πολέμους οἱ Σλάβοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐγκατασταθοῦν νότια ἀπὸ τὸ Δούναβη. Τὸ 558 ὁ Ἰουστινιανὸς ἤλθε σὲ διαπραγματεύσεις μέ τοὺς Ἀβάρους καί συμφώνησε νὰ τοὺς πληρώνει ἐτήσια ἐπιχορήγηση. Τὸ 582, μετὰ ἀπὸ μιά μακρὰ πολιορκία, οἱ Ἀβάροι κατέλαβαν τὸ μεγάλο συνοριακὸ φρούριο τοῦ Σιρμίου. Ἡ πολιορκία καί ἡ πτώση τοῦ Σιρμίου ἦταν τὸ σύνθημα γιὰ μιά σλαδικὴ εἰσβολή στή Χερσόνησο. Καί προχώρησαν τόσο στό ἐσωτερικὸ οἱ Σλάβοι, ὥστε ἐφθασαν ὡς τὰ Μακρὰ Τείχη, ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς εἰσβολεῖς παρέμειναν μόνιμα μέσα στή βυζαντινὴ περιοχὴ. Κατὰ τὴν ἐπόμενη δεκαετία οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸν περσικὸ πόλεμο· καί κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ μποροῦσαν πιά νὰ προσέξουν τὰ σύνορα τοῦ Δούναβη, βρῆκαν τοὺς Σλάβους τόσο ἰσχυρὰ ὀχυρωμένους στή βόρειο - δυτικὴ γωνία τῆς Χερσονήσου, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ τοὺς ἐκδιώξουν.

Τὸ 597 ἓνα νέο κύμα σλαδικῆς εἰσβολῆς κατέκλυσε τὴ Χερσόνησο. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁ σκοπὸς τῶν εἰσβολέων ἦταν λιγότερο φιλόδοξος ἀπ' ὅ,τι τὸ 582, ἀλλὰ περισσότερο ἀξιόλογος γι' αὐτοὺς. Ὁ εὐκολότερος δρόμος ἀπὸ τὸ μέσο Δούναβη πρὸς τὴ θάλασσα δὲν πηγαίνει μέσα ἀπὸ τὰ ἀπόκρημνα βουνά, πού χωρίζουν τὴν ἐνδοχώρα ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Βελιγράδι ἢ τὸ Σίρμιο πρὸς τὸ Μοράβα καί ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὸ Βαρδάρη μέ κατεύθυνσι τὴ Θεσσαλονίκη. Ἐπομένως ὁ σκοπὸς κάθε δυνάμεως τοῦ μέσου καί κάτω Δούναβη ἦταν νὰ καταλάβῃ τὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ εἰσβολεῖς τοῦ 597 ἦταν διάφορες σλαδικές φυλές μέ λίγους Ἀβάρους καί Βουλγάρους μεταξὺ τους. Πιθανὸν φιλοδοξοῦσαν νὰ λεηλατήσουν τὴ Θεσσαλονίκη καί ἡ ἐπίθεσί τους ἦταν πολὺ ὀρμητικὴ. Οἱ εὐσεβεῖς Θεσσαλονικεῖς πίστευσαν ὅτι μόνον ἡ προσωπικὴ παρέμβασι

*οἱ Σλάβοι
περνοῦν τὸ
Δούναβη*

*οἱ Σλάβοι
εἰσβάουν στή
Μακεδονία.
Στόχος τους
ἡ Θεσσαλονίκη*

τοῦ προστάτη τους Ἁγίου Δημητρίου διέσωσε τὴν πόλη.

Ἄν καὶ ἀπέτυχαν νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι πιθανόν ὅτι οἱ σλαβικοὶ οἰκισμοὶ στὴν ἐνδοχώρα τῆς Μακεδονίας ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία. Τὰ θαύματα, πού ἀποδίδονται στὸν Ἅγιο Δημήτριο, παρέχουν μιὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς στὴ Θεσσαλονίκη αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ αὐτοκρατορία εἶχε ἀποσυντεθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχία τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ καὶ ἡ δυναμικότητά της τελευταία εἶχε ἐξαντληθεῖ ὄλη στοὺς πολέμους τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τῶν Περσῶν. Δέν ὑπῆρχε εὐκαιρία γιὰ ἀνάληψη δράσεως στὰ Βαλκάνια. Γιὰ τοῦτο οἱ Σλάβοι ξεχύθηκαν ἀπὸ τὸ Δούναβη καὶ τὸ Σαῦο, ρίχνοντας τὸ βᾶρος τους κυρίως πρὸς τὴ Μακεδονία, ἐνῶ οἱ Ἄβαροι προστάτευαν τὰ πλευρά τους μὲ ἐπιθέσεις κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέν ἦταν σχεδόν καθόλου ἀσφαλές νὰ περιπλανᾶται κανεὶς μακριὰ ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης. Πάλι δυὸ φορές σλαβικὸς στρατὸς ἐμφανίστηκε πρὸ τῶν πυλῶν, ἀλλὰ σὲ καμμιά περίπτωση δέν ἐγινε ἀπόπειρα γιὰ ἀποφασιστικὴ πολιορκία. Στὸ μεταξύ οἱ Σλάβοι ξεχύθηκαν πρὸς τὰ νότια στὴν Ἑλληνικὴ Χερσόνησο εἰσχωρώντας ἀκόμα καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ ἐξαφανίζοντας τὴν παλαιὰ ἐπαρχιακὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας, ἐνῶ ταυτόχρονα προχώρησαν ἀνατολικά μέσα ἀπὸ τὴ Μοισία πρὸς τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Νέα κύματα εἰσβολῶν κατέκλυσαν τὴ Δαλματία καὶ κατέστρεψαν τὴν προηγούμενη πρωτεύουσά της, τὰ Σάλωνα.¹ Κατὰ τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ ἕβδομου αἰῶνα ὅλη ἡ Βαλκανικὴ, ἐκτὸς μόνο ἀπὸ τὰ παράλια, τὰ ἀλβανικὰ ὄρεινά διαμερίσματα καὶ τὴ Θράκη, γενικὰ κατοικήθηκε πυκνὰ ἀπὸ Σλάβους.

Ὁ Σλάβος ἀπὸ τὴ φύση του εἶναι δημοκρατικὸς. Ἀφοῦ ἐγκαταστάθηκε, προτίμησε νὰ ζεῖ σὲ μικρὰ ἀτομονωμένα χωριά, ὅπου ὅλοι ἦταν ἴσοι, χάρις στὸν ἄνθρωπο πού ἐξέλεγαν νὰ τοὺς κυβερνᾶ, τὸ ζούπανο· καὶ αὐτὴ ἡ τάση ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Σλάβοι ἦταν ὑποτελεῖς σὲ ἰσχυρότερα ἔθνη, ὅπως στοὺς Ἀδάρους, πού τοὺς διατηροῦσαν σὲ κατὰσταση

1. (Σ.τ.Μ.) Ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς Δαλματίας Σάλωνα ἦταν κτισμένη κοντὰ στὸ σημερινὸ Σπλίτ (Σπαλάτο). Ἐκεῖ ὁ Διοκλητιανὸς ἔκτισε μεγαλοπρεπὴ ἀνάκτορα.

οἱ Σλάβοι
φτάνουν ὡς
τὴν Πελοσό

οἱ Σλάβοι
ζοῦν στὴν
ἕπαιθο

κτηνώδους ύποταγής. Για τοῦτο ἦταν δύσκολο γι' αὐτούς νά συνεργαστοῦν καί νά δημιουργήσουν μιά κεντρική ὀργάνωση, νά μετατραποῦν, πράγματι, ἀπό ὀμάδες, ἀπό ἀσήμαντες φυλές, σέ ἔθνη. Μόνο οἱ Ἕντες εἶχαν πετύχει τοῦτο κατά τόν ἕκτο αἰῶνα, ἀλλ' αὐτοί τώρα χάθηκαν. Οἱ ἄλλοι Σλάβοι ἀνέμεναν κάποιο ἐξωτερικό παράγοντα. Κατά τόν ἔβδομο αἰῶνα οἱ Σλάβοι τῆς περιοχῆς τῶν γερμανικῶν συνόρων συγκεντρώθηκαν ἀπό ἕναν ἀρνησίθρησκο Φράγκο, πού λεγόταν Σάμο καί ἀποτέλεσαν βασιλείο. Ἀλλά τό βασιλείο τοῦ Σάμο δέ διατηρήθηκε μετά τό θάνατό του καί χρειάστηκαν νά περάσουν δυό αἰῶνες, πρῖν οἱ βορειοδυτικοί Σλάβοι ἀναπτύξουν δικά τους σταθερότερα κράτη, τέτοια ὅπως τό μεγάλο ἀλλά μικρᾶς διάρκειας βασιλείο τῆς Μοραβίας καί τά δουκάτα τῆς Βοημίας καί τῆς Πολωνίας. Καί σ' αὐτά ὁμως ἡ ἐξέλιξη αὐτή πρὸς τό κράτος ὀφειλόταν στήν ἐγγύτητα καί στήν ἐπίδραση τῶν Γερμανῶν.

Οἱ Σλάβοι τῶν Βαλκανίων ὁμοία ἦταν σέ χαώδη κατάσταση καί γιά τοῦτο παρουσιάζονταν ὡς μοναδική εὐκαιρία γιά τήν αὐτοκρατορία. Ἄν ἦταν δυνατό νά τοὺς μεταδοθεῖ γρήγορα ἡ εὐλογία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ πολιτισμοῦ, θά μπορούσαν νά ἀπορροφηθοῦν μέσα στήν αὐτοκρατορία, πρῖν ἀποκτήσουν φυλετική καί ἐθνική συνείδηση. Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος εἶχε κατανοήσει τήν κατάσταση. Μόλις ἔμεινε ἐλεύθερος ἀπό τόν περσικό πόλεμο, ἔστρεψε τήν προσοχή του πρὸς τά Βαλκάνια. Στήν ἀρχή, ἴσως μέ κάποια ἐπίδειξη δυνάμεως, ἐξανάγκασε τοὺς νότια ἀπὸ τό Δούναβη Σλάβους νά ἀναγνωρίσουν τήν ἐπικυριαρχία του. Μετά ζήτησε νά ἐπισφραγίσει τήν ὑπόταγί τους ἐξασφαλίζοντας τή μεταστροφή τους στό Χριστιανισμό.

Οἱ εἰσβολεῖς, μόλις εἰσέβαλαν στή Βαλκανική, ἐξαφάνισαν τό Χριστιανισμό. Ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων ἀπὸ τά Βαλκάνια, πού παρακολουθοῦσαν τίς μεγάλες Συνόδους, γίνεται σταθερά μικρότερος ἀπὸ τά μέσα τοῦ ἕκτου αἰῶνα ὡς ὅπου, κατά τίς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἡρακλείου, σπάνια κάποια πόλη τῆς ἐνδοχώρας, ἐκτός ἀπὸ τήν Ἀδριανούπολη καί τή Φιλιππούπολη, φαίνεται νά εἶχε διατηρήσει τήν Ἐκκλησία της. Τό κύριο μέρος τῆς Χερσονήσου ἀνῆκε στήν ἐκκλησιαστική

*οἱ Σλάβοι
ἐξαφανίζουν
τό Χριστιανισμό
στὰ Βαλκάνια*

*άποτυχημένη
άπόπειρα
έκχριστιανισμού
των Σλάβων*

περιφέρεια του Ἰλλυρικοῦ, ἡ ὁποία ἦταν ἀκόμα ὑπό τήν ἐπι-
σκοπή τῆς Ρώμης. Ὁ Ἡράκλειος λοιπόν παρακίνησε τή Ρώμη
γιά τήν ἀποστολή ἱεραποστόλων πρός ἀποκατάσταση τοῦ
Χριστιανισμοῦ στά Βαλκάνια. Τοῦτο πιθανόν νά ἦταν λάθος.
Γιά τούς βαρδάρους τῶν Βαλκανίων ἡ Κωνσταντινούπολη
ἀντιπροσώπευε τήν αἴγλη καί τή μεγαλοπρέπεια τοῦ αὐτοκρα-
τορικοῦ πολιτισμοῦ. Γι' αὐτούς ἡ Ρώμη δέν ἦταν μιᾶ σεβαστή
πόλη στήν Ἰταλία, ἀλλά μιᾶ ἰδέα προσώποποιημένη ἀπό τήν
Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἱερεῖς ἀπό τή Ρώμη δέν εἶχαν τό γό-
ητρο πού εἶχαν οἱ ἱερεῖς οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπό τήν ἀνα-
τολική πρωτεύουσα. Ἐπιπλέον οἱ Πάπες τοῦ ἔβδομου αἰώνα
δέν ἦταν μεγάλοι ἱεραπόστολοι καί εἶχαν προβλήματα πολύ
κοντά στήν ἔδρα τους πού τούς ἀπαχολοῦσαν, ἐνῶ ἡ αὐτοκρα-
τορική κυβέρνηση, ἀντιμετωπίζοντας τώρα τή φοβερή ἀπειλή
τῶν Σαρακηνῶν, δέν ἀσχολήθηκε περισσότερο μέ τούς ὑποτε-
λεῖς τῶν Βαλκανίων. Οἱ ἱεραποστολές ἐγκαταλείφθηκαν καί οἱ
μόνοι Σλάβοι, πού ἔγιναν Χριστιανοί, ἦταν ἐκεῖνοι πού ἤλθαν
σέ ἐπαφή μέ τίς χριστιανικές πόλεις τῶν ἀκτῶν. Μεταξύ τῶν
Σλάβων τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἄρ-
χισε ἰδιαίτερα νά τιμᾶται· ἀλλ' αὐτό ἦταν σχεδόν ὄλο ὄλο.

*οἱ Βούλγαροι
ἐμφανίζονται
στήν ἱστορία*

Ἡ εὐκαιρία χάθηκε. Ἀφέθηκε σέ μιᾶ ἄλλη φυλή νά ὀργα-
νώσει τούς Σλάβους τῶν Βαλκανίων καί νά τούς ὀδηγήσει
ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Βούλγαροι ἦταν ἔθνος οὐνι-
κῆς καταγωγῆς, οἱ ὁποῖοι, μέ τήν παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας
τῶν Ἀβάρων, ἐγκαταστάθηκαν στίς βόρειες ἀκτές τοῦ Εὐξει-
νου Πόντου. Μετά τόν Ἡράκλειο ἡ Χερσόνησος φαίνεται ὅτι
ἔζησε περίοδο σπάνιας ἐσωτερικῆς ἡσυχίας· ἀλλά τό 679,
ὅταν μέ ἐπιθέσεις τῶν Χαζάρων καταλύθηκε τό βραχύδιο βα-
σίλειο, γνωστό ἀργότερα ὡς παλαιά Μεγάλη Βουλγαρία, ἕνα
μεγάλο τμήμα τῶν Βουλγάρων πέρασε τό Δούναβη ὑπό τόν
ἀρχηγό του Ἀσπαρούχ καί ἐγκαταστάθηκε στό Δέλτα καί στή
Δοδρουτσά. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Δ' ξεκίνησε, γιά
νά ὑπερασπίσει τά σύνορα, ἀλλά μιᾶ προσβολή του ἀπό ἄρ-
θρίτιδα τόν ἔφερε πάλι στήν Πόλη ἀπό τόν πόλεμο. Τό ἀκυ-
βέρνητο στράτευμά του ἀναγκάστηκε νά ὑποχωρήσει. Οἱ
Βούλγαροι προχώρησαν καί κατά τό ἔτος 680 ἐγκαταστάθη-
καν ἀνάμεσα στό Δούναβη, τόν Εὐξεινο Πόντο καί στήν ὀρο-

*ἐγκατάσταση
τῶν
Βουλγάρων
στήν
περιοχή
ἀνάμεσα στό
Δούναβη
καί Αἴμο*

σειρά του Αΐμου, περίπου από τη Βάρνα και σέ απόσταση έκατό μίλια πρὸς τὰ δυτικά. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος ἔκανε μαζί τους εἰρήνη, παραχωρώντας σ' αὐτούς αὐτὴ τὴ χώρα· ἀλλὰ ἐννιά χρόνια ἀργότερα ὁ γιὸς του Ἰουστινιανὸς Β' παραβίασε τὴν εἰρήνη καὶ μῆκε στὴ χώρα, τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἀρχισαν νὰ ἀποκαλοῦν Βουλγαρία, μόνο ὁμως γιὰ νὰ ὑποστῆ βαρεῖα ἤττα κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ μιὰ ἐπιτυχή ἐκστρατεία. Ὡς ἀποτέλεσμα ὁ Ἀσπαρούχ ἐπεξέτεινε τὴν κυριαρχία του εὐρύτερα πρὸς τὴ Δύση ὡς τὸν ποταμὸ Ἰσκερ, πού χύνεται στὸ Δούναβη δυτικά ἀπὸ τὴ Νικόπολη.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν οἱ Βούλγαροι σταθερὰ αὐξήσαν τὴ δύναμή τους βοηθούμενοι σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους ἐπὶ Ἰουστινιανῷ Β'. Τὸ 716, μέ τὴν προοπτικὴ πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, ὁ αὐτοκράτορας Θεοδόσιος ὁ Γ' συνήψε συνθήκη μ' αὐτούς, ἡ ὁποία τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ἐπεκτείνουν τὰ σύνορά τους νοτιῶς τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αΐμου, ἀπὸ τὸν κόλπο τοῦ Πύργου (Μπουργκάς) ὡς τὴν ἄνω περιοχὴ τοῦ Μαρίτσα, ἔδινε σ' αὐτούς ἐτήσια ἐπιχορήγηση σέ μετὰξι καὶ χρυσό, πρόδλεπε γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν αἰχμαλώτων καὶ τῶν προσφύγων καὶ καθιέρωνε ἐλεύθερες ἀνταλλαγές μετὰξὺ τῶν δύο χωρῶν γιὰ ὄλους τοὺς ἐμπόρους, πού ἦταν ἐφοδιασμένοι μέ ἄδεια εἰσόδου. Αὐτὴ ἡ εἰρήνη κράτησε σχεδὸν σαράντα χρόνια, διάστημα πού μᾶλλον πέρασε μέ ἐσωτερικὲς διαμάχες ἀνάμεσα στοὺς Βουλγάρους καὶ μέ τὴν ὀργάνωση τοῦ βουλγαρικοῦ ἐλέγχου πάνω στοὺς Σλάβους.

Ἡ βουλγαρικὴ εἰσβολὴ ἔδωκε τὸ σύνθημα στοὺς Σλάβους νὰ λησμονήσουν τίς φιλικὲς τους σχέσεις μέ τὴν αὐτοκρατορία. Ἀπὸ τὸ 675 ὡς τὸ 677 οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας, ὀδηγούμενοι ἀπὸ μιὰ ὀμάδα Βουλγάρων, πού πιθανόν προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μέσου Δούναβη, πολιορκήσαν τὴ Θεσσαλονίκη καί, ὅπως συνήθως, χρειάστηκε ὁ ἴδιος ὁ Ἅγιος Δημήτριος νὰ σώσει τὴν πόλη. Οἱ Σέρβοι καὶ πίσω ἀπ' αὐτούς οἱ Κροάτες, οἱ ὁποῖοι καὶ οἱ δύο εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στίς σημερινές τους χώρες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἡρακλείου, πέτυχαν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Ἄλλ' οἱ Σλάβοι τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τῆς Χερσονήσου βρῆκαν τὴν ἀλλαγὴ κυρίου μιὰ ἀλλαγὴ πρὸς τὸ

*ἀνάπτυξη
καὶ ἐπέκταση
τῶν Βουλγάρων*

*πολιορκία
τῆς Θεσ/κης
ἀπὸ τοὺς
Σλάβους,*

οί Βούλγαροι
επεκτείνονται
πρός την
περιοχή
των Σλάβων

χειρότερο. Δέ γνωρίζουμε τόν ἀριθμό τῶν Βουλγάρων πού εἰσέβαλαν, ἀλλά πρέπει νά ἦταν σημαντικός. Ἐγκατέστησαν τό ἀρχηγεῖο τους στήν πεδιάδα ἀνάμεσα στούς πρόποδες τοῦ βορειοανατολικοῦ ἄκρου τῆς ὄροσειρῶς τοῦ Αἴμου, μεταξύ τῆς Βάρνας καί τοῦ Δούναβη. Ἐπ' αὐτή τήν περιοχή, γύρω ἀπ' τήν πρωτεύουσά τους Πλίσκα, οἱ Σλάβοι ἐκδιώχτηκαν ἐντελῶς καί ὁ πληθυσμός παρέμεινε καθαρά βουλγαρικός. Στούς ἀγρούς οἱ Σλάβοι διατηρήθηκαν, ὡς ἕνας μεγάλος φράκτης γύρω ἀπό τό βουλγαρικό κέντρο. Αὐτοί οἱ Σλάβοι, εἴτε διατήρησαν τήν παλαιά τους κυριαρχία εἴτε, ἐνθαρρυνόμενοι ἀπό τοὺς Βουλγάρους, γρήγορα ἐξελίχτηκαν σέ μιὰ ἰθαγενή ἀριστοκρατία. Ἀλλά ἡ διοίκηση φαίνεται ὅτι διεξαγόταν ἀπό Βουλγάρους. Οἱ Βούλγαροι οἱ ἴδιοι, ὅπως ὄλες οἱ φιννοουγγρικές φυλές, ἀποτελοῦνταν ἀπό φατρίες, ἄν καί ἡ δυναστεία τοῦ Ἀσπαρούχ, ὁ οἶκος τῶν Δούλο, χωρίς ἀμφιβολία ἀπολάμβανε εἰδικά προνόμια χάρις στήν πιθανή του καταγωγή ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἀτίλα.

ὁ παλαιότερος
βουλγαρικός
πολιτισμός

Τί ἐπίπεδο πολιτισμοῦ ἔφεραν οἱ Βούλγαροι μαζί τους εἶναι ἀβέβαιο. Τά κτίρια, πού οἰκοδομήθηκαν ἀπό τοὺς Βουλγάρους χάνους κατά τόν ἕνατο αἰῶνα, ἐνθυμίζουν τή σασανιδική ἀρχιτεκτονική καί ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι οἱ Βούλγαροι πῆραν τήν τέχνη τους ἀπό τίς περιοχές βορείως τοῦ Καυκάσου, ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι κατά τόν ἕκτο αἰῶνα. Γνωρίζουμε ὁμως ὅτι κατά τόν ἕνατο αἰῶνα, περίοδο τῆς παλαιότερης ἐμφάνισης τῶν βουλγαρικῶν κτισμάτων στήν περιοχή τοῦ Δούναβη, ὑπῆρχαν πολλοί Ἀρμένιοι στήν ὑπηρεσία τῶν Βουλγάρων χάνων: οἱ Ἀρμένιοι ἦταν ἀριστοὶ οἰκοδόμοι καί ἡ τέχνη τους γιά μακρό διάστημα διατήρησε σασανιδικά χαρακτηριστικά. Ἔτσι εἶναι μᾶλλον ἀπλούστερο νά ἐξηγήσουμε τήν παλαιότερη βουλγαρική ἀρχιτεκτονική ὡς ἔργο Ἀρμενίων ἐργατῶν στήν ὑπηρεσία τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνων. Ἀπό τίς ἄλλες τέχνες δέ διασώθηκε τίποτε, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά φωτίσει τό πρόβλημα τοῦ χαρακτήρα καί τῶν πηγῶν τοῦ παλαιότερου βουλγαρικοῦ πολιτισμοῦ.²

² Ἡ βαθμιαία κατάληψη ἐδαφῶν ἀπό τοὺς Βουλγάρους συνε-

2. Ἐκτός ἴσως ἀπό τό ἀνάγλυφο ἱππέα στήν πλαγιά τοῦ Μαδάρα.

χίστηκε κατά τή διάρκεια τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ ὄγδοου αἰ-
ῶνα. Ἄλλά τό 739 ἡ παλαιά βασιλική δυναστεία, ὁ οἶκος τῶν
Δούλο, ἐξέλιπε. Ὁ διάδοχός της, ἕνα βογιάρως ὀνομαζόμενος
Κόρμισωχ (Κορμέσιος), κατόρθωσε νά διατηρήσει τήν ἐξουσία
ὡς τό θάνατό του τό 756, ἀλλά μετά ἀπ' αὐτόν ἐπακολούθη-
σαν διαδοχές, πού προκαλοῦσαν ἀμφισβήτηση, καί ἐμφύλιοι
πόλεμοι. Ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία πάλι ἀναδιοργανωνόταν
ἀπό τούς μεγάλους Ἰσαύρους καί οἱ Σαρακηνοί πρὸς τό παρόν
τέθησαν ὑπό ἔλεγχου. Τό 755 ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ε΄
ἦταν ἐτοιμος νά στρέψει τήν προσοχή του πρὸς τή Βουλγαρία.
Κατά τό χρόνο τοῦ θανάτου του, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, μετά
ἀπό μιά σειρά δοξασμένων ἑκστρατειῶν, εἶχε περιορίσει τούς
Βουλγάρους στίς βόρειες πλαγιές τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἴμου
καί, γιά νά τούς συγκρατεῖ, εἶχε ὀχυρώσει καί πάλι μιά μακρά
σειρά ἀπό φρούρια, τή Μεσημβρία, τή Βέροια, τή Φιλιππού-
πολη καί τή Σαρδική (Σόφια). Μόνο «ἡ χαριστική βολή»
(coup de grâce) ἀπόμεινε νά τούς δοθεῖ. Τό 777 ὁ Βούλγα-
ρος χάνος προσέφυγε στήν αὐτοκρατορική αὐλή, ὅπου δέχτηκε
τό βάπτισμα καί ἔλληνίδα σύζυγο. Τώρα ἦταν ἡ εὐκαιρία τῆς
αὐτοκρατορίας. Μιά ἀποφασιστική ἱεραποστολική πολιτική,
ἐνισχυόμενη ἀπό τόν αὐτοκρατορικό στρατό, μᾶλλον θά
ἔφερνε τή Βουλγαρία σέ κατάσταση πολιτικῆς καί πνευματι-
κῆς ὑποτέλειας καί τότε εὐκολα θά ἐπακολουθοῦσε ἡ ἀφομοί-
ωση. Ἄλλά, ὅπως καί στόν καιρό τοῦ Ἡρακλείου, τό Βυζάντιο
ἔχασε τήν εὐκαιρία. Ἡ εἰκονοκλαστική διαμάχη συνεχιζόταν.
Οἱ εἰκονομάχοι δέν εἶχαν τή διάθεση καί οἱ εἰκονολάτρεις δέν
εἶχαν τή δύναμη γιά ἱεραποστολές. Καί ἡ Βουλγαρία δέ φαι-
νόταν πλέον σημαντική ἀπειλή. Τά πράγματα θά μπορούσαν
νά περιμένουν.

*νικηφόρες
ἐκστρατείες
τοῦ Κων/τίνου Ε΄
κατά τῶν
Βουλγάρων*

*οἱ Βυζαντινοί
χάνουν
εὐκαιρία
γιά τόν
ἐκχριστιανισμό
τῶν Βουλγάρων*

Στό μεταξυ, ἀπαλλαγμένη ἀπό τό βουλγαρικό κίνδυνο, ἡ
αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἐνδιαφέρθηκε πολύ γιά τήν ἐξημέ-
ρωση τῶν Σλάβων. Κατά τό τέλος τοῦ ὄγδοου αἰῶνα ἡ αὐτο-
κράτειρα Εἰρήνη, ἡ ἴδια Ἀθηναία ἐκ γενετῆς, ἀσχολήθηκε μέ
τήν εἰρήνευση τῶν Σλάβων τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου. Καί
μολονότι ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ὑπῆρχαν ἀκόμη στήν Πελοπόν-
νησο χωριστές σλαβικές φυλές, ὅπως οἱ Μηλιγγοί, οἱ ὁποῖοι
μποροῦσαν νά παρουσιάζουν τάσεις ἀνυποταξίας, ἰδίως δταν

*ἡ ἀφομοίωση
τῶν Σλάβων
ἀπό τούς
ἔλληνικούς
πληθυσμούς*

οί Βούλγαροι πλησίαζαν από τά βόρεια, από δῶ καί στοῦ ἔξις ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας κυρίως εἶναι ἱστορία σταθερῆς καί εἰρηνικῆς συγχωνεύσεως τῶν Σλάβων.

Ἄλλά τό Βυζάντιο θά πλήρωνε ἀκριβᾶ τήν ἀδράνειά του πρὸς τή Βουλγαρία. Κατά τό τέλος τοῦ ὄγδοου αἰῶνα τό βασίλειο τῶν Ἀδάρων στήν περιοχή τοῦ μέσου Δούναβη καταστράφηκε ἀπό τόν Καρλομάγνο. Οἱ Ἀδαροι ἀπό καιρό εἶχαν ἀρχίσει νά παρακμάζουν, ἀλλά κατόρθωσαν νά ἔχουν ὑπό τόν ἔλεγχό τους τούς Σλάβους καί τούς Βουλγάρους τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Γιά μερικούς αἰῶνες ἕνας ἀριθμός Βουλγάρων εἶχε ἐγκατασταθεῖ στήν Τρανσυλβανία ὑπό τήν ἀδαρική κυριαρχία. Τώρα ἀπελευθερώθηκαν καί βρῆκαν ἕναν ἀρχηγό, τόν Κροῦμο, πιθανῶς βλαστό τοῦ παλαιοῦ ἡγεμονικοῦ οἴκου. Ὁ Κροῦμος ἦταν φιλόδοξος. Ἀφοῦ ἀπελευθέρωσε τό λαό του κατόρθωσε, χωρίς νά γνωρίζουμε πῶς, νά ἐνώσει τούς Βουλγάρους τῆς Τρανσυλβανίας μέ τούς Βουλγάρους τοῦ Αἴμου σ' ἕνα μεγάλο βασίλειο ὑπό τήν ἀρχηγία του. Ἡ φιλοδοξία του δέ σταμάτησε ἐδῶ. Ἀπέβλεπε σέ εὐρύτερη ἐπέκταση, νά σπάσει τή γραμμή τῶν αὐτοκρατορικῶν φρουρίων, πού ἀπομόνωναν τή Βουλγαρία· ὀνειρευόταν νά καταλάβει τήν Κωνσταντινούπολη. Τό 807 ἄρχισε ὁ πόλεμος. Τό 809 ὁ Κροῦμος κατέλαβε καί λαφυραγώγησε τό φρούριο τῆς Σαρδικῆς· καί οἱ Βούλγαροι ξεχύθηκαν ἀπό τά σύνορα, γιά νά ἐγκατασταθοῦν μεταξύ τῶν Σλάβων τῆς Μακεδονίας. Τό 811 ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α' βάρδισε μέ στρατό πρὸς βορρᾶν καί λεηλάτησε τήν πρωτεύουσα τοῦ Κρούμου Πλίσκα, ἀλλά μόνο γιά νά καταστραφεῖ μέ ὅλο τό στρατό του, ὅταν σέ μιᾶ στενή ἀτραπό ἔπεσε σέ ἐνέδρα, πού τοῦ ἔστησαν οἱ ὀρδές τοῦ Κρούμου.

Αὐτή ἡ μάχη, πού ἔγινε στίς 26 Ἰουλίου τοῦ 811, συγκρινόταν ἀπό τούς Βυζαντινούς μόνο μέ τήν ἠττα τῆς Ἀδριανουπόλεως, ὅπου εἶχε πέσει ὁ Οὐάλης, τέσσερις αἰῶνες προηγουμένως. Αὐτό σήμαινε ὅτι οἱ Βούλγαροι ἤλθαν στά Βαλκάνια γιά νά παραμείνουν μόνιμα· καί σήμαινε ἐπίσης ὅτι τό γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας μειωνόταν γιά πάντα στά μάτια τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔγινε ἕνας ἐφικτός σκοπός. Καί ἐντούτοις ὁ Κροῦμος δέν πρόκειται νά πετύχει τό σκοπό αὐτόν οὔτε καί κανεῖς ἀπό τούς διαδόχους του. Ἡ αὐ-

τοκρατορία σωζόταν χάρη στή θαυμαστή της οργάνωση και χάρη στα τείχη τῆς πόλεως τῆς.

Ὁ πόλεμος διήρκεσε ὡς τὸ θάνατο τοῦ Κρούμου τὸ 814, πού συνέβη κατά τὴν παραμονή τῆς δευτέρας ἐκστρατείας του ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ πρωτεύουσα παρέμεινε ἀπόρρητη. Ἀλλά ὁ Κρούμος κατόρθωσε πολλὰ: Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου εἶχε καταστρέψει τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο τὰ μεγάλα αὐτοκρατορικά φρούρια, πού τὸν περιέκλειαν, καὶ ἔτσι πέτυχε γιὰ τὴ Βουλγαρία ἐλεύθερη διόδο πρὸς τὴ Μακεδονία. Μόνο τὰ ὄχυρά τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῆς Μεσημβρίας, πού προστάτευαν τὴ Θράκη, ξανακτίστηκαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ὁ Κρούμος εἶχε ἐνώσει τὴν Πανονία μὲ τὴ Βουλγαρία τοῦ Αἰμου. Φαίνεται ὅτι πέτυχε σημαντικά ἔργα ἐσωτερικῆς ἀναδιοργανώσεως καὶ ἔκαμε μιὰ ἀπλή κωδικοποίηση τῶν νόμων. Μὲ ὑλικά πού ἄρπαξε ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὶς ἐπαύλεις τοῦ Βοσπόρου καὶ μὲ αἰχμαλώτους ἀρχιτέκτονες κατασκεύασε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀνάκτορα ἀντάξια ἐνὸς μεγάλου ἡγεμόνα. Ὅταν πέθανε, ἡ Βουλγαρία ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες δυνάμεις τῆς Εὐρώπης.

Ὁ γιὸς τοῦ Κρούμου Ὅμουρτάγ (815-831) ἔκαμε τριακο-νταετὴ εἰρήνη μὲ τὴν αὐτοκρατορία. Ἐπιθυμοῦσε νὰ στερεώ-σῃ τὶς κατακτήσεις τοῦ πατέρα του. Εἶχε φόβους γιὰ τὰ ἀνα-τολικά του σύνορα στὸ Δνεϊστερο, ὅπου οἱ Μαγυάροι ἀσκοῦ-σαν πίεση· καὶ οἱ ἐδαφικὲς του φιλοδοξίες στρεφόταν πρὸς τὰ βορειοδυτικά πρὸς τὴν Κροατία, ὅπου μὲ ἐπιτυχία ἀντιτά-χθηκε ἐναντίον τῶν Φράγκων τοῦ Καρλομάγνου. Ἡ ἐσωτερικὴ του πολιτικὴ φαίνεται ὅτι ἦταν νὰ ἀνυψώσει τὴ φήμη του ὡς ἀρχηγοῦ καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς Σλάβους ὑπηκόους του, χρη-σιμοποιώντας τους κατὰ τῆς βουλγαρικῆς ἀριστοκρατίας, πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἀπολυταρχίας του, μιὰ πολιτικὴ πού πι-θανόν ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν Κρούμο. Στὸ μεταξύ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἔκταση τοῦ βασιλείου του ἔδωσαν θαυμάσιες εὐ-καιρίες γιὰ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές. Ἐμποροὶ ἀπὸ τὴν αὐτο-κρατορία πῆγαιναν καὶ ἔρχονταν στὸ κράτος του, ὡς τὴ Μο-ραβία στὰ βορειοδυτικά σύνορα, ἐνῶ Βούλγαροι καὶ Σλάβοι ἔμποροι ἐπισκέπτονταν τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἄρχισε νὰ διαδίδεται μέσα στὴ Βουλγαρία καταρ-

*ἐπὶ Κρούμου
ἢ Βουλγαρία
ἔγινε
μεγάλη
δύναμη*

*εἰρήνη τῶν
Βουλγάρων
μὲ τὸ Βυζάντιο*

*διάδοση
τοῦ βυζαντινοῦ*

πολιτισμού
καί του
Χριστιανισμού
στούς
Βουλγάρους

χή μέ τά είδη πολυτελείας πού προμηθευόταν ή πλουσιότερη τάξη. Ἀλλά μαζί μέ τούς ἐμπόρους ἤλθαν καί ἱεραπόστολοι· καί ὁ Χριστιανισμός ἄρχισε νά γίνεται γνωστός στή Βουλγαρία εἰδικότερα ανάμεσα στούς Σλάβους. Οἱ Βούλγαροι ἀριστοκράτες δέ συμφωνοῦσαν. Γι' αὐτούς ὁ Χριστιανισμός φαινόταν ἀπλῶς ἕνας ὑπουργός κλάδος τῆς αὐτοκρατορικής προπαγάνδας. Ὁ Ὁμουρτάγ ἀρεσκοῦταν νά ἐνεργεῖ διωγμούς, ἀλλά ἡ νέα θρησκεία σιγά σιγά διαδιδόταν.

οἱ Βούλγαροι
ἐκλαβίζονται

Ὁ Χριστιανισμός συνέχισε νά διαδίδεται καί κατά τή βασιλεία τοῦ γιου τοῦ Μαλαμίρ, ἀλλά ὄχι ἀκόμη σέ μεγάλη ἔκταση. Ἡ βασιλεία τοῦ Μαλαμίρ ἦταν μᾶλλον ἀξιολόγη γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς Βουλγαρίας ὡς σλαβικῆς δυνάμεως. Πιθανόν αὐτή τήν περίοδο οἱ Βούλγαροι υἰοθέτησαν τή σλαβονική γλώσσα. Ἀπό τώρα καί στό ἐξῆς τά βουλγαρικά ὀνόματα ἔχουν σλαβική μορφή. Ὁ ἐκσλαβισμός, ἀναμφίβολα, ἐνισχύθηκε ἀπό τή βουλγαρική ἐξάπλωση στή Μακεδονία. Ἀμέσως μετά τό ἔτος 846 (ὅταν τελείωσε ἡ τριακονταετής εἰρήνη τοῦ Ὁμουρτάγ), οἱ Βούλγαροι προσάρτησαν τή Φιλιππούπολη καί σταθερά ἐπεκτείνονταν νοτιοδυτικά, ὡς ὅτου, κατά τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μαλαμίρ, ἡ ἐνδοχώρα τῆς Μακεδονίας, κατακτημένη ὡς τώρα ἀπό τούς ἀνυπότακτους Σλάβους, εἶχε προσλάβει τάξη ὑπό τή βουλγαρική διοίκηση. Ἀλλά οἱ Βούλγαροι δέν κατόρθωσαν νά ἐμποδίσουν τήν ἀνάπτυξη ἑνός μικροῦ σερβικοῦ κράτους στούς λόφους τῆς Βοσνίας.

Ἡ προσέλευση ἀκόμη περισσοτέρων Σλάβων ἐνίσχυε τό βούλγαρο ἡγεμόνα νά ἀντισταθεῖ στή βουλγαρική ἀριστοκρατία. Ἀλλά χρειάζοταν ὁ τελευταῖος λίθος, γιά νά συμπληρωθεῖ τό οἰκοδόμημα τῆς ἀπολυταρχίας. Ὁ χριστιανισμός στούς πρώτους μεσαιωνικούς αἰῶνες ἦταν ὁ μεγάλος σύμμαχος τῆς μοναρχίας. Ὁ μονάρχης ἦταν ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ, πού ἡ ἐξουσία του στερεωνόταν μέ τίς εὐλογίες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ διάδοχος τοῦ Μαλαμίρ Βόγορις ἀντιλήφθηκε τήν ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ καί ὅτι ὁ Χριστιανισμός δέ σήμαινε ἀναγκαίως βυζαντινή ἐπίδραση. Ἀλλά, πρὶν δυνηθεῖ νά ἀποφασίσει γιά τά σχέδιά του, τά χέρια του καί τά χέρια τοῦ αὐτοκράτορα στήν Κωνσταντινούπολη δεσμεύτηκαν ἀπό μιά νέα κατάσταση στήν εὐρωπαϊκή πολιτική.

Ἡ καταστροφή τῶν Ἀδάρων ἀπό τόν Καρλομάγνο, ἐκείνη ἡ ἐνέργεια πού ὀδήγησε στήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης Βουλγαρίας, ἄφησε ἐπίσης ἐλεύθερους τούς Σλάβους τοῦ μέσου Δούναβη. Λίγες δεκαετίες ἀργότερα οἱ κατακτητές διάδοχοι τοῦ Καρόλου νικήθηκαν οἱ ἴδιοι ἀπό τό ἔθνος τῶν Μοραβῶν, πού ὁ ἡγεμόνας τους Ραστισλάβος, ἀρχικά ὑποτελής στους Γερμανούς, κατά τό 850 ἐπιβλήθηκε ὡς κυρίαρχος στίς περιοχές οἱ ὁποῖες τώρα, γενικά, περιλαμβάνουν τήν Αὐστρία, τήν Οὐγγαρία καί τήν Τσεχοσλοβακία. Ἔτσι, ἡ κεντρική εὐρωπαϊκή κατάσταση ἦταν πολύ ἀπλή: μεταξύ τῆς δυτικῆς αὐτοκρατορίας τῶν Καρολιδῶν καί τῆς Βυζαντινῆς ὑπῆρχαν δυο μεγάλες δυνάμεις, ἡ Μοραβία καί ἡ Βουλγαρία.

Ὁ Ραστισλάβος, ὅπως ὁ Βόγορις τῆς Βουλγαρίας, ἀντιλήφθηκε τό πλεονέκτημα τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά ἓνα μονάρχη. Οἱ Γερμανοί ἱεραπόστολοι εἶχαν ἐργαστεῖ στή Μοραβία, ἀλλά, ὅπως οἱ Βυζαντινοί στή Βουλγαρία, ἦταν ὑποπτοι γιά ἐθνικιστική προπαγάνδα. Ὁ Ραστισλάβος ἀποφάσισε νά εἰσαγάγει τό Χριστιανισμό ἀπ' ἄλλου. Ἡδη, ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἀρκετά ἀναπτυγμένες ἐμπορικές σχέσεις μέ τή Μοραβία³ καί οἱ Μοραβοί θά ἀντιλήφθηκαν ὅτι ὁ βυζαντινός πολιτισμός ἦταν κάτι τό ἀνώτερο καί λαμπρότερο παρά ὁ πολιτισμός τῆς Γερμανίας τοῦ Καρλομάγνου. Ἐπιπλέον ὁ Ραστισλάβος διέδωλε τόν κίνδυνο ἀπό μιά συμμαχία Φράγκων καί Βουλγάρων καί ἀπέδωλε γιά βοήθεια στό φυσικό ἐχθρό τῶν Βουλγάρων. Τό Βυζάντιο δέν ἦταν μιά πολύ μακρινή μυθώδης δύναμη γιά τούς Μοραβούς, ὅπως συνέβαινε στό παρελθόν, οὔτε τό σχέδιο τοῦ Ραστισλάβου γιά τήν εἰσαγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπό τή βυζαντινή αὐτοκρατορία ἦταν ἀνεδαφικό φανταστικό πείραμα. Ἄπλως ἦταν φυσικό ἐπακόλουθο τῆς διεθνούς καταστάσεως. Ἀλλά ἦταν ἓνα ἀπό τά ἀποφασιστικότερα βήματα στήν ἱστορία τῶν Σλάβων.

Ἡ προσεδία ἐφθασε στήν Κωνσταντινούπολη τό 863 καί ζήτησε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ' ἓνα δάσκαλο, πού θά δίδασκε τό Χριστιανισμό στους Μοραβούς στή μητρική τους

οἱ Μοραβοί

ὁ ἐκχριστιανισμός τῶν Μοραβῶν ἀπό τόν

3. Αὐτό ἀποδεικνύεται, χωρίς καμιά ἀμφιβολία, ἀπό τίς ἀνασκαφές στό Στάγε - Μέστο, πού ἔγιναν τό 1927.

Κύριλλο
καί τό
Μεθόδιο

γλώσσα. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν εὐτυχής, πού διέθετε ἕνα τέ-
τοιο δάσκαλο. Ἦταν ἕνας ἀπό τή Θεσσαλονίκη μέ τό ὄνομα
Κωνσταντίνος, καλύτερα ὁμως γνωστός μέ τό νεότερο θρη-
σκευτικό του ὄνομα ὡς Κύριλλος, ὁ ὁποῖος στήν ποικιλόμορφη
σταδιοδρομία του εἶχε διατελέσει καθηγητής πανεπιστημίου,
διπλωματικός ἀπεσταλμένος καί μοναχός· τά κύριά του ὁμως
διαφέροντα ἦταν ἡ φιλολογία καί ἡ θρησκεία. Εἶχε ἀσχοληθεῖ
ἀκόμα καί μέ τίς σλαβονικές σπουδές καί πιθανόν εἶχε κατα-
σκευάσει ἀλάφητο γιά τούς Σλάβους τῆς ἐνδοχώρας τῆς Θεσ-
σαλονίκης. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι πολύ σύντομα ἦταν ἕτοιμος νά
ξεκινήσει γιά τή Μοραβία μέ τόν ἀδελφό του Μεθόδιο, ἔχο-
ντας μαζί του μιὰ Βίβλο καί ἄλλα λειτουργικά βιβλία μετα-
φρασμένα στή γλώσσα τῶν Σλαβομακεδόνων, σέ μιὰ γλώσσα
πού ἦταν κατανοητή στούς Μοραβούς καί ἔχει παραμείνει ἡ
λειτουργική γλώσσα τῆς σλαβονικῆς Ἐκκλησίας μέχρι σήμερα.

Ἡ συμμαχία μέ τούς Μοραβούς ἔστρεψε ἄλλοῦ τίς ἐνέργειες
τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Βόγορις τῆς Βουλγαρίας ἀποφάσισε νά
παίξει ἕνα παιχνίδι ἀνάλογο μέ τό παιχνίδι τοῦ Ρασιτιάδου
καί νά εἰσαγάγει τό Χριστιανισμό ἀπό τή λατινική Δύση. Ἡ
αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἐνήργησε γρήγορα. Ἡ ἀπειλή ἀπο-
φασιστικῆς ἐκστρατείας ἀνάγκασε τό Βόγορι, ἤδη ἐνήμερο τῶν
ἄξιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, νά δεχθεῖ τή νέα θρησκεία ἀπό τήν
Κωνσταντινούπολη. Ἐγινε ὁμαδική βάπτισμα τῶν Βουλγάρων
καί Ἕλληνες ἱερεῖς πῆγαν στή χώρα τους. Μιά μικρῆ εἰδωλο-
λατρική ἐξέγερση κατεστάλη ἀποφασιστικά.

Ὡς τό ἔτος 865 ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ἐγκαταστήσει θυ-
γατέρες Ἐκκλησίες, γιά νά διαδώσουν τό βυζαντινὸ πολιτι-
σμό, ὡς καί τά σύνορα τῆς Γερμανίας. Ἦταν ἕνας θρίαμβος
τῆς ἐκκλησιαστικῆς διπλωματίας καί τόσο μάλιστα περισσό-
τερο σπουδαῖος, ὅσο τώρα ὁ Πατριάρχης Φώτιος βρισκόταν σέ
πλήρη ρίξη μέ τόν Πάπα Νικόλαο Ι'. Ἀλλά στό δεύτερο γύρο ἡ
Ρώμη πρόκειται νά κερδίσει. Ἡ ἀποστολή στή Μοραβία ἄρ-
χισε καλά. Ὁ Ρασιτιάδης ὑποδέχτηκε τόν Κύριλλο καί τό
Μεθόδιο μέ χαρά. Ἀλλ' ἡ μοραβική αὐλή κατά μεγάλο μέρος
ἦταν γερμανόφιλη καί οἱ Γερμανοὶ ἐπίσκοποι προκαλοῦσαν
ζητήματα στήν περιοχὴ τῶν συνόρων. Ἡ νέα Μοραβικὴ Ἐκ-
κλησία δέν μπορούσε νά σταθεῖ μόνη της. Ὁ Κύριλλος ἀπο-

ὁ
ἐκχριστιανισμός
τῶν Βουλγάρων

ἀνταγωνισμός
ἀνάμεσα
στὶς Ἐκκλησίες
Κων/πόλεως -
Ρώμης

φάσισε ν' αντιδράσει στους Γερμανούς θέτοντας τή Μοραβία κατευθείαν κάτω από τήν ανώτατη αρχιεπισκοπή τής Δύσεως, κάτω από τόν Πάπα τής Ρώμης. Ήταν ένα δῶρο πού εἶχε δυσκολίες γιά τή Ρώμη, γιατί ὁ Κύριλλος δίδαξε στους προσηλύτους του τίς τελετουργικές χρήσεις τής Ἐκκλησίας τής Κωνσταντινουπόλεως καί εἰσήγαγε τή λειτουργία τής μεταφρασμένη στή σλαβονική. Ἡ Ρώμη ἤθελε ὁμοιομορφία καί ἦταν ἀντίθετη πρὸς τή χρήση τής καθομιλούμενης. Ἀλλά ἡ ἀξία τοῦ δώρου ἦταν τόσο μεγάλη νά τό ἀφήσει νά χαθεῖ. Ὁ Κύριλλος καί ὁ Μεθόδιος προσκλήθηκαν στή Ρώμη, γιά νά ἐξετάσουν τήν ὀργάνωση τής νέας Ἐκκλησίας, καί ἐκεῖ πέθανε ὁ Κύριλλος.

Στό μεταξύ καί στή Βουλγαρία τά πράγματα δέν πήγαιναν καλά. Ὁ Βόγορις, μόλις ἡ στρατιωτική πίεση ἐπὶ τής Βουλγαρίας ἐκ μέρους τής αὐτοκρατορίας ἔπαισε νά ἀσκεῖται, ἀρχισε νά δυσανασχετεῖ γιά τίς θρησκευτικές διαταγές τής πατριαρχικῆς αὐλῆς. Τό Χριστιανισμό τόν ἤθελε, γιά νά ἐνισχύσει τή δεσποτική του ἐξουσία. Εἶχε νομίσει ὅτι ὁ ἴδιος θά εἶχε ὑπό τόν ἔλεγχό του τή Βουλγαρική Ἐκκλησία. Τό 866, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἐξασφαλίσαι καλύτερους ὄρους, ἔστειλε νά ζητήσει ἱερεῖς καί Πατριάρχη ἀπό τή Ρώμη.

Ἡ διαμάχη γιά τή Βουλγαρική Ἐκκλησία καί ἡ μοῖρα τής Ἐκκλησίας τής Μοραβίας συνδέονται μέ τήν ἱστορία τοῦ σχίσματος μέ τή Ρώμη ἐπὶ Φωτίου. Στή Βουλγαρία ὁ Βόγορις διαπίστωσε ὅτι ἡ Ρώμη ἦταν αὐστηρότερο ἀφεντικό παρά ἡ Κωνσταντινούπολη. Τοῦ ἀρνήθηκε ἀκόμα καί ἕναν ἀρχιεπίσκοπο, ἂν καί δύο φορές βρῆκε Λατίνους κληρικούς, τό Φορμόζο καί τό Μαρίνο, στους ὁποίους παρακάλεσε τόν Πάπα νά δώσει τό ἀξίωμα. Τέλος, ἀφοῦ δελεάστηκε ἀπό τήν ἐπιδέξια διπλωματία τής Κωνσταντινουπόλεως, τό 869 καθάρισε τή χώρα του ἀπό τοὺς Λατίνους ἱερεῖς καί ὑποδέχθηκε πάλι τοὺς Ἕλληνες· καί δέν πρόκειται ὅλες οἱ πανουργίες καί οἱ ἀπειλές τοῦ Πάπα νά τόν ἀποτρέψουν ἀπό τήν ἀπόφασή του. Οἱ Ἕλληνες τοῦ ἔδωσαν ἀρχιεπίσκοπο τής ἐκλογῆς του καί γρηγορα θά τοῦ παρήχαιαν περισσότερα εὐεργετήματα.

Στή Μοραβία ὁ Μεθόδιος μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπὸ τή Ρώμη εἶχε λιγότερη ἐπιτυχία. Τό 869 ὁ Πάπας Ἀδριανὸς II

*ὁ Βόγορις
στρέφεται
πρὸς
τὴ Ρώμη*

*ὁ Βόγορις
προσανατολίζεται
ὀριστικά πρὸς τὴν
Κων/πολη*

*διωγμὸς
τῶν ὁπαδῶν*

του Μεθοδίου
στη Μοραβία

τόν ἔστειλε ἐπίσκοπο τοῦ Σιρμίου, τῆς συνοριακῆς πόλεως τῆς Μοραβίας, γιά νά ἀποπειραθεῖ μέ τή σλαβονική λειτουργία νά ἐπαναφέρει τοὺς Βουλγάρους πάλι στή Ρώμη. Ἀλλά αὐτό ἦταν μάταιο. Τό 870 ὁ Ραστιολάβος ἐκθρονίστηκε ἀπό τό γερμανόφιλο ἀνεψιό του Σδατοπούλκ, ὁ ὁποῖος μισοῦσε τό Μεθόδιο καί τίς μεθόδους του. Ὁ Μεθόδιος δέν μπορούσε νά λάβει βοήθεια ἀπό τή Ρώμη, ὅπου οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀδριανοῦ ἄρχισαν νά στρέφονται κατά τῶν μεθόδων τοῦ Κυρίλλου καί δυσανασχετοῦσαν γιά τήν λείψιμονα ἄρνηση τοῦ Μεθοδίου νά προσθέσει τό Filioque στό Σύμβολο τῆς Πίστεως. Ὁ Μεθόδιος πίστευε μαζί μέ τό Φώτιο ὅτι αὐτό ἦταν αἵρεση. Ὡς τό θανατό του τό 885 ὁ Μεθόδιος συνέχισε τόν ἀγώνα του νά διατηρήσει τήν Ἐκκλησία τοῦ Κυρίλλου στή Μοραβία, ἐνῶ τόν κατέτρεχε ἡ αὐλή καί τόν εἶχε μισοαποκηρύξει ἡ Ρώμη. Ἦταν ὅμως τόσο σεβαστή μορφή ὥστε δέ διώχθηκε ὁ ἴδιος. Ἀλλά οἱ πιό σπουδαῖοι μαθητές του ἐκδιώχθηκαν κάτω ἀπό τό Δούναβη πρὸς τή Βουλγαρία, ἐνῶ οἱ πιό ἄσημοι ὄπαδοί του πουλήθηκαν ἀπό τήν κυβέρνηση τῆς Μοραβίας στούς δουλεμπόρους τῆς Βενετίας.

ἡ βουλγαρική
Ἐκκλησία
γίνεται
σλαβονική

Ἡ Βουλγαρία δέχτηκε ἐκεῖνο πού ἀπαρνήθηκε ἡ Μοραβία καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἔδωσε βοήθεια. Οἱ ἐξόριστοι τῆς Μοραβίας ἔγιναν δεκτοί στή Βουλγαρία ἀπό τό Βόγορι μέ εὐχαρίστηση καί ὁ αὐτοκρατορικός πρεσβευτής στή Βενετία ἐξαγόρασε τοὺς μαθητές τους καί τοὺς ἔστειλε στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ Φώτιος τοὺς ἔδωσε σ' ἓνα σχολεῖο σλαβονικῶν σπουδῶν, πού ἴδρυνε γιά νά ἀποτελεῖ σεμινάριο, τό ὁποῖο νά ἐτοιμάζει ἱερεῖς γιά τοὺς Σλάβους. Κατά τή διάρκεια τῶν ἐπόμενων ὀλίγων ἐτῶν ἡ Βουλγαρική Ἐκκλησία βρῆκε τό δρόμο της μέ τό νά γίνει σλαβονική Ἐκκλησία καί μέ τό νά ἀπολαμβάνει αὐτονομία ὑπό τήν ἐπικυριαρχία τοῦ βυζαντινοῦ Πατριάρχῃ. Ὁ Κύριλλος ἐργάστηκε στή Μοραβία, ἀλλά ἡ Βουλγαρία ἔδρευε τοὺς καρπούς· καί μέ αὐτή της τήν ἐνέργεια ἡ Βουλγαρία συνδέθηκε μέ τά Βαλκάνια καί μέ τόν πολιτισμό τοῦ Βυζαντίου.

Εἰδικότερα, εὐεργετήθηκε ἡ Μακεδονία. Ὁ Βόγορις ἔστειλε τό μαθητή τοῦ Κυρίλλου Κλήμη, γιά νά διαδώσει ἐκεῖ τό σλαβονικό Χριστιανισμό καί ὁ Κλήμης ὀργάνωσε τή Μακεδονική

Ἐκκλησία ἰδρύοντας τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ἀρχίδας. Αὐτὴ ἡ ἱεραποστολικὴ ἐργασία προσέδεσε τὴ Μακεδονία στὴ Βουλγαρία μὲ δεσμό πού ἡ δύναμή του πρόκειται νά φανερωθεῖ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα.

Περίπου κατὰ τὴν ἴδια περίοδο πραγματοποιήθηκε ἡ μεταστροφή στοῦ Χριστιανισμοῦ τῶν σερβικῶν φυλῶν. Πόσο τοῦτο ὀφείλεται στὴν πίεση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πόσο στὴ δραστηριότητα τῶν Σέρβων πριγκίπων δέν μπορούμε νά ποῦμε. Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δέκατου αἰῶνα οἱ διάφορες σερβικὲς φυλὲς εἶχαν τίς δικές τους Κυριλλεῖες Ἐκκλησίες ἐκτός ἀπὸ τοὺς Ναρέντας,⁴ εἰδωλολάτρεις πειρατές στίς ἀκτές τῆς Ἀδριατικῆς, οἱ ὁποῖοι ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ἐκχριστιανίστηκαν καὶ ἐκπολιτίστηκαν ἀπὸ τὴ Βενετία. Στὰ βόρεια καὶ στὰ δυτικά, στὴν Κροατία καὶ στὴ Δαλματία, ὁ Χριστιανισμὸς ἔλαβε διαφορετικὴ μορφή. Ἡ ἐπαφή μὲ τοὺς δυτικούς καὶ μὲ τίς παλαιῆς ρωμαϊκὲς πόλεις τῆς Δαλματίας ὀδήγησε στὴν εἰσαγωγή λατινικῶν ἱεροτελεστιῶν. Ἡ Σλαβονικὴ Ἐκκλησία διαδόθηκε καὶ ἐδῶ καὶ ὑπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Νίν ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν ὑπαρξή της. Ἀλλὰ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἑνατου αἰῶνα ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση, τὸ κύριο στήριγμα τῆς σλαβονικῆς Ἐκκλησίας, σπάνια ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει καὶ ὁ βασιλιάς Τομισλάδος τῆς Κροατίας ἀποφάσισε στὴ Σύνοδο τοῦ Σπαλάτου (924 καὶ 927) νά ὀδηγήσει τὸ λαὸ του ὁμαδικὰ στὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία. Καὶ ἔτσι τὸ Βυζάντιο δέν πρόκειται νά διαδραματίσει ἄμεσο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κροατίας, ἡ ὁποία μᾶλλον κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Καθολικῶν γειτόνων της ἀκολούθησε τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Οὐγγαρία.

Στὸ μεταξύ ἡ Μοραβία ὑπέφερε ἐξαιτίας τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ Κυριλλισμοῦ. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἑνατου αἰῶνα ἐγίνε πόλεμος μεταξύ Βουλγαρίας καὶ Βυζαντίου. Οἱ Μαγνάροι αὐτὸν καιρὸ ζοῦσαν πέρα ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ μεθόριο τοῦ Προῦθου καὶ πέρα ἀπὸ τοὺς Μαγνάρους ζοῦσε ἕνας ἄλλος τουρκοσυγγενικὸς λαός, οἱ Πατζινάκες. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου οἱ Βυζαντινοὶ κάλεσαν τοὺς Μαγνάρους νά εἰσβάλλουν στὴ Βουλγαρία· ἀλλὰ κατὰ τὴν εἰσβολή οἱ Πατζινάκες

ὁ
ἐκχριστιανισμὸς
τῶν Σέρβων

οἱ Μαγνάροι
εἰσβάλλουν
στὴ Βουλγαρία
καὶ τὴ
Μοραβία

4. (Σ.τ.Μ.) Ὀνομάστηκαν ἔτσι ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ναρέντα τῆς Ἐρζεγοβίνης.

παρακινήθηκαν από τούς Βουλγάρους νά καταλάβουν τήν κενή περιοχή τῶν Μαγυάρων. Οἱ Μαγυάροι ἀποφάσισαν νά κινηθοῦν πρὸς ἄλλη κατεύθυνση καί κατά τό 900 πέρασαν τά Καρπάθια. Σέ πολύ μικρό χρόνο ὄχι μόνο κατέλαβαν τή βουλγαρική ἐπαρχία τῆς Τρανσυλβανίας ἀλλά συνέτριψαν τό μοραδικό βασίλειο καί οἱ κάτοικοι πού ἐπέζησαν περιορίστηκαν στό μικρό διαμέρισμα τοῦ βορρᾶ, πού εἶναι γνωστό στά μεταγενέστερα χρόνια ὡς Μοραβία. Στή θέση τῆς Μοραβίας ἀναπτύχθηκε τό εἰδωλολατρικό κράτος τῶν Μαγυάρων, ἡ Οὐγγαρία. Ἡ Κωνσταντινούπολη δέ δυσσαρεστήθηκε. Ἡ Μοραβία τιμωρήθηκε. Τώρα οἱ Μαγυάροι θά ἔκαναν ἐπιδρομές μᾶλλον πρὸς τή δυτική παρά πρὸς τήν ἀνατολική Εὐρώπη. Καί πρὸς ἀνακούφιση τῶν Γερμανῶν καί τῶν Βυζαντινῶν ἐπίσης τό μεγάλο σλαβικό μπλόκ πού ἐκτεινόταν ἀπό τή Βαλτική μέχρι τήν Ἀδριατική, τό Αἰγαῖο καί τόν Εὐξείνιο Πόντο διασπάστηκε στό κέντρο του ἀπό τούς Μαγυάρους. Ἀργότερα οἱ Μαγυάροι πρόκειταν νά λάβουν ἀπό τή Γερμανία τήν Ἐκκλησία τους καί τά περισσότερα στοιχεία τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Στή Βουλγαρία ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση, μισομεταμφιεσμένη ὡς Κυριλλισμός, τώρα βρισκόταν στό ἀποκορύφωμά της. Κατά τή βασιλεία τοῦ γιοῦ τοῦ Βόγορι Συμεῶν (892-927) ἡ Βουλγαρία ἔφθασε στό ζενίθ της. Ὁ Συμεῶν εἶχε ἐκπαιδευθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη καί ἐπιθυμοῦσε πολύ νά προσαρμόσει τόν πολιτισμό της στοὺς ὑπηκόους του. Οἱ τέχνες ὑποστηρίχθηκαν. Στήν πρωτεύουσα του, στήν Πρεσλάβα (σημερινή Πρέσλαβ), οἱ ἀρχιτέκτονές του, πιθανῶς Βούλγαροι ἐξασκημένοι στήν ἀρμενοβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ μέθοδο, ἔκτισαν πρὸς χάρη του ἐκκλησίες καί ἀνάκτορα. Βιβλία μεταφράστηκαν μέ πάθος ἀπὸ τήν ἑλληνικὴ στὴ σλαβονικὴ διάλεκτο, τὴν ὁποία ὁ Κύριλλος εἶχε ἀναδείξει σέ φιλολογικὴ γλῶσσα, καί στά ἔργα τοῦ Ἰωάννου Ἐξάρχου καί τοῦ μοναχοῦ Χράβη ὑπάρχουν στοιχεῖα βουλγαρικοῦ ταλέντου. Τό ἐμπόριο ἀναπτύχθηκε. Ὁ πόλεμος μέ τό Βυζάντιο κατά τό τέλος τοῦ ἑαυτου αἰῶνα, πράγματι, προέκυψε ἀπὸ μιὰ ἐμπορικὴ διαφορά. Ἀλλά φαίνεται ὅτι στή Βουλγαρία δέν ὑπῆρξε ποτὲ μεγάλη ἐμπορικὴ μεσαία τάξη. Οἱ ἔμποροι παρέμειναν κυρίως Ἕλληνες καί Ἀρμένιοι. Ἐπιφανειακά ἡ διοίκηση ἔλαβε τὴν περι-

ἡ ἀκμὴ τῆς
Βουλγαρίας
ἐπὶ Συμεῶν
καί ἡ
βυζαντινὴ
ἐπίδραση

πλοκή βυζαντινή μορφή. Ἡ κυβέρνησις ἦταν στά χέρια μιᾶς συγκεντρωτικῆς γραφειοκρατίας, πού ἐλεγχόταν ἀπό τήν πομπώδη αὐλή τοῦ Συμεών. Ἀλλά κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια αὐτή ἡ παλαιά ζωὴ συνεχιζόταν. Στίς ἐπαρχίες Βούλγαροι καί Σλάβοι εὐγενεῖς κυβερνοῦσαν ἀπλοϊκοὺς χωρικοὺς, κατὰ τρόπο πού ἔμοιαζε περισσότερο τῆ φεουδαρχικῆ Δύση. Ἀκόμη καί ὅταν εἰσήχθη συγκεντρωτικὸ σύστημα φορολογίας, οἱ φόροι πληρώνονταν σέ εἶδος. Δέν ὑπῆρχε νομισματικὴ οἰκονομία στίς βουλγαρικῆς ἐπαρχίες.

Ἔτσι ὁ πολιτισμὸς τῆς Βουλγαρίας τοῦ Συμεών ἦταν, ὅπως καί ἡ φιλολογία, μιὰ προσπάθεια νά «μεταφραστεῖ» τὸ Βυζάντιο σέ σλαβονικοὺς ὄρους. Σέ ποιὸ βαθμὸ τὸ παλαιὸ βουλγαρικὸ στοιχεῖο ἐξέλιπε δέν μποροῦμε νά ποῦμε. Ὅπως ἴσως ὁ πολιτισμὸς δέν εἰσέδυσσε κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια· ἡ Ἐκκλησία ὁμως σιγά σιγά διαδιδόταν μεταξὺ τοῦ λαοῦ.

Ἀλλά ἡ Βουλγαρία πρόκειται νά παρακαμάσει πρὶν ἢ διείσδυση τοῦ πολιτισμοῦ συμπληρωθεῖ. Οἱ φιλοδοξίες τοῦ Συμεών ἦταν τόσο μεγάλες. Ἦταν ὁ πρῶτος μεγάλος μονάρχης τῶν Βαλκανίων πού ἔπεσε θύμα τοῦ ὄνειρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συνέλαβε τὸ σχέδιο νά συνενώσῃ στὸ πρόσωπό του τὸ μεγαλεῖο καί τίς παραδόσεις τοῦ Βυζαντίου μέ τὴ νέα ρώμη τῶν Βουλγάρων καί τῶν Σλάβων. Τὸ μειονέκτημα γιὰ τὸ Βυζάντιο ἕξαιτίας τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία. Πόλεμος ξέσπασε τὸ 913. Τὸ 914 ὁ Συμεών ἦταν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ προσπάθεια τῆς ἀντιβασιλισσας Ζωῆς νά τὸν συντρίψῃ μιὰ γιὰ πάντα ἀπέτυχε μέ τὴ σφαγὴ τῶν στρατευμάτων της στὴν Ἀγχιάλο. Μέχρι τὸ ἔτος 919, ὅταν ὁ Ρωμανὸς Λεκαπηνὸς κατέλαβε τὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνον μέ τὸ γάμον τῆς θυγατέρας του μέ τὸ νεαρὸ αὐτοκράτορα (προλαβαίνοντας ἔτσι τὴν εὐκαιρία τοῦ Συμεών νά χρησιμοποιήσῃ τὴν ἴδια μέθοδο), ὁ Συμεών εἶχε κάτω ἀπὸ τὸ ἔλεός του ὅλες τίς εὐρωπαϊκῆς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλά τὰ τείχη καί ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ὑπεράσπισαν τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀνεπιτυχεῖς ἀποπειρῆς κατὰ τῆς πόλεως καί συνεχῆς παρενόχληση ἀπὸ τοὺς Σέρβους καί τοὺς Πατζινάκες στά μετόπισθόν του τὸν καταλόγησαν. Τὸ 924, μετὰ ἀπὸ μιὰ προσωπικὴ συνάντησιν μέ τὸ Ρω-

*ὁ Συμεών
θύμα τοῦ
ὄνειρου του
γιὰ τὴν
Κων/πολη*

μανό, ἐγκατέλειψε τό φιλόδοξο σκοπό του. Ἦταν ὁμως ἀκόμη ἄπλητος· προσέλαβε τόν αὐτοκρατορικό τίτλο τοῦ βασιλέως· διακήρυξε τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἐκκλησίας του καί προοίδισε τόν Ἀρχιεπίσκοπό του σέ Πατριάρχη. Τώρα ἔστρεψε τίς βλέψεις του ἀλλοῦ. Τό 925 προσάρτησε τή Σερβία. Τό 927 τὰ στρατεύματά του εἰσέβαλαν στήν Κροατία. Ἀλλά ἐδῶ βοήθην ἐκείνο πού τούς ἄξιζε. Τά νέα τοῦ ἐκμηδενισμοῦ τους ἔφεραν τό Συμεών στόν τάφο του.

*εἰρήνη τῆς
Βουλγαρίας
μέ τό
Βυζάντιο*

Ἐπίσης δόθηκε ἡ σπάνια τιμή νά πάρει σύζυγο ἀπό αὐτοκρατορικό αἷμα καί γιά προίκα μιά ἐτήσια ἐπιχορήγηση ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλά αὐτοί οἱ ὄροι ἐκπληρώθηκαν μέ πολλή προθυμία ἀπό τό Βυζάντιο, ἀφοῦ ἦταν φανερό πλέον ὅτι ἡ Βουλγαρία εἶχε ἐξαντληθεῖ· ἦταν μόνο τυπικές τιμές· τιμές μάλιστα οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦσαν νά αὐξήσουν τή βυζαντινὴ ἐπίδραση στή βουλγαρική αὐλή. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Βουλγαρίας ἦταν τώρα μιά ἀδρανὴς μάζα, ἀποκαμωμένη πρὶν ὠρμάσει, ἕνας τόπος παιγνιδιοῦ γιά κάθε ξένο εἰσβολέα, πού θά ἤθελε νά περάσει τά σύνορά της· καί πολλοί τό ἔκαναν αὐτό.

Τό ἔργο τοῦ πολιτισμοῦ συνεχιζόταν, ἀλλά μέ βραδύτερο ρυθμό. Ὁ ἱερέας Κοσμάς, ὁ ὁποῖος συνέγραψε κατὰ τό τέλος τοῦ δέκατου αἰώνα, εἶχε περισσότερο ἐπιτηδευμένο ὕφος ἀπό τούς συγγραφεῖς τῶν ἡμερῶν τοῦ Συμεών καί ἦταν ἄλλωστε μοναδικό φαινόμενο. Ἄγιοι, ὅπως ὁ Ἰωάννης τῆς Ρίλας, ὁ προστάτης τῆς Βουλγαρίας, μᾶλλον παρά ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων ἔζησαν κατ' αὐτή τήν περίοδο. Στό μεταξύ οἱ χωρικοί ἀντέδρασαν ἐναντίον τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς αὐλῆς καί προέβαλαν ἀντίδραση, ἡ ὁποία ἐκφράστηκε μέ τήν πιό σημαντική συμβολή τῆς Βουλγαρίας στή θρησκευτικὴ σκέψη τῆς Εὐρώπης. Κατά τή διάρκεια τοῦ ἑνατου αἰώνα ἐπαναστάτες Ἀρμένιοι αἵρετικοί, γνωστοί ὡς Παυλικιανοί, ἐγκαταστάθηκαν ἀπό τή βυζαντινὴ διοίκηση στά βουλγαρικά σύνορα. Οἱ Παυλικιανοί ἀποκαλοῦνταν Μανιχαῖοι, μ' ἕναν ὄρο ὁ ὁποῖος λανθασμένα χρησιμοποιεῖται γιά τό μεσαιωνικό κόσμο σ' ὅλες

*ἡ αἵρεση τῶν
Παυλικιανῶν
διαδίδεται
στή Βουλγαρία*

τίς δυαδικές αἰρέσεις. Αὐτοί πίστευαν στήν ἰσότητα τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ καί τοῦ καλοῦ ἀποδίδοντας στήν πρώτη τήν περιοχή τῆς σαρκός καί στή δεύτερη τό βασιλείο τοῦ πνεύματος. Ὅπωςδήποτε ἡ διδασκαλία τῶν Παυλικιανῶν διαδόθηκε στή Βουλγαρία καί κατά τή βασιλεία τοῦ τσάρου Πέτρου τήν κήρυττε ἐκεῖ σέ μιά ἐλαφρῶς διαφορετική καί ἀπλούστερη μορφή ἕνας χωρικός ἱερέας, ὁ Βογόμιλος, πού οἱ ὀπαδοί του, ἀπό τό ὄνομά του, ἦταν γνωστοί ὡς Βογόμιλοι.

Μέχρι τό θάνατο τοῦ Πέτρου (969) οἱ Βογόμιλοι ἔγιναν πολυάριθμοι σ' ὅλη τή Βουλγαρία ἀνάμεσα στήν ἀγροτική τάξη. Ἡ ἀπλή διδασκαλία τους, ἡ ἀπουσία ἱερατείου μεταξύ τους, ἡ ἀπλοϊκότητα καί ὁ πουριτανισμός τους, ὅλα αὐτά προσεῖλκυσαν ἀνθρώπους καταπιεζόμενους ἀπό μιά πολύπλοκη ἱεραρχία, γιά τήν ἠθική τῆς ὁποίας ἀμφέβαλλαν καί τῆς ὁποίας τίς σοφιστείες δέν μπορούσαν νά καταλάβουν. Ἡ πράξη τους ζωή προξένησε συναγερμό στό κράτος. Ἡ σάρκα, ἔλεγαν, εἶναι ἀδύνατη· ἐπομένως πρέπει νά ἀπέχουμε, ὅσο μᾶς εἶναι δυνατό, ἀπό τά ἔργα τῆς σαρκός, τό κρέας καί τήν πόση, τό γάμο καί τήν ἀπόκτηση τέκνων, ἀκόμη καί ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία. Μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρχε μιά εἰδική τάξη, ἡ ἐκλεκτή, τῆς ὁποίας ἡ ἀποχή ἦταν ἀπόλυτη. Οἱ ἄλλοι ἀπείχαν ὅσο μπορούσαν. Πολιτικά ἐξέφραζαν τίς ἀντιλήψεις τους μέ ἀδιαφορία καί παθητική ἀντίσταση στήν ἐξουσία· ἡ βουλγαρική κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νά τοὺς διώξει, ἀλλά ὁ διωγμός δέν ἔφερε ἀποτελέσματα. Ἡ Βουλγαρία ἦταν ὑποχρεωμένη νά ὑποφέρει ἀπ' αὐτή τήν ἀσθένεια τῆς ἀπάθειας καί τῆς ἐχθρότητας μέσα στήν ἴδια τήν ἐπικράτειά της, σέ χρόνους κατά τοὺς ὁποίους ὅλες οἱ δυνάμεις της ἦταν ἀνάγκη νά διατεθοῦν γιά τήν ἀπομάκρυνση τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν.

Χρειαστήκαν νά περάσουν ἄλλοι τρεῖς αἰῶνες, γιά νά παραζμᾶσει ἡ βογομιλική αἵρεση στή Βουλγαρία, παρά τοὺς διωγμούς τοῦ Ἀλέξιου Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑποχρεώθηκε νά καταδιώξει τήν αἵρεση στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε ἐξαπλωθεῖ. Στό μεταξύ ὁ Βογομιλισμός ἐπεκτεινόταν περισσότερο στή Δύση. Στήν ἀνατολική Σερβία εἶχε μέτρια ἐπιτυχία, ἀλλά στή Βοσνία καί στήν Κροατία βρῆκε μιά δεύτερη πατρίδα. Πράγματι, στή Βοσνία ἦταν ἡ ἐπίσημη θρη-

*ὁ Βογομιλισμός
σὴ Βουλγαρία*

σκειά κατά τό μεγαλύτερο τμήμα τῆς περιόδου ἀπό τό τέλος τοῦ δωδέκατου αἰώνα ὡς τήν τουρκική κατάκτηση. Ἀπό τήν Κροατία ἤ αἴρεση ἔφτασε στή Βόρειο Ἰταλία καί στή Γαλλία, ὅπου οἱ Καθαροί ἤ Ἀλβίγιοι ἀποκαλοῦνταν καί μελαψοί ἐξαιτίας τοῦ πολύ μελαχροίνου χρώματος τοῦ Πάπα τους, πού εἶχε τήν ἔδρα του στή Βουλγαρία.⁵

οἱ Ρῶσοι στή
Βουλγαρία

Ἡ πληγή αὐτή ἦταν ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνη, ἂν ληφθοῦν ὑπόψη τά ἐξωτερικά προδλήματα, τά ὁποῖα ἡ Βουλγαρία εἶχε νά ἀντιμετωπίσει. Ἡ βασιλεία τοῦ Πέτρου ἦταν ἀρκετά εἰρηνική, παρά τίς δύο εἰσβολές τῶν Μαγνάρων καί τή μία τῶν Ρώσων, ἀλλά κατά τό τέλος της ὁ πόλεμος ἄρχισε καί πάλι, γιατί μέ τήν αὐθάδειά τους οἱ Βούλγαροι προκάλεσαν ἐπίθεση ἀπό μέρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς ἦταν ἀπασχολημένος στήν Ἀνατολή. Γιά τοῦτο κάλεσε τοὺς Ρώσους νά τιμωρήσουν τοὺς Βουλγάρους. Οἱ Ρῶσοι ἔκαναν τή δουλειά αὐτή πολύ καλά. Μέχρι τό 969, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς δολοφονήθηκε, κατέλαβαν λεηλατώντας ὅλη τήν ἀνατολική Βουλγαρία καί προχωροῦσαν πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ νέος αὐτοκράτορας Ἰωάννης Τσιμισκής διέθεσε τό πρῶτο ἔτος τῆς βασιλείας του, γιά νά ἀποδιώξει τοὺς Ρώσους πάλι πρὸς τό Δούναβη. Κατά τό 972 ἡ ἀνατολική Βουλγαρία ἐλευθερώθηκε ἀπό τοὺς Ρώσους, ἀλλά μόνο γιά νά προστεθεῖ στό Βυζάντιο. Κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου οἱ Βούλγαροι μέ ἀπογοητευτική ἀπάθεια εἶχαν δεῖ τή χώρα τους νά λεηλατεῖται. Δέν προέβαλαν ἀντίσταση.

Ἀλλά ὁ Ἰωάννης Τσιμισκής ἄφησε τό ἔργο ἀτελείωτο. Τό μεγάλο διαμέρισμα πρὸς τά δυτικά, ἡ περιοχή τοῦ ὄρους Ρίλα, οἱ κοιλάδες τοῦ Βαρδάρη καί τοῦ Μοράβα καί ἡ Ἄνω Μακεδονία παρέμεναν βουλγαρικά. Πιθανόν νά ὑπῆρχε πολύ λίγο βουλγαρικό αἷμα σ' αὐτές τίς περιοχές, ἀλλά γιά μεγάλο διά-

5. Ὁ συσχετισμός μεταξύ τῶν Βογομίλων καί τῶν Ἀλβιγίων μερικῆς φορές ἀμφισβητεῖται, ἀλλά δέν ἀπομένουν ἀμφιβολίες σ' ἐκεῖνον πού συγκρίνει τή σλαβονική βογομίλική φιλολογία μέ τήν ἀλβιγιανή.

(Σ.τ.Μ.) Οἱ Ἀλβίγιοι ἔλαβαν τό ὄνομά τους ἀπό τήν πόλη Albi (ἀρχ. Albica) τῆς Νοτιοδυτικῆς Γαλλίας.

στημα οί πληθυσμοί είχαν ζήσει κάτω από τήν κυριαρχία τών Βουλγάρων οί όποιοι τούς μετέδωσαν τό σλαβονικό κυριλλικό πολιτισμό. Οί κάτοικοι τών περιοχών αυτών θεωρούσαν τούς έαυτούς τους Βουλγάρους καί μεταξύ αυτών είχε γεννηθεί μιá νέα Βουλγαρία.

Η ιστορία τής Βουλγαρίας είναι ή ιστορία του τσάρου Σαμουήλ (976-1014), γιου ενός τοπικού κυβερνήτη, ό όποιος εκμεταλλεύτηκε μιá επανάσταση μεταξύ τών Βυζαντινών καί τήν άπειρία του νέου αυτοκράτορα Βασιλείου Β', γιά νά δημιουργήσει μιá αυτοκρατορία τόσο εκτεταμένη, όσο ήταν του Συμεών. Οί ανατολικές έπαρχίες ανακτήθηκαν καί páλι. Τό κέντρο αυτής τής αυτοκρατορίας ήταν στή Μακεδονία κοντά στίς άρκετά όρεινές λίμνες τής Άχρίδας καί τής Πρέσπας. Η αυλή του Σαμουήλ ήταν ευρύτερη από τήν αυλή του Συμεών. Στήν εποχή του αναπτύχθηκαν πολύ λίγο ή φιλολογία καί οί τέχνες. Γιά τήν κυβέρνησή του δέ γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε ούτε άκόμη ποιές ήταν οί σχέσεις του μέ τούς Βογομίλους. Άν του δινόταν χρόνος, θά μπορούσε νά θέσει τό κράτος του σέ μόνιμες βάσεις. Άλλά ό μεγαλύτερος χρόνος τής βασιλείας του καλύπτεται από άγώνα ύπάρξεως.

Κατά τό 990 ό Βασίλειος Β' είχε ξεπεράσει τήν έσωτερική εξέγερση καί ήταν αποφασισμένος νά καταστρέψει τό επικίνδυνο βασίλειο τών Βαλκανίων. Μετά από μακροχρόνιες εκστρατείες, δοξασμένες καί γιά τίς δύο πλευρές, καί ένώ οί Βούλγαροι σχεδόν πλησίαζαν νά πετύχουν τήν παλαιά φιλοδοξία τους, νά καταλάβουν τή Θεσσαλονίκη, ό στρατός του Σαμουήλ καταστράφηκε από τόν αυτοκράτορα στά στενά του Κλειδίου (1014) καί ό γηραιός τσάρος πέθανε συντριμμένος.

Οί διάδοχοι του Σαμουήλ δέν ήταν ίκανοί νά σώσουν τή Βουλγαρία. Ένώ οικογενειακές ξριδες ξέσπασαν μεταξύ τών Βουλγάρων, ό Βασίλειος προχώρησε καί κατέλαβε τή χώρα τους. Μέχρι τό 1018 όλη ή Βαλκανική Χερσόνησος ως τό Βελιγράδι καί τά σύνορα τής Δαλματίας άνήκε στο Βασίλειο Β'. Καί οί ευγνώμονες ύπήκοοί του τόν αποκάλεσαν Βουλγαροκτόνο.

Ό Βασίλειος συμπεριφέρθηκε μέ σύνεση σ' εκείνους τούς Βουλγάρους πού άφησε νά ζήσουν. Τούς έπέτρεψε νά διατη-

ή ιστορία τής Βουλγαρίας είναι ή ιστορία του τσάρου Σαμουήλ

προσάρτηση τής Βουλγαρίας στο Βυζάντιο

ρήσουν πολλά από τα τοπικά τους έθιμα. Η φορολογία παρέμεινε φορολογία σέ είδος, στο ίδιο ύψος όπως και προηγουμένως. Τους αφέθηκε ή σλαβονική τους Έκκλησία. Ο Πατριάρχης τους αντικαταστάθηκε και ό Άρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας, ό νέος επικεφαλής της Έκκλησίας, έξαρτώταν από τόν Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, έρχόμενος στην ίεραρχία άμέσως μετά τούς Πατριάρχες της Άνατολής. Σχεδόν πάντοτε στή θέση αυτή διοριζόταν Έλληνας. Άλλά στίς κατώτερες βαθμίδες δέ μεταβλήθηκε τίποτε. Η κυριλλική λειτουργία διατηρήθηκε ζωντανή καθώς και ή βουλγαροσλαβονική γλώσσα και ή έθνική συνείδηση.

Τήν προσάρτηση της Βουλγαρίας άκολούθησε ή ύποταγή τών άνατολικών Σέρβων πριγκίπων στην αυτοκρατορία. Η ύποτέλειά τους δέν ήταν ποτέ άυστηρή. Η Σερβία άναπτύχθηκε κατά τό δικό της τρόπο. Άλλά από πολιτική και πολιτιστική άποψη ή επίδραση του Βυζαντίου ήταν έξαιρετικά μεγάλη.

Στό μεταξύ ή επίδραση του Βυζαντίου θριάμβευσε άλλου μέ άκόμη περισσότερο μακροχρόνια άποτελέσματα. Οί Ρώσοι, όπως και οί Βούλγαροι, ήταν μή σλαβονικός λαός, πού είχε κυριαρχήσει σέ σλαβονική χώρα και είχε δώσει στους ύπάρχους του τήν όργάνωση τήν όποία οί Σλάβοι τόσο σπάνια κατόρθωσαν νά επιτύχουν. Κατά τή διάρκεια του ένατου αιώνα Σουηδοί τυχοδιώκτες, γνωστοί στόν κόσμο της Άνατολής ως Βάραγγοι ή Ρώς, εισέβαλαν, λεηλατώντας, στίς περιοχές γύρω από τίς λίμνες Πέιπους και Ίλμεν, επιβάλλοντας τήν κυριαρχία τους στους Σλάβους, πού κατοικούσαν εκεί, και επεκτείνοντας την σιγά σιγά πρós τά νότια, πρós τό Δνειπέρο ποταμό και πρós τόν Ευξεινο Πόντο. Κατά τό 860 ό ήμμουθικός Ρούρικ ίδρυσε ένα ισχυρό κράτος στην παλαιά σλαβονική πόλη του Νοβογρόντ. Ο διάδοχός του Όλέγκ πρόσθεσε τό Κίεβο στό πριγκιπάτο και ή πόλη αυτή έγινε ή πρωτεύουσα της δυναστείας τών Ρούρικ.

Η επέκταση του πριγκιπάτου κατευθυνόταν από οικονομικούς ύπολογισμούς. Από τό Νοβογρόντ στό Δνειπέρο και από τό Κίεβο περνά ή μεγάλη έμπορική όδός από τή Βαλτική στόν Ευξεινο Πόντο. Από τήν άρχή τό έμπόριο ήταν τό κύριο έν-

οί άρχές της
ιστορίας
των Ρώσων

διαφέρον των Ρώσ. Το κράτος τους είχε φεουδαρχικό χαρακτήρα· κάθε κωμόπολη ανήκε σέ κάποιο πρίγκιπα ή ευγενή, ό όποιος διοικούσε τήν περιοχή και στρατολογούσε στρατιώτες άπ' αυτή, ενώ οί πρίγκιπες ήταν ύποτελείς στό Μεγάλο Πρίγκιπα ή Μεγάλο Δούκα του Κιέβου. Άλλά οί πρίγκιπες ήταν ταυτόχρονα οί κύριοι έμποροι του διαμερισμάτος τους. Συγκέντρωναν και μετέφεραν τά έμπορεύματα και ήταν άρχηγοί της τοπικής αντιπροσωπείας κατά τά έτήσια έμπορικά ταξίδια στην Κωνσταντινούπολη. Αυτά τά ταξίδια γρήγορα έγιναν κανονικό χαρακτηριστικό της ρωσικής ζωής. Πότε άκριδώς άρχισαν δέ γνωρίζουμε. Κατά τά μέσα του δέκατου αιώνα ήταν όρισμένος ό δρόμος τόν όποιον χρησιμοποιούσαν οί Ρώσοι, ύπήρχε στην Κωνσταντινούπολη καθορισμένος τόπος διαμονής κατά τίς επισκέψεις τους, διατάξεις είχαν διατυπωθεί στην Κωνσταντινούπολη πού καθόριζαν τά δικαιώματα και τίς ύποχρεώσεις τους, και αυτές οί διατάξεις έπικυρώνονταν μέ τίς διάφορες συνθήκες μεταξύ των Ρώσων και της αυτοκρατορίας.

Άλλά οί Ρώσοι δέν έρχονταν πάντοτε ως ειρηνικοί επισκέπτες. Ό πλοῦτος της μεγάλης πρωτεύουσας ήταν ένας μόνιμος πειρασμός και, αν τό έμπόριό τους έμποδιζόταν, αντίσταθμιζαν μέ ένοπλη επίθεση. Πράγματι, για νά έξασφαλίσουν νέες άγορές ή νέες έμπορικές παραχωρήσεις, επιδίδονταν σέ έπιδρομές, πού έφθαναν ως τήν Περσία. Κατά τόν ένατο και δέκατο αιώνα ή Κωνσταντινούπολη άπειλήθηκε από ρωσική επίθεση κάμποσες φορές και αυτοί πού διήθυναν τά πράγματα του κράτους ήταν άνήσυχοι, για νά βροῦν κάποια μέσα μέ τά όποια νά έλέγξουν τήν άπειλή. Η λύση ήταν νά έκχριστιανίσουν τούς Ρώσους.

Ήδη κατά τά μέσα του ένατου αιώνα ό Φώτιος είχε στείλει ίεραποστολές στό Κίεβο, όπου φαίνεται ότι άρχικά είχαν κάποια έπιτυχία, αλλά, μετά τήν κατάκτηση του Κιέβου από τό Βάραγγο Όλέγκ, σταμάτησαν νά σημειώνουν πρόοδο. Κατά τό δέκατο αιώνα ίεραποστολές άρχισαν νά στέλλονται πάλι, οί όποίες τώρα ήταν σέ καλύτερη θέση, γιατί είχαν ως όπλισμό τήν τέλεια κυριλλική λειτουργία. Κατά τό 954 πέτυχαν ένα σπουδαίο προσηλυτισμό στό πρόσωπο της μεγάλης δούκισσας

*έμπορικές
σχέσεις των
Ρώσων μέ
τήν Κων/πολη*

*ή Κων/πολη
πειρασμός
και για τούς
Ρώσους*

*ό
έκχριστιανισμός
των Ρώσων*

“Ολγας. Ὁ προσηλυτισμός τῆς Ὀλγας καί ἡ ἐπίσκεψή τῆς στήν Κωνσταντινούπολη, πού ἐπακολούθησε, συνέβαλε πολύ στή διάδοση μεταξύ τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλ’ ἡ μεγάλη μάζα τῶν Ρώσων παρέμεινε εἰδωλολατρική γιά ἄλλα σαράντα χρόνια. Ἡ βαλκανική πολιτική τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Β’ καί τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκή ἔφερε τό Βυζάντιο σέ σύγκρουση μέ τή Ρωσία καί λίγο ἀργότερα ἡ σύγκρουση ἀνανεώθηκε ἐξαιτίας τῶν ρωσικῶν φιλοδοξιῶν γιά τήν Κριμαία. Κατά τήν πρώτη σύγκρουση οἱ αὐτοκράτορες πέτυχαν νά κρατήσουν τή Ρωσία ἔξω ἀπό τά Βαλκάνια. Νά τήν κρατήσουν ὁμως καί μακριά ἀπό τήν Κριμαία δέν ἦταν τόσο εὐκόλο. Ἐντούτοις ἦλθε ὁ χρόνος γιά συμβιβασμό. Ὁ ἔγγονος τῆς Ὀλγας, ὁ μέγας δούκας Βλαδίμηρος, κατανόησε, ὅπως πολλοί ἄλλοι πρίγκιπες πρὶν ἀπ’ αὐτόν, τήν ἀξία τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά τή στερέωση τοῦ δεσποτισμοῦ. Ἦδη εἶχε πετύχει πολλά, γιά νά ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία τοῦ Κιέβου στά ἄλλα ρωσικά διαμερίσματα. Τώρα, τό 989, δέχτηκε νά βαπτιστεῖ καί σάν ἀνταπόδοση ἔλαβε ὡς σύζυγο τήν ἀδελφή τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β’ Ἄννα.

Ὁ ἐκχριστιανισμός τοῦ Βλαδιμήρου εἶναι γεγονός μέ πολλή μεγάλη σημασία στή ρωσική ἱστορία. Τόν ἀκολούθησε ὁ ἄμεσος προσηλυτισμός τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ – μόνο μερικές ἀπόκεντρες φυλές παρέμειναν στήν εἰδωλολατρία. Ἡ τελευταία ἀπ’ αὐτές, ἡ φυλή Μοῦρομ, δέχτηκε τό Χριστιανισμό κατά τό δέκατο τρίτο αἶωνα. Καί ἡ υἱοθέτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἂν καί δέν ἦταν δυνατό νά καταστρέψει μέ μιᾶς τό βαρβαρικό φεουδαρχισμό, συνέβαλε πολύ στή στερέωση τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου καί στό γόητρο τοῦ ἡγεμόνα του, τοῦ γαμβροῦ τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου. Σιγά σιγά ἡ ἡγεμονία τοῦ Κιέβου ἐξελιχτηκε, μετά τήν κατάκτηση ἀπό τοὺς Μογγόλους, στό βυζαντινό δεσποτισμό τῆς μοσκοβίτικης αὐτοκρατορίας. Προσέδεσε τή Ρωσία στό πολιτικό - πνευματικό σύστημα τοῦ Βυζαντίου. Ὅταν λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Βολεσλάβος ἀπό τήν Πρωλωνία προσπάθησε νά εἰσαγάγει τό λατινικό Χριστιανισμό στή Ρωσία, οἱ πράκτορές του προσέκρουσαν σέ τέτοια σταθερή ἀρνηση, ὥστε νά ἀποθαρρυνθεῖ κάθε ἐπανάληψη τῆς προσπάθειας.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ στή Ρωσία ἀπλώ-

θηκε πρὸς κάθε κατεύθυνση. Στὴν εἰκονογραφία βυζαντινὲς εἰκόνες τέτοιες, ὅπως ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὸ δωδέκατο αἰῶνα εἰκόνα ὡς Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου, ἀπετέλεσαν τὰ πρότυπα γιὰ τὴ ρωσικὴ εἰκονογραφία· ἡ ρωσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ βασίζεται σὲ βυζαντινὲς ἀρχές, τροποποιημένη ὁμως ἀπὸ ἄμεσες καυκασιανὲς ἐπιδράσεις, ἐνῶ ὁ χαρακτηριστικὸς σὲ σχῆμα κρεμμυδιοῦ τροῦλος τῶν Ρώσων πιθανόν νὰ ἦταν δική τους ἐφεύρεση, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸ χιόνι. Στὴ Θρησκευτικὴ σκέψη, στὴν καθημερινὴ ζωὴ βυζαντινὲς ιδέες μπορεῖ νὰ ἀνευρεθοῦν παντοῦ καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου ἔγινε στὴ Ρωσία, ὅπως καὶ στὰ Βαλκάνια, ἡ βάση γιὰ τὴν ντόπια φιλολογία.

Ἄλλὰ ἡ πολιτικὴ ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου στὴ Ρωσία ἦταν μικρότερη ἀπ' ὅ,τι θὰ ἀνέμενε κανεὶς. Βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τὸ δωδέκατο αἰῶνα καὶ ἡ μογγολικὴ κατάκτηση κατὰ τὸ δέκατο τρίτο ἀπέκοψαν τὴ Ρωσία ἀπὸ τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Τὸ κέντρο τῆς ρωσικῆς ζωῆς κινήθηκε πρὸς τὸ βορρᾶ, πρὸς τὸ Βλαντιμίρ, τὸ Τβέρ καὶ τὴ Μόσχα. Ὅμως καὶ γιὰ τὸν τελευταῖο Ρῶσο ἢ Κωνσταντινούπολη, τὸ Τσάριγκραντ, παρέμενε ἡ πρωτεύουσα τοῦ κόσμου. Κατὰ περιόδους Ρῶσοι προσκυνητὲς ταξίδευαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἦταν βέδαιοι ὅτι θὰ τύχαιναν καλῆς ὑποδοχῆς ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς ὁμόδοξους φίλους τους. Μιὰ Ρωσίδα πριγκίπισσα μποροῦσε ἀκόμη νὰ γίνεи καὶ σύζυγος βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀγαπητὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰτὶ δὲ θὰ ἦταν ἀπὸ τὸ μισητὸ λατινικὸ αἷμα. Ἄλλὰ οἱ ἐπαφές γίνονταν ὀλο καὶ λιγότερες. Ἡ Ρωσία ἀφέθηκε νὰ ἀναπτύξει τὸ δικό της βυζαντινογενὲς πολιτισμὸ κατὰ τὸ δικό της λιγότερο προσαρμοσμένο τρόπο. Παρέμεινε δυνητικὸς φύλακας τοῦ ποιμνίου τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, ἀλλὰ σταθερὰ κατὰ τρόπο λιγότερο χρήσιμο. Μόνο κατὰ τὸ δέκατο ἑνατο αἰῶνα οἱ Ἕλληνες ἔδρεψαν τοὺς καρποὺς ἀπὸ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν Ρώσων στὸ Χριστιανισμὸ.

Ἔτσι κατὰ τὸν ἑνδέκατο αἰῶνα τὸ Βυζάντιο κυριαρχοῦσε στοὺς Σλάβους τῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλὰ ἡ κυριαρχία του αὐτὴ ἦλθε τόσο ἀργά· μεταξύ τῶν Σλάβων πλέον εἶχαν ἐμφανιστεῖ ἔθνη καὶ τὸ Βυζάντιο εἶχε ἀναγνωρίσει αὐτὸ τὸ γεγονός, χρησιμοποιώντας ὡς μέθοδο κυριαρχίας του τὸ κυριλλικὸ ἐκκλησιαστικὸ σύστημα. Οἱ Σλάβοι τῆς Σερβίας, τῆς Βουλγαρίας

τὸ Βυζάντιο
δὲν κατορθώνει
τελικὰ νὰ
συγχωνεύσει
τοὺς Σλάβους

καί τῆς Ρωσίας δέ θά συγχωνεύονταν ποτέ μέσα στόν ἑλληνικό χριστιανικό κόσμο. Θά ἀνέχονταν τήν κυριαρχία τοῦ ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μόνο ὅσο ἡ Κωνσταντινούπολη παρέμενε ἡ μεγάλη ἀπόρθητη πόλη μέ δύναμη νά ἐπιβάλλει τή θέλησή της. Κατά τό δωδέκατο αἰώνα αὐτή ἡ δύναμη περιορίστηκε. Οἱ ἐπιθέσεις ἀπό τοὺς Σελτζούκους Τούρκους καί ἀπό τή Δύση, ἡ ἀμχανία ἀπό τίς σταυροφορίες, ὁ ἐμπορικός ἀνταγωνισμός τῆς Ἰταλίας καί, σάν ἐπιστέγασμα ὄλων αὐτῶν, ἡ ἀνικανότητα τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων ἔφεραν τήν αὐτοκρατορία σέ κατάσταση ὀλοφάνερης παρακμῆς.

οἱ Νότιοι

Σλάβοι

ἐπεκτείνονται

Οἱ Νότιοι Σλάβοι γιά μεγάλο διάστημα ἦταν δυσήνιοι ὡς ὑποτελεῖς στό Βυζάντιο. Ἀλλά ὁ φόβος τῆς Οὐγγαρίας καί τῶν ἰσχυρῶν στρατευμάτων τῶν Κομνηνῶν συντελοῦσαν στήν ἀποτυχία τῶν ἐξεγέρσεών τους. Ἡ δύσκολη περίοδο γιά τό Βυζάντιο, ἡ ὁποία ἀκολούθησε τό θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνοῦ τό 1180, τοὺς ἔδωσε τήν εὐκαιρία. Ἡ ἡγετική σερδική μορφή τῆς περιόδου αὐτῆς ἦταν ὁ ἡγεμόνας Στέφανος Νεμάνια ἀπό τή Ζέτα, ὁ ὁποῖος ὡς τό χρόνο τῆς παραιτήσεώς του τό 1196 ἀνέδειξε τόν ἑαυτό του Μεγάλο Ἡγεμόνα τῆς Σερβίας, ἀνεξάρτητο ἀρχηγό ὄλων τῶν σερδικῶν περιοχῶν ἐκτός τῆς Ἑρζεγοβίνης, ὅπου βασίλευε ὁ ἀδελφός του Μιροσλάβος. Ἀκόμη βορειότερα κατά τόν ἴδιο χρόνο ὁ Βόσνιος Κουῆλιν ἐγκατέστησε τήν ἀνεξάρτητη μοναρχία τῆς Βοσνίας. Τό Βυζάντιο δέν εἶχε τή δύναμη νά ἐμποδίσει τήν ἐξέλιξη αὐτή. Γιά ἓνα διάστημα ἡ Οὐγγαρία παρενέβη στή Βοσνία καί στήν Ἑρζεγοβίνη περισσότερο ἀποτελεσματικά, ἀλλά χωρίς κάποιο μόνιμο ἀποτέλεσμα. Τό 1186 ἡ Βουλγαρία, αὐτοκρατορική ἐπαρχία ἐπί ἐνάμιση αἰώνα,⁶ ἐξαναγκάστηκε ἀπό ἄδικη φορολογία σέ ἐπανάσταση καί οἱ ἀδελφοί Ἰωάννης καί Πέτρος Ἀσάν ἀνακήρυξαν τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας στή μικρῆ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Τίρνοβο. Μέ τή βοήθεια τῶν Κουμάνων πού ζοῦσαν πέρα ἀπό τῷ Δούναβη, καί τῶν Βλάχων τῆς Χερσονήσου (οἱ Ἀσάν πιθανῶς ἦταν βλαχικῆς καταγωγῆς) κατανίκησαν τά βυζαντινά στρατεύμα-

οἱ Βούλγαροι
ἐπαναστατοῦν
καί ἀποκοτοῦν
τὴν ἀνεξαρτη-
σία τους

6. Εἶχαν γίνει βουλγαρικὲς ἐξεγέρσεις τό 1040 καί τό 1073, ἀλλά καί οἱ δύο κατεστάλησαν χωρίς μεγάλη δυσκολία.

τα, δημιούργησαν βασίλειο ἐκτεινόμενο ἀπό τόν Εὐξεινο Πόντο μέχρι τή Σόφια καί μέχρι τή Μακεδονία καί ἔλαβαν τόν αὐτοκρατορικό τίτλο.

Ὁ Ἰωάννης Ἀσάν δολοφονήθηκε τό 1196 καί ὁ Πέτρος τό 1197. Ὁ Στέφανος Νεμάνια ἀποσύρθηκε σέ μοναστήρι τό 1196 καί πέθανε στόν Ἀθῶ τό 1200. Ὁ Κοῦλιν πέθανε τό 1204. Κατά τήν περίοδο τῶν ἀμέσως διαδόχων τους συνέβη ἕνα γεγονός, τό ὁποῖο στερέωσε τήν ἀνεξαρτησία τῶν βασιλείων τους. Ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τοὺς Σταυροφόρους τό 1204 ἀποτελεῖ ἀποφασιστική καμπή στήν ἱστορία τῶν Νότιων Σλάβων. Μέχρι τότε, ὑποτελεῖς ἢ ἐλεύθεροι, εἶχαν θεωρήσει τήν Κωνσταντινούπολη ὡς τό κέντρο τοῦ κόσμου, ὡς τήν πηγὴ τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς θρησκείας τους. Τώρα ὁμως αἰφνίδια καί ἀπροσδόκητα ἔμειναν ὄρφανοί.

Ἡ πρώτη τους ἀντίδραση ἦταν νά πιστεύσουν ὅτι οἱ νέοι ἡγεμόνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρέπει νά ἦταν οἱ κύριοι τοῦ κόσμου καί γιὰ τοῦτο ἔπρεπε νά ἔλθουν σέ διαπραγματεύσεις μέ τή λατινική δύση. Τό 1205 ὁ Βούλγαρος μονάρχης Καλοϊωάννης, ὁ νεότερος ἀπό τοὺς ἀδελφούς Ἀσάν, ἔστειλε στόν Πάπα Ἰννοκέντιο III ἀντιπροσωπεία καί ἔλαβε ἀπό τόν Πάπα τό βασιλικό στέμμα.⁷ Ταυτόχρονα, κατά τό 1217, ὁ δεύτερος Σέρβος Στέφανος, ὁ Πρωτόστεπτος, ἔλαβε τό βασιλικό στέμμα ἀπό τόν Πάπα Ὀνώριο III. Μέχρι τότε ἡ Βουλγαρία εἶχε παίξει καλά τήν πολιτικὴ της.

Κατά τό δέκατο τρίτο αἶώνα ἔφτασε στό ζενίθ της ἡ δεύτερη βουλγαρική αὐτοκρατορία. Ἀποδείχτηκε ὅτι ἡ λατινική αὐτοκρατορία δέν ἦταν σέ θέση νά παίξει ἐνεργητικό ρόλο. Οἱ ἐξόριστοι βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας ἦταν τόσο ἀπασχολημένοι στήν προσπάθειά τους νά συνενώσουν τόν κατακομματιασμένο ἑλληνικό κόσμο, ὥστε νά μὴν μποροῦν νά ἀποτελοῦν ἀπειλή γιὰ τοὺς Σλάβους. Τά μικρότερα κράτη διαδοχῆς, ἡ Ἡπειρος καί ἡ Θεσσαλονίκη, ἦταν παροδικά καί ἀδύνατα. Ἐπομένως, ἦταν εὐκαιρία γιὰ τή Βουλγαρία νά προβληθεῖ ὡς ἡγετικὴ δύναμη, ὡς τό νέο κέντρο τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Καλοϊωάννης γρήγορα ἀντιλήφθηκε τό νέο του

αισθήματα καί ἀντιδράσεις τῶν Σλάβων μετὰ τήν πώση τῆς Κων/πόλεως στοὺς Φράγκους

ὁ Καλοϊωάννης τσάρος τῶν Βουλγάρων. Ἡ δεύτερη Βουλγαρική αὐτοκρατορία

7. Εἶχε ζητήσει νά τοῦ δοθεῖ αὐτοκρατορικό στέμμα.

ρόλο. Τό 1205 κατέλαβε τή Φιλιππούπολη από τούς Λατίνους, ἀφοῦ κατανίκησε καί συνέλαβε αἰχμάλωτο τό Λατίνο αὐτοκράτορα Βαλδουίνο Α΄ μπροστά στήν Ἀδριανούπολη. Τό 1206 σκότωσε τό Λατίνο αὐτοκράτορα τῆς Θεσσαλονίκης Βο- νιφάτιο. Ἀλλά τό 1207 ἔπεσε ὁ ἴδιος θύμα αὐλικῆς συνωμοσί- ας.

Ἰωάννης
Ἀσάν Β΄

Ἡ κακή διακυβέρνηση ἀπό τό σφετεριστή Βόριλ καθυστέ- ρησε τήν ἐπέκταση τῆς Βουλγαρίας ἐπί ἔνδεκα χρόνια. Ἀλλά τό 1218 ὁ υἱός τοῦ Καλοϊῶννη Ἰωάννης Ἀσάν Β΄ κατέλαβε τό θρόνο καί ἐφάρμοσε τήν ἐπιθετική πολιτική τοῦ πατέρα του. Ἀλλά τώρα ἦταν λίγο ἄργά. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀνακτήσει ἀπό τούς Λατίνους τό περισσότερο μέρος τῆς χώρας τους καί οἱ ντόπιοι κάτοικοι, πού προτιμοῦσαν ὡς κυρίαρχους τούς Σλά- βους παρά τούς αἰρετικούς Δυτικούς, τώρα ἦταν ἱκανοποι- ημένοι, διοικούμενοι ἀπό τούς ἴδιους τούς συμπατριῶτες τους.

σκοπός
τῶν Σλάβων
ἢ
Θεσσαλονίκη

Ἐπί τῆς ἐποχῆς τῆς Βαλκανικῆς, ὁ ὁποῖος δέν εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό μάταιες ἐλπίδες γιά τήν Κωνσταντινούπολη, ἦταν ἡ Μακεδονία καί τό μεγάλο λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Νά κατέχει κανεῖς τή βυζαντινὴ ἐνδοχώρα χωρὶς τή Θεσσαλο- νίκη, εἶναι σάν νά κατέχει κάτι πού δέν εἶναι τέλειο. Ὁ Κα- λοϊῶννης εἶχε πεθάνει τίς παραμονές μιᾶς ἐκστρατείας ἐνα- ντίον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Ἰωάννης Ἀσάν Β΄ εἶχε συνείδηση τῆς σημασίας τῆς πόλεως. Ἀπό τήν ἀρχή τῆς βασιλείας του ἐπεξέτεινε τό βασίλειό του πρὸς τὰ νοτιοδυτικά. Τό σύμφυρμα φυλῶν τῆς Μακεδονίας δέν μποροῦσε ν' ἀντισταθεῖ σ' ὅποιοδήποτε ἰσχυρό στρατιωτικό εἰσβολέα. Ἀλλά ἡ Θεσσαλο- νίκη ἦταν ἑλληνικὴ πόλη καί παρέμεινε πέρα ἀπὸ τίς δυνατό- τητές του. Δυὸ φορές, τό 1230 καί τό 1240, βρισκόταν σχεδόν στά χέρια του, ἀλλά, ἀπό φόβο πρὸς τήν ἀναπτυσσόμενη αὐ- τοκρατορία τῆς Νικαίας, ἄφησε τούς Ἀγγέλους νά διατηρή- σουν τήν ἐξουσία τους. Οἱ ἴδιοι σύνθετοι ὑπολογισμοὶ ματαί- ωσαν τὰ σχέδιά του ἄλλοῦ. Δέν μποροῦσε νά ἀποφασίσει τί θά ἦταν προτιμότερο: νά κατακτήσει τή φραγκικὴ Θράκη, συνά- πτοντας συμμαχία μέ τό κράτος τῆς Νικαίας, ἢ νά θεωρήσει τή Νίκαια ὡς ἀπειλή, πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ. Δίσταζε καί οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τούς δισταγ- μούς του.

Παρ' όλα αυτά, η βασιλεία του ήταν μεγάλη περίοδος για τη Βουλγαρία. Η προσωπικότητά του κέρδισε την εκτίμηση ακόμη και των εχθρών του και τό διεθνές του γόητρο ήταν μεγάλο. Στην αύλη του, στο Τίρνοβο, κυβερνούσε με βυζαντινές πομπές και τελετές, γραφειοκρατικά, κατά τό βυζαντινό πρότυπο. Η Βουλγαρική Έκκλησία αναδιοργανώθηκε υπό τόν Άρχιεπίσκοπο του Τίρνόβου, στόν όποιο ό Πατριάρχης τής Νικαίας τό 1235 παραχώρησε αυτόνομία και τόν Πατρι-αρχικό τίτλο, ως αντάλλαγμα για τή συμμαχία τής Βουλγα-ρίας μέ τόν αυτόκράτορα τής Νικαίας κατά τών Λατίνων. Τό εμπόριο ένθαρρύνθηκε και κατά ένα μέρος διεξαγόταν από Έλληνες εμπόρους, όπως παλαιότερα, προπαντός όμως από εμπόρους τής Ραγούσας, οί όποιοι είχαν εμπορικά δικαιώματα σ' όλη τή βουλγαρική αυτοκρατορία και εισήγαγαν εκεί πολλά από τά προϊόντα τής Δύσεως. Άλλά ό πολιτισμός θεμελιακά έμεινε βυζαντινός, τροποποιημένος, για να είναι ταιριασμένος μέ τήν ιδιοσυγκρασία τών Σλάβων τών Βαλκανίων. Βουλγα-ρικά οίκοδομήματα τέτοια, όπως οί εκκλησίες του Τίρνόβου και Βοϊάνα, είναι βυζαντινά στή σύλληψή τους. Μόνο ή μεγα-λύτερη απλότητα στήν κατασκευή τους, και ό μάλλον άκατέρ-γαστος χρωματισμός τών διακοσμήσεων φανερώνουν ότι είναι έργα διαφορετικού λαού.

Ο Ιωάννης Άσάν Β' πέθανε τό 1241 και άμέσως ή Βουλ-γαρία άρχισε να θρυμματίζεται. Η παρακμή της όφειλόταν κατά ένα μέρος στήν έλλειψη προσωπικότητας, για να διατη-ρήσει τή συνοχή του βασιλείου, και κατά μέρος στήν αυξανό-μενη δύναμη του κράτους τής Νικαίας, τό όποιο άνακατέλαβε τή Θεσσαλονίκη τό 1246 και τήν Κωνσταντινούπολη τό 1261. Οί γιοί του Ιωάννου Άσάν Καλιμάν Α' (1241-1246) και Μι-χαήλ Άσάν (1246-1257) καθώς και ό άνεπιός του Καλιμάν Β' (1257-1258) ήταν δραστήριοι αλλά όχι ευφυείς. Καί μέ τό θά-νατο του Καλιμάν Β' ή δυναστεία τών Άσάν έξέλιπε. Κατά τά έπόμενα είκοσι χρόνια ή ιστορία τής Βουλγαρίας είναι ή ιστο-ρία μιās σειρās σφετεριστών πού ένισχύονταν από μιá αντί-δραση κατά τής επιδράσεως τής Κωνσταντινουπόλεως, ένω ή Θράκη και ή Μακεδονία χάθηκαν από τά χέρια τών Βουλγά-ρων.

*άκμή τής
Βουλγαρίας
επί Ιωάννη
Άσάν Β'.
Βυζαντινή
επίδραση*

*παρακμή τής
Βουλγαρίας*

Τό 1280 ιδρύθηκε μία ισχυρότερη δυναστεία από έναν Κουμάνο, τό Γεώργιο Τερέρι, ή όποία πρόκειται νά διαρκέσει ώς τό 1323, καί ή όποία διατήρησε τά κτεκτημένα σέ άγώνες κατά Τατάρων εισβολέων καί δέν παρέδωσε ξδαφος στους ανταγωνιστές τής Βουλγαρίας στά Βαλκάνια. Τό 1323 ό Μιχαήλ Σχισμάν από τό Βιδίνιο ίδρυσε τήν τελευταία βουλγαρική δυναστεία. Ή σταδιοδρομία του άρχισε καλά. Ό Μιχαήλ παρ' όλίγο νά καταλάβει τήν Κωνσταντινούπολη· αλλά τό 1330 οί Βούλγαροι ύπέστησαν φοβερή ήττα από τούς Σέρβους στήν πεδιάδα τής Βελδούζδ⁸ καί ή Βουλγαρία στό έξής έγινε ύποτελής στή Σερβία. Κατά τή διάρκεια τής βασιλείας του Ίωάννου Άλεξάντερ (1331-1361) ή Βουλγαρία είχε λίγη πολιτική δύναμη. Ή ήττοπάθεια είχε διαδρώσει άκόμη καί εκείνη τή μεγάλη έθνικιστική όργάνωση, τήν Έκκλησία, μέσα στήν όποία Βούλγαροι θρησκευτικοί άνθρωποι, όπως ό Άγιος Θεοδόσιος του Τιρνόβου, αντιτάχθηκαν στίς άπόπειρες του Βούλγαρου Πατριάρχη νά πετύχει τήν πλήρη του έξίσωση μέ τόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Άλλά ήταν μία περίοδος άνθήσεως τών γραμμάτων. Ό Άγιος Θεοδόσιος καί οί μαθητές του σχημάτισαν τόν τελευταίο φιλόλογικό όμιλο τής μεσαιωνικής Βουλγαρίας. Ό τσάρος βοήθησε γιά τή μετάφραση έργων από τήν έλληνική, όπως του έργου του Μανασσή Σύνοψις Ίστορική. Αύτή ή μετάφραση βρίσκεται τώρα στή βιβλιοθήκη του Βατικανού, διακοσμημένη μέ τήν κάπως χονδροειδή καί όχι πλέον ζωντανή τεχνοτροπία τής βουλγαρικής τέχνης του δέκατου τέταρτου αιώνα. Επίσης, άνθισε καί ή αρχιτεκτονική, αλλά πάλι χωρίς έμπνευση καί χωρίς προηγμένη τεχνική.

Τό 1361 ό Ίωάννης Άλεξάντερ πέθανε, άφου μοίρασε τήν κληρονομία του. Ό μεγαλύτερος γιός του, ό Ίωάννης Σρακιμίρ, κράτησε τό οίκογενειακό φρούριο του Βιδινίου. Ό ευνοούμενος του Ίωάννης Σχισμάν κληρονόμησε τό βασίλειο, ενώ ένας σφετεριστής, ό Δοδρουτίτς, κατέλαβε τό διαμέρισμα, πού από τό όνομά του όνομάστηκε Δοδρουτσά. Ή διαίρεση όδή-

8. (Σ.τ.Μ.) Βουλγαρικά λέγεται Κιοουστεντήλ. Είναι ή παλαιά Colonia Ulpia τών Ρωμαίων καί βρίσκεται στή σιδηροδρομική γραμμή Σόφιας - Σκοπίων.

γησε σέ ἀκαταστασία. Πέντε χρόνια προηγουμένως οί Ὀθω-
μανοί Τοῦρκοι ἐγκαταστάθηκαν στήν Εὐρώπη μέ σκοπό νά
παραμείνουν μόνιμα.

Στό μεταξύ ἡ ἡγεμονία περιήλθε στή Σερβία. Ἡ σερβική μο-
ναρχία, πού ἰδρύθηκε ἀπό τό Στέφανο Νεμάνια, τέθηκε σέ
στερεότερες βάσεις ἀπό τούς γιούς του Στέφανο τόν Πρωτό-
στεπτο καί τόν Ἅγιο Σάββα. Ὁ Στέφανος στέφθηκε στήν ἀρχή
ἀπό ἀντιπρόσωπο τοῦ Πάπα τό 1217 καί ἔπειτα τό 1222 κατά
περισσότερο λαϊκό τρόπο ἀπό τόν Ἅγιο Σάββα, τόν Ἀρχιεπί-
σκοπο τῆς Σερβίας. Πρὸ τοῦ θανάτου του τό 1228 εἶχε πετύχει
γιά μιὰ φορά ἀκόμη νά ἐξουσιάσει ὁ οἶκος του τούς ἄλλους
Σέρβους πρίγκιπες. Ἡ ἐργασία τοῦ Ἁγίου Σάββα ἦταν ἀκόμη
περισσότερο χρήσιμη. Ἡ διπλωματία του καί ὁ σεβασμός πού
ἔτρεφαν γι' αὐτόν, ἀνάλογος πρὸς τίς ὑψηλές προσωπικές του
ιδιότητες, ὄχι μόνο τόν ἔκαναν ἐξαιρετικά χρήσιμο στόν
ἀδελφό του γιά διεθνή προβολή, ἀλλά ἐπίσης τοῦ ἐπέτρεψαν
νά ἀναδιοργανώσει τή Σερβική Ἐκκλησία καί νά πετύχει ἀνα-
γνώριση τῆς αὐτονομίας της ἀπό τό Βυζάντιο. Ὁ Ἅγιος Σάβ-
βας ἦταν ἄνθρωπος μέ μεγάλη ἐμπειρία, περιηγητής καί λόγι-
ος. Ὡς τότε ἡ Σερβική Ἐκκλησία εἶχε διοικηθεῖ ἀπό τήν Κων-
σταντινούπολη ἢ τήν Ἀρχίδα μέ λίγη φροντίδα καί συμπά-
θεια, μέ ἀποτέλεσμα οἱ Βογόμελοι νά αὐξηθοῦν πάρα πολύ. Ὁ
Σάββας ἀντιλήφθηκε τό ἰδιαίτερο πνεῦμα τοῦ κυριλλισμοῦ καί
ἔκανε τό Χριστιανισμό πιο προσιτό στούς Σέρβους ἀφομοι-
ώνοντας μαζί του πολλές ἀπό τίς ἐθνικές πεποιθήσεις καί τά
ἔθιμα καί δημιουργώντας μιὰ Ἐκκλησία ἡ ὁποία ἦταν λαϊκή,
συνδεμένη μέ τή νέα ἐθνικιστική δυναστεία καί συγχρόνως σέ
ἐπαφή μέ τόν ὑψηλότερο πολιτισμό τῆς Κωνσταντινουπόλεως.
Ἐπακόλουθο ἦταν νά χαθεῖ γρήγορα στή Σερβία ἡ βογομιλική
αἴρεση. Τό καθαυτό πολιτικό του ἔργο γιά μιὰ βαλκανική συ-
νεννόηση εἶχε λιγότερο μόνιμη ἐπιτυχία.

Κατά τή διάρκεια τῆς βασιλείας τῶν δύο μεγαλύτερων γιῶν
τοῦ Στέφανου τοῦ Πρωτόστεπτου, δηλαδή τοῦ Ραδοσλάβου
καί τοῦ Βλαδισλάβου, ἡ Σερβία ἐπισκιάστηκε ἀπό τή Βουλγα-
ρία. Ἀλλά τό 1243 ὁ νεότερος γιός, ὁ Στέφανος Οὐρὸς Α' (ἡ
Οὐρσης, σερβιστί Οὐρὸς) ἀνέβηκε στό θρόνο, λίγο μετά τό
θάνατο τοῦ Ἰωάννη Ἀσάν Β' στή Βουλγαρία. Ὁ Στέφανος

ἄνοδος
τῆς Σερβίας

Οὐρος Α΄ βασιλεύσε 33 χρόνια σέ μιá περίοδο εἰρήνης, κατά τήν ὁποία οἱ φυσικές πηγές τῆς χώρας καί τό ἐμπόριό της ἀναπτύχθηκαν, κυρίως ἀπό ἐμπόρους ἀπό τίς γειτονικές Δαλματικές ἀκτές. Ὁ βασιλιάς ἐξέπληξε τούς Βυζαντινούς μέ τή φυσική ἀπλότητα τῆς ζωῆς του. Παρ' ὄλο τοῦτο ζήτησαν τή συμμαχία του – μάταια ὁμως, γιατί δέν ἦταν διατεθειμένος νά ἐπιδοθεῖ σέ χωρίς τέλος πολιτικές δραστηριότητες. Ἐπιπλέον, ἴσως ἐξαιτίας τῆς ἀπό τή Δύση συζύγου του, οἱ συμπάθειές του ἦταν περισσότερο πρός τούς Λατίνους παρά πρός τούς Ἕλληνες.

Τό 1276 ὁ Στέφανος Οὐρος ἐκθρονίστηκε ἀπό τό γιό του Στέφανο Δραγουτίν, ἓνα φανατικό κουτσό, πού τελικά παραχώρησε τό θρόνο στόν ἀδελφό του Στέφανο Μιλιούτιν, τό γνωστό ὡς Στέφανο Οὐρο Β΄ (1281-1321). Ὁ Δραγουτίν ἐγινε δούκας τοῦ Βελιγραδίου καί τῆς Κάτω Βοσνίας, προσήλυτος στόν Καθολικισμό καί φανατικός διώκτης τῶν Βογομίλων. Ὁ Στέφανος Οὐρος Β΄ ἦταν ἀνενδοίαστος. Ἡ διπλωματία του ἦταν συγκεχυμένη διακρινόμενη ἀπό τίς αἰφνίδιες παραβιάσεις τῶν ὁσων ὑπέγραφε. Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Ρώμη, ἡ Νεάπολη καί ἡ Οὐγγαρία συνδέθηκαν φιλικά μαζί του καί ἐγκαταλείφθηκαν. Ἡ Βενετία ἀπέκτησε ἐμπορικά προνόμια καί στή συνέχεια εἶδε τά σερβικά νομίσματα πού κυκλοφοροῦσαν νά εἶναι κίβδηλα βενετικά. Ἐντούτοις, ὡς τό θάνατό του ὁ Στέφανος εἶχε ἐπεκτείνει τό βασίλειό του πρός τή Μακεδονία καί τή Βοσνία καί ὡς τά παράλια τῆς Ἀδριατικῆς. Γιά ἓνα διάστημα μάλιστα νόμισε ὅτι θά ἀποκτήσει καί τήν Κωνσταντινούπολη μέ τά δικαιώματα τῆς συζύγου του, τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας Σιμωνίδας.

Ὁ κληρονόμος του Στέφανος Δεκάνσκι, ὁ Στέφανος Οὐρος Γ΄, νόθος γιός του, ἦταν ἀντάξιος μαθητής τῶν μεθόδων τοῦ πατέρα του. Καί ὁ ἴδιος αὐξήσε τό βασίλειό του, ἐνῶ τό μεγάλο του βῆμα πρός τά ἐμπρός ἀποτέλεσε ἡ μάχη τῆς Βελδουζδ, ἡ ὁποία ἀναμφισβήτητα ἀνέδειξε τή Σερβία τή μεγαλύτερη δύναμη μεταξύ τῶν Νότιων Σλάβων καί ἔκαμε τήν προσαρτήση τῆς Βουλγαρίας θέμα τῆς πρακτικῆς πολιτικῆς τῶν Σέρβων. Ἀλλά ὁ Δεκάνσκι, πιθανόν πολιτευόμενος σωστά, προτίμησε νά ἀφήσει τή Βουλγαρία σέ κατάσταση ὑποτελοῦς

κράτους. Ένα χρόνο αργότερα, τό 1331, εκθρονίστηκε και στραγγαλίστηκε από τό γιό του, τό Στέφανο Δουσάν (Στέφανο Ούρο Δ').

Κατά τήν ήγεμονία του Δουσάν ή Σερβία έφθασε στο ζενίθ της. Οί εκστρατείες του στη Βοσνία και προς τίς Άδριατικές άκτές δέν ήταν πολύ άποτελεσματικές· ούτε συνέτριψε τήν πρώτη, ούτε κατέκτησε όλες τίς άκτές. Η έπιρροή του όμως ήταν μεγάλη σ' αυτές τίς περιοχές, όπως επίσης και στη Βουλγαρία. Άλλά οί κύριες πολιτικές του δραστηριότητες συγκεντρώθηκαν έναντίον του Βυζαντίου. Όπως πολλοί μεγάλοι βαλκανικοί ήγεμόνες, σχεδίαζε νά γίνη αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη και τό όνειρό του ήταν ή καταστροφή του λαού του Βυζαντίου. Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Ίωάννου Ε' και του Ίωάννου Καντακουζηνού, ό όποιος ξέσπασε τό 1341, του έδωσε τήν ευκαιρία. Ός τό 1345 ό Δουσάν είχε κατακτήσει όλη τή Μακεδονία πλην τής Θεσσαλονίκης. Λίγα χρόνια αργότερα έγινε κύριος τής Δυτικής Θράκης και ως τό 1349 τής Ήπείρου και τής Θεσσαλίας. Τό 1355 βάρδισε έναντίον τής Κωνσταντινούπολεως μέ όλες τίς έλπίδες για έπιτυχία, αλλά στο δρόμο πέθανε.

ή ήγεμονία του
Στέφανου
Δουσάν

Οί τίτλοι του Δουσάν αυξήθηκαν μαζί μέ τίς φιλοδοξίες του. Τό 1345, προκαλώντας τήν Κωνσταντινούπολη, προήγαγε τόν Άρχιεπίσκοπο τής Σερβίας, πού ή έδρα του ήταν ή Ίπέκ (ή Πέτς), στο βαθμό του Πατριάρχη. Τό 1346 οί Πατριάρχες Σερβίας και Βουλγαρίας τόν έστεψαν αυτοκράτορα ή τσάρο των Σέρβων και των Έλλήνων. Καθώς νέες επαρχίες προστίθονταν στην αυτοκρατορία του τόσο τά όνόματα των επαρχιών αυτών μάκραιναν τή σειρά των τίτλων του. Άντιλαμβανόμενος ότι ή Μακεδονία είναι τό κέντρο τής Βαλκανικής Χερσονήσου, μετέφερε τήν πρωτεύουσά του, νοτιότερα, στα Σκόπια· και έτσι ή Μακεδονία, κάποτε τό κέντρο τής βουλγαρικής αυτοκρατορίας, τώρα έγινε ή έδρα τής σερβικής. Άλλά ή Θεσσαλονίκη διέφυγε από τά χέρια του. Έπιπλέον, για νά ολοκληρώσει τό έργο τής αυτοκρατορίας του, συγκέντρωσε τούς νόμους τής Σερβίας και τό 1349 εξέδωσε τό μεγάλο του κώδικα.⁹

9. Στην πραγματικότητα τά τελευταία δεκαέξι άρθρα του κώδικα εκδόθη-

ὁ πολιτισμὸς
τῶν Σέρβων
ἐπὶ
Στεφ. Δουσάν.
Ἡ βυζαντινὴ
ἐπίδραση

Ἀπὸ καθαρὰ νομικὴ πλευρὰ ὁ κώδικας τοῦ Δουσάν ἔχει μικρὴ σημασία. Ἡ σημασία του ἔγκειται στὴν εἰκόνα ποῦ μᾶς παρέχει γιὰ τὸ σερβικὸ πολιτισμὸ. Κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Δεκάνοσι ἢ Σερβία ἦταν πλούσια ἀλλὰ πρωτόγονη. Ὁ Ἀρμένιος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀδάμ, ποῦ πέρασε ἀπὸ τὴ χώρα, λέγει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ὄχρωμαμένα φρούρια. Ὅλα τὰ σπίτια ἦταν ξύλινα, ἐκτός ἀπὸ ὅσα ἦταν στίς δαλματικὲς ἀκτές. Ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας Γρηγοράς περιγράφει τὴ σερβικὴ αὐλή ὡς ἐξαιρετικὰ ἀπαιτητικὴ καὶ ἐντούτοις ὡς αὐλή ποῦ εἶχε ἐλλείψεις σὲ ἀνέσεις καὶ ἀναγκαῖα σὲ ἀξιοθρήνητο βαθμὸ. Ἀλλὰ λειτουργοῦσαν ὀρυχτεία χρυσοῦ καὶ ἀργύρου· οἱ κοιλάδες ἦταν εὐφορες καὶ οἱ λόφοι δασώδεις. Ὁ κώδικας τοῦ Δουσάν φανερώνει ὅτι τὴν ἄρχισαν νὰ κτίζονται φρούρια καὶ ἀνάκτορα. Ἡ αὐτὴ νύθησε τὴ βυζαντινὴ γραφειοκρατία, στὴν ὁποία κάθε ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος εἶχε σαφῶς καθορισμένα καθήκοντα. Οἱ κωμοπόλεις κυβερνοῦνταν ἀπὸ ἀξιωματούχους τοῦ τσάρου, οἱ μικρὲς κωμοπόλεις ἀπὸ τοὺς καπετάνιους καὶ οἱ πόλεις ἀπὸ τοὺς κόμητες. Ἀλλὰ ἡ ὑπαίθρος δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τίς βυζαντινὲς αὐτοκρατορικὲς μεθόδους. Ἐκεῖ κυβερνοῦσαν οἱ εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι περιορίζαν τὴ δύναμη τοῦ τσάρου. Τὰ τιμάρια τους ἦταν κληρονομικά καὶ εἶχαν ἐξουσία στοὺς χωρικούς καὶ τοὺς δουλοπάροικους, ἂν καὶ οἱ χωρικοὶ εἶχαν ὀρισμένα καθορισμένα δικαιώματα, ἐφόσον δὲν ἀναμειγνύονταν στὴν πολιτικὴ. Οἱ εὐγενεῖς ἐξουσίαζαν ἀκόμη καὶ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, ὡς προστάτες κάθε ἰδρύματος, ποῦ κατασκευάζαν μὲ δαπάνες τους. Πλήρωναν τὸ ἓνα δέκατο ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους στὴν Ἐκκλησία καὶ ἓνα φόρο κληρονομίας, συνιστάμενο σὲ προμήθεια τῶν καλύτερων στρατιωτῶν στὸν τσάρο, στὸν ὁποῖο ὄφειλαν νὰ προσφέρουν στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Ὁ τσάρος πάλι τοὺς καλοῦσε σὲ συνδιάσκεψη, πρὶν ἀπὸ τὴ λήψη νομοθετικῶν μέτρων καὶ διατηροῦσε μόνιμο συμβούλιο ἀπὸ εἰκοσιτέσσερις ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους εὐγενεῖς. Ἐπίσημα ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας ὑπαγόταν στὸ στέμμα. Ἀλλὰ ὁ Πατριάρχης μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ δημόσια ὑποστήριξη, γιὰ νὰ διατηρεῖ τὴν πνευματικὴ του ἐλευθε-

καν τὸ 1365, δέκα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του.

ρία. Ο κώδικας φανερώνει ότι ή Σερβία ήταν κυρίως γεωργική κοινωνία. Η έμπορική τάξη αποτελούνταν σχεδόν όλκληρη από ξένους και ήταν περιορισμένη στίς πόλεις τής Αδριατικής. Τά πίο πολλά όρυχειά ήταν κρατικά, λειτουργούσαν μέ σκλάβους και άπασχολούσαν πολύ μικρή μερίδα τής σερβικής κοινωνίας. Ο κώδικας ό ίδιος παρουσιάζει ποιηκία έπιδράσεων. Τό έκκλησιαστικό δίκαιο είναι καθαρά βυζαντινό, όπως έπίσης βυζαντινή είναι ή όργάνωση τών ύπαλλήλων τού κράτους. Τό έμπορικό δίκαιο έχει δαλματική προέλευση. Η άπονομή δικαίου από όρκωτά δικαστήρια είχε εισαχθεί από τό Στέφανο Ούρο Β' μάλλον κατά μίμηση τής Δύσεως. Οί άγροτικοί νόμοι προέρχονται από τά άρχαία έθιμα τών Σέρβων.

Ο σερβικός πολιτισμός δέν ήταν πολύ άναπτυγμένος. Η έκκλησιαστική άρχιτεκτονική ήταν άξιόλογη. Στήν άρχή πέρα για πέρα βυζαντινή, κατά τά μισά τού δέκατου τρίτου αιώνα δέχτηκε ίταλογοτθική έπίδραση, πού σ' ένα βαθμό όφειλόταν στίς σχέσεις μέ τή Δαλματία και τή Βοσνία και σ' έναν άλλο βαθμό στό έργο τής από τή Δύση συζύγου τού Στέφανου Ούρου Α'. Ός τούς χρόνους τού Στέφανου Δουσάν ή άρχιτεκτονική είχε άναπτύξει τά δικά της χαρακτηριστικά. Οί άρχιτέκτονες πολύ πιθανόν ήταν από τή Ραγούσα. Τά οικοδομήματά τους, βασικά, ήταν βυζαντινά, αλλά ψηλότερα, μέ περισσότερη φαντασία, σέ λιγότερο κλασικό στυλ, έξωτερικά και έσωτερικά διακοσμημένα μέ περισσότερο πλούτο, αλλά και μέ λιγότερη τέχνη. Η σερβική ζωγραφική άντέγραψε τή βυζαντινή. Επίσης, σπάνια ύπέρξε σερβική φιλολογία, έκτός από τά μεγάλα λαϊκά έπη και τίς μπαλάντες, πού κατά τήν έποχή αύτή άρχισαν νά ψάλλονται, μιά ποίηση ή όποία δέν όφείλει τίποτε στό Βυζάντιο.¹⁰

10. (Σ.τ.Μ.) Η γνώμη τού συγγράφέα δέν είναι όρθή. Ο Ν. Πολίτης μέ τίς θεμελιώδεις λαογραφικές του μελέτες και έκδόσεις άπέδειξε τή βαθιά έπίδραση τού έλληνικού λαού στούς Σλάβους και στόν τομέα τής δημοτικής ποίησης. Είναι π.χ. άναμφισόητη ότι ή γνωστή μπαλάντα τού Νεκρού Αδελφού (βλέπε Ν. Πολίτη, Έκλογαί από τά Τραγούδια τού Έλληνικού Λαού, έκδοσις Πέμπτη, Αθήνα: Βαγιονάκη, Παραλογές, άρ. 92, σσ. 140-142 και 296), ή όποία άπαντά σ' όλους τούς βαλκανικούς λαούς,

Τό 1355 ό Στέφανος Δουσάν πέθανε καί ή αυτοκρατορία του διαλύθηκε αφήνοντας πίσω της μόνο μία μνήμη καί ένα ιδεώδες, τό όποιο δέν μπορεϊ νά ξεχάσει κανένας Σέρβος πατριώτης. Διαλύθηκε, γιατί είχε τόσο λίγη συνοχή. Περιλάβαινε τόσες πολλές φυλές: Βουλγάρους, Ίταλούς, Δαλμάτες, Βλάχους, Άλβανούς, Έλληνες καί Σέρβους. Οί Δαλμάτες καί οί Άλβανοί ήταν κυρίως Καθολικοί· οί Βόσνιοι σέ μεγάλο βαθμό Βογόμιλοι· οί Έλληνες αντιπαθοῦσαν τόν εθνικισμό τής Σερβικής Έκκλησίας. Ό σερβικός πολιτισμός ήταν ό ίδιος τόσο σύνθετος, ὥστε νά μήν μπορεϊ νά συνδέσει ὄλη αὐτή τή μάζα ανθρώπων. Οί τελετουργικές καί ιερατικές πλευρές τοῦ Βυζαντίου, χωρίς τίς παραδόσεις του, οί ἐπιφανειακές πολυτέλειες, χωρίς τήν ἐσωτερική παιδεία, ἀφοῦ ἐπιβλήθησαν στό σερβικό ἀγροτικό φεουδαρχισμό, διακοσμημένα μέ μία γέυση λατινικοῦ ἱπποτισμοῦ καί ἰταλο-δαλματικοῦ ἐμπορικοῦ πνεύματος, ἀποτέλεσαν ἕνα συμφυρμό, πού δέν ἔγινε δεκτός ἀπό κανένα. Ἄν κατόρθωνε ό Δουσάν νά κατακτήσει τήν Κωνσταντινούπολη μέ τό οἰκουμενικό της παρελθόν καί γόητρο, μποροῦσε νά δημιουργήσει ἕνα μόνιμο κράτος, ἀλλά τό σερβικό στοιχείο θά ἀπορροφῶνταν ἀπό τό βυζαντινό. Ἄν περιοριζόταν στή φιλοδοξία νά εἶναι ἕνας Σλάβος μονάρχης μέ τή Μακεδονία ὡς κέντρο του καί τή Θεσσαλονίκη ὡς λιμάνι του, τό βασίλειό του μποροῦσε νά ἐπιζήσει. Ἄλλά οί φιλοδοξίες του γιά τήν κατάκτηση τοῦ Βυζαντίου καί ή ἀποτυχία του νά ἀποκτήσει τή Θεσσαλονίκη ὀδήγησαν στήν πτώση τής αυτοκρατορίας του.

Ἡ ὑπόλοιπη ἱστορία εἶναι τό χρονικό τής σταθερῆς τουρκικῆς προελάσεως καί δέ χρειάζεται νά τό ἀναφέρουμε μέ λεπτομέρεια. Ἄπό τό 1360 ὡς τό 1370 οί Τοῦρκοι ήταν ἀπασχολημένοι μέ τήν ἐγκατάστασή τους στή Θράκη. Ἡ μάχη τοῦ Μαρίτσα (1371) ἐπισφράγισε τή μοίρα τής Βουλγαρίας. Οί Σέρβοι καί οί Βόσνιοι συντρίφτηκαν στή μάχη τής πεδιάδας τοῦ Κοσυφοπέδιου (15 Ἰουνίου 1389). Ἡ ἐλευθερία τῶν Βαλ-

χει ἑλληνική ἀρχή. Κλασική στό εἶδος της εἶναι ή ἀνάλυση τής μπαλάντας αὐτῆς καί ή σύγκρισή της μέ τίς ἀνάλογες τῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἀπό τό Ζαχαρία Παπαντωνίου στόν Ὀρκο τοῦ Πεθαμένου.

κανίων χάθηκε. Τέσσερα χρόνια αργότερα η Βουλγαρία προσαρτήθηκε στην Τουρκία και η Σερβία είχε την ίδια τύχη το 1459. "Ως το 1463 οι Τούρκοι κατέλαβαν επίσημα και τη Βοσνία.

Κατά το δέκατο τέταρτο αιώνα αναπτύχθηκε και ένας άλλος βαλκανικός λαός, οι Ρουμάνοι της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Οί Ρουμάνοι πίστευαν ότι ήταν ρωμαϊκής καταγωγής και έτσι με προθυμία υπόκεινταν στην επίδραση του Βυζαντίου. Η Μολδαβία δεν απέκτησε ποτέ μεγάλη πολιτική δύναμη. Η σημασία της όμως ως κέντρο βυζαντινού και σλαβονικού πολιτισμού κατά τους επόμενους αιώνες είναι τεράστια, αλλά πολύ λίγο γνωστή. Η Βλαχία γνώρισε σύντομη ακμή υπό τον οίκο Βασαράβα, αλλά βρισκόταν τόσο ασφικτικά μεταξύ της Ουγγαρίας και των Τούρκων, ώστε να μην μπορεί να αναπτύξει κάτι το μόνιμο. Ακόμα και ο σπουδαιότερος πρίγκιπας της, ο Μίρκεα, ήταν φόρου ύποτελής στην Ουγγαρία και ο ηρωάς της, ο Ιωάννης Ουννάδης, ο Λευκός Ίππότης της Βλαχίας, υπηρέτουσε στον ουγγρικό στρατό. Αλλά η Ρουμανία, παρά τους λατινο-ουγγρικούς δεσμούς, λόγω της θρησκείας της στρεφόταν σταθερά προς το σλαβονικό κόσμο. Η Εκκλησία της είχε οργανωθεί σύμφωνα με την Εκκλησία της Αχειδίας κατά τις μεγάλες ημέρες της Βουλγαρίας. Επομένως ήταν κυριλλική και σλαβονική στη γλώσσα και απέβλεπε προς την Κωνσταντινούπολη ως την αληθινή της μητρόπολη. Αλλά η ιστορία του ρουμανικού πολιτισμού βρίσκεται έξω από το σκοπό αυτού του κεφαλαίου. Αναπτύχθηκε μετά την τουρκική κατάκτηση, κατά το τέλος του δέκατου πέμπτου αιώνα, σε κατευθύνσεις που ήταν πολύ βυζαντινές, χάρη κυρίως στους Φαναριώτες ηγεμόνες που διορίζαν εκεί οι Σουλτάνοι.

Έτσι όλα τα βαλκανικά έθνη περιήλθαν για μία ακόμη φορά στην έπιρροή της Κωνσταντινουπόλεως, αφού αυτή στο τέλος είχε θανατωθεί από τους Τούρκους. Απομένει να εκτιμήσουμε τι έκανε για τους Σλάβους ή παλαιά Κωνσταντινούπολη, το Βυζάντιο. Ήταν αναπόφευκτο η έγγύτητα της Κωνσταντινουπόλεως να κάνει τους Σλάβους να τη θεωρούν ως το κέντρο του κόσμου. Ούτε υπήρχε άλλωστε στους μεσαιωνικούς χρό-

οί Ρουμάνοι

*γενική
έκτιμηση
της προσφοράς
του Βυζαντίου
στους Σλάβους*

νους καμιά άλλη πόλη τόσο πλούσια ή τόσο πολιτισμένη. Στην τέχνη οί Σλάβοι ὄφειλαν τά πάντα στήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Ρωσία καί σέ μικρότερο βαθμό ή Σερβία ανέπτυξαν τήν τέχνη τους σέ βυζαντινές βάσεις. Ἡ Βουλγαρία, τόσο κοντά στήν πηγή, δέν προόδευσε ποτέ τόσο πολύ, ὅσο τώρα πού δέχτηκε τήν ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου. Πολιτικά τό Βυζάντιο ἀπέτυχε στήν πρώτη του ἐπιδίωξη νά ἀφομοιώσει τούς Σλάβους· ἔχασε τίς εὐκαιρίες, πού παρουσιάστηκαν, ὡς τότε πού ἦταν πλέον τόσο ἀργά. Ἀλλά πέτυχε νά τούς φέρει στή σφαίρα ἐπιρροῆς του μέ τό πιό γενναιόδωρο καί τό πιό σημαντικό σέ μόνιμα ἀποτελέσματα δῶρο του, τήν Κυρίλλειο Ἐκκλησία. Τά σλαβικά ἔθνη τῆς Ρωσίας καί τῶν Βαλκανίων μέ τίς ἐθνικές τους Ἐκκλησίες σέ κοινότητα σχέσεων μεταξύ τους, πού ἀντλοῦσαν ἀπό μιά κοινή πηγή, μπορούσαν νά συνεργάζονται χωρίς ἀντιπάθεια, ἐνῶ τό καθένα διατηροῦσε τήν ἀτομικότητά του. Ὑποστηρίχτηκε ὅτι οί Σέρβοι θά ἐξελίσσονταν καλύτερα ὑπό τήν ἐκκλησιαστική ἐπιρροή τῆς Ρώμης ἢ τουλάχιστο ἄν ἡ Κωνσταντινούπολη δέν τούς ἔκανε νά ἀποκοποῦν ἀπό τή Δύση, γιατί θά εἶχαν ὄλη τή συμπάθεια τῆς Δύσεως κατά τήν κρίσιμη περίοδο τῶν ὀθωμανικῶν εἰσβολῶν. Ἀλλά ἡ συμπάθεια τῆς Δύσεως λίγο βοήθησε τήν Καθολική Κροατία καί δέν ἔσωσε τήν Οὐγγαρία στό Μόχατς. Οἱ ἀπολυταρχικές τάσεις τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀσυμβίβαστες μέ τόν κυριλλισμό καί ὁ κυριλλισμός ἦταν αὐτό πού χρειάζονταν οἱ Σλάβοι, μιά δύναμη ἰκανή νά τούς διασώσει πρώτα πρώτα ἀπό τόν παντοδύναμο πνευματικό δυναμισμό τοῦ Βυζαντίου καί ἀργότερα ἀπό τή στρατιωτική παντοδυναμία τῶν Τούρκων. Μέ τήν τουρκική κατάκτηση ὁ ἐθνικισμός τῶν βαλκανικῶν λαῶν εἶναι τραυματισμένος. Ἀλλά ὁ ἐθνικισμός πού προσφερόταν ἀπό τήν Κυρίλλειο Ἐκκλησία κατά τή μακρά νύκτα τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας σήμαινε ἐλπίδα καί ἀποτελοῦσε βάση γιά νά ξανακτίσουν, ὅταν κάποτε θά ἀνέτελλε ἡ χαραυγή.¹¹ Στή θρησκεία, πάνω ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα, τό Βυζάντιο εἶχε καλές σχέσεις μέ τούς Σλάβους, καλύτερες ἴσως ἀπ' ὅτι

11. Τό ἴδιο ἰσχύει *mutatis mutandis* γιά τή Ρωσία κατά τήν κατοχή της ἀπό τούς Μογγόλους.

ἐπιδίωκε ν' ἀποκτήσει. Καί οἱ ἥρωες τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἦταν οἱ ἀδελφοί ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης, ὁ Ἅγιος Κύριλλος καὶ ὁ Ἅγιος Μεθόδιος.

Στῆθεν Ράνοιμαν

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΜΟΥΡΑΒΙΟΥ
ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Μιχαήλ Κορομάνης 448-468
 468-478
 Κωνσταντῖνος II 478-498
 Κωνσταντῖνος III 498-518
 Ηράκλειος 527-565

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΩΝ

Μιχαήλ Ηρακλειδής 527-529
 Ηρακλειδής Α' 529-565
 Ηρακλειδής Β' 565-578

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΛΕΟΝΤΩΝ

Λεων Α' 602-610
 Λεων Β' 610-645
 Σοφία 645-649
 Θεοδόσιος Α' 649-655
 Αναστάσιος Α' 655-668

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩΝ

Κωνσταντῖνος Α' 668-685
 Κωνσταντῖνος Β' 685-715
 Κωνσταντῖνος Γ' 715-740
 Κωνσταντῖνος Δ' 740-765
 Κωνσταντῖνος Ε' 765-780

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΚΥΡΕΩΝ

Προκύριος Α' 780-795
 Προκύριος Β' 795-810
 Προκύριος Γ' 810-820

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ

Αρχαγγέλος Α' 810-820
 Αρχαγγέλος Β' 820-830
 Αρχαγγέλος Γ' 830-840
 Αρχαγγέλος Δ' 840-850
 Αρχαγγέλος Ε' 850-860

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΥΛΑΚΩΝ

Παυλάκος Α' 860-870
 Παυλάκος Β' 870-880
 Παυλάκος Γ' 880-890
 Παυλάκος Δ' 890-900
 Παυλάκος Ε' 900-910

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ

Αρχαγγέλος Α' 910-920
 Αρχαγγέλος Β' 920-930
 Αρχαγγέλος Γ' 930-940

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩΝ

Κωνσταντῖνος Α' 910-925
 Κωνσταντῖνος Β' 925-945
 Κωνσταντῖνος Γ' 945-959

Επισημαίνεται ότι η παρούσα έκθεση αφορά μόνο τις πληροφορίες που έχουν δοθεί στον Ελεγκτή από τον ενδιαφερόμενο φορέα και δεν αποτελεί έκφραση της γνώμης του Ελεγκτή για την ορθότητα ή την πληρότητα των πληροφοριών αυτών. Η έκθεση αυτή δεν αποτελεί έγκριση ή έγκριση των πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε αυτήν, ούτε αποτελεί έγκριση των δραστηριοτήτων του ενδιαφερόμενου φορέα. Η έκθεση αυτή δεν αποτελεί έγκριση ή έγκριση των πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε αυτήν, ούτε αποτελεί έγκριση των δραστηριοτήτων του ενδιαφερόμενου φορέα. Η έκθεση αυτή δεν αποτελεί έγκριση ή έγκριση των πληροφοριών που περιλαμβάνονται σε αυτήν, ούτε αποτελεί έγκριση των δραστηριοτήτων του ενδιαφερόμενου φορέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Μέγας Κωνσταντίνος, πέθανε τό
337
Κωνσταντίνος, 337-361
Ίουλιανός ο Παραβάτης, 361-363
Ίοδιανός, 363-364
Ούάλης, 364-378

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ

Μέγας Θεοδόσιος, 379-395
Αρχάδιος, 395-408
Θεοδόσιος Β', 408-450
Μαρκιανός, 450-457

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΑ

Λέων Α', 457-474
Λέων Β', 474
Ζήνων, 474-491
Βασίλειος, σφετεριστής, 475-476
Αναστάσιος, 491-518

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙ- ΑΝΟΥ

Ίουστίνος Α', 518-527
Ίουστινιανός Α', 527-565
Ίουστίνος Β', 565-578
Τιβέριος Β', 578-582
Μαυρίκιος, 582-602
Φωκάς, 602-610

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ηράκλειος, 610-641
Κωνσταντίνος Γ', 641 (πέθανε)
Ηρακλεωνάς, 641 (έχθρονίστηκε)

Κώνστας Β', 641-668
Κωνσταντίνος Δ', 668-685
Ίουστινιανός Β', 685-695 (έξορι-
στηκε)
Λεόντιος, 695-698
Τιβέριος Γ', 698-705
Ίουστινιανός Β' (άποκαταστάθηκε
στό θρόνο), 705-711, τέλος της
δυναστείας.
Φίλιππικός (Βαρδάνης), 711-713
Αναστάσιος Β', 713-716
Θεοδόσιος Γ', 716-717

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ

Λέων Γ', 717-740
Κωνσταντίνος Ε', 740-775
Λέων Δ', 775-780
Κωνσταντίνος ΣΤ', 780-797
Ειρήνη, 797-802 (τέλος της δυνα-
στείας)
Νικηφόρος Α', 802-811
Σταυράκιος, 811
Μιχαήλ Α' Ραγκαβές, 811-813
Λέων Ε', 813-820

ΦΡΥΓΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ή του ΑΜΟΡΙΟΥ

Μιχαήλ Β', 820-829
Θεόφιλος, 829-842
Μιχαήλ Γ', 842-867

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Βασίλειος Α', 867-886
Λέων ΣΤ', 886-912
Αλέξανδρος, 912-913
Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννη-
τος, 912-959

Ρομανός Α΄ Λεκαπηνός, 919-944
Ρομανός Β΄, 959-963
Νιζηφόρος Β΄ Φωκάς, 963-969
Ίωάννης Α΄ Τσιμισκής, 969-976
Βασίλειος Β΄, 976-1025
Κωνσταντίνος Η΄, 1025-1028
Ρομανός Γ΄, 1028-1034
Μιχαήλ Δ΄, 1034-1041
Μιχαήλ Ε΄, 1041-1042
Ζωή και Θεοδώρα 1042
Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος,
1042-1055
Θεοδώρα, 1055-1056, τέλος της
δυναστείας
Μιχαήλ Στρατιωτικός, 1056-1057
Ίσαάκιος Α΄ Κομνηνός, 1057-1059
Κωνσταντίνος Ι΄, Δούκας, 1059-
1067
Ρομανός Δ΄ Διογένης, 1067-1071
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας, 1071-1078
Νιζηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης, 1078-
1081

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Άλέξιος Α΄ Κομνηνός, 1081-1118
Ίωάννης Β΄, 1118-1143
Μανουήλ, 1143-1180
Άλέξιος Β΄, 1180-1183
Άνδρόνικος, 1183-1185

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ

Ίσαάκιος Β΄, 1185-1195 (έκθρονί-
στηκε)
Άλέξιος Γ΄, 1195-1203
Ίσαάκιος Β΄, (παλινορθώθηκε),
1203-1204

Άλέξιος Δ΄, 1203-1204
Άλέξιος Ε΄ Δούκας Μούρτσου-
φλος, 1204
Τέταρτη Σταυροφορία: Κατάληψη
της Κωνσταντινουπόλεως, 1204

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ

Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, 1204-
1222
Ίωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης,
1222-1254
Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, 1254-
1258
Ίωάννης Δ΄ Λάσκαρις 1258
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, 1259-
1282
Ανακατάληψη της Κωνσταντινου-
πόλεως, 1261

ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟ- ΓΩΝ

Μιχαήλ Η΄, 1258-1282
Άνδρόνικος Β΄, 1282-1328
Μιχαήλ Θ΄, 1295-1320
Άνδρόνικος Γ΄, 1328-1341
Ίωάννης Ε΄, 1341-1376
Ίωάννης ΣΤ΄, 1341-1355
Άνδρόνικος Δ΄, 1376-1379
Ίωάννης Ε΄, (παλινορθώθηκε)
1379-1391
Ίωάννης Ζ΄, 1390
Μανουήλ Β΄, 1391-1425
Ίωάννης Η΄, 1425-1448
Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος,
1448-1453

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Ὁ αὐτοκράτορας καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ διοίκηση	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Σλάβοι	82
ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ	123

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΙΤΥΣΣΕ)

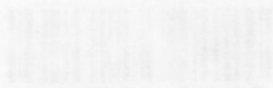
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΕΡΓΑΣΙΑ

Τίτλος: Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Όνομα: [Όνομα μαθητή]
Αριθμός Μητρώου: [Αριθμός μαθητή]

Επιμέλεια: [Όνομα καθηγητή]
Εκδόσεις: [Έτος εκδόσεων]

0020 357303
DEVELOPMENT BOARD

ΕΚΔΟΣΗ Ε. Α. ΜΟΥΣΑΚΗ - ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ Τ. ΜΠΕΤΣΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΑΙΟ

0020557369

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΟΥΛΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ Γ' 1981 (IV) — ΑΝΤΙΤΥΠΑ: 50.000 — ΣΥΜΒΑΣΗ 219610/6-4-81

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Κ.Α. ΜΟΥΖΑΚΗΣ — ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Γ. ΜΠΕΤΣΩΡΗΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής